

Innehåll

1	PM 52 - Samebyars rätt till jakt och fiske på Sveaskogs mark i Lappland	5
1.1	Kommitténs uppdrag om statlig mark.....	6
1.1.1	Mark som omfattas av uppdraget	7
1.1.2	Närmare om Sveaskog.....	9
1.1.3	Disposition och läsanvisning	10
2	Metod	12
2.1	Forskning och litteratur	15
2.1.1	Debatten om forskning om samer.....	16
2.2	Undersökt tidsperiod och område.....	19
2.3	Språkanvändning och etnicitet	20
2.3.1	Den närmare innebörden av uttrycken lapp och same.....	21
2.3.2	Kommitténs ställningstagande avseende språkbruk	24
3	Girjasdomen – relevanta kriterier.....	25
3.1	Prövningsschema	29
3.2	Undersökningsperiod.....	30
3.3	Generalitet och begränsningar	30
3.4	Utgångspunkter avseende bevisfakta om befolkning och markanvändning.....	31
3.4.1	Hela Lappland var befolkat av samer åtminstone från 1500-talet och framåt.....	32
3.4.2	Samerna levde i organiserade samhällen.....	33
3.4.3	Tyngdpunkten i utredningen ligger på hävdbrötande konkurrens	34
3.5	Hur uppstår en egendomsrätt?	35
3.5.1	Vad är egendom?	36
3.5.2	De laga fången.....	37
3.5.3	Rättigheter kopplat till etnicitet	38

4	Markanvändning som har kartlagts.....	40
4.1	Olika typer av konkurrens	44
4.1.1	Nybyggen	44
4.1.2	Skattlagda fisken	47
4.1.3	Slätterängar i Lappland	48
4.1.4	Kyrkor.....	51
4.1.5	Bergverk.....	53
4.1.6	Sammanfattning	54
4.2	Upplåtelse från samer och skattläggningar med samtycke från samer	54
4.3	Småvilt och annat vilt	55
5	Osäkerhetsmoment i prövningen.....	57
5.1	Bolagiseringens betydelse	58
5.1.1	Historiska förhållanden	58
5.1.2	Syftet med bolagiseringen	60
5.1.3	Slutsatser i fråga om bolagiseringen.....	63
5.2	Är det skillnad på vinterbetesmark och åretruntmark?	64
5.2.1	Tidigare utredningar	65
5.2.2	Sekretariatets slutsatser i fråga om vinterbetesmarker	71
5.3	Vilken konkurrens hindrar en ensamrätt?	73
5.3.1	Vilken jakt- och fiskerätt hade en nybyggare före år 1749?	75
5.3.2	Ensamrättigheter före 1670-talet	76
6	Historisk markanvändning.....	79
6.1	Generellt om hela lappmarkerna.....	79
6.1.1	Samisk markanvändning	81
6.1.2	Konkurrerande markanvändning	95
6.2	Torne lappmark	112
6.2.1	Samisk markanvändning	113
6.2.2	Konkurrerande markanvändning	116
6.2.3	Sammanfattning och slutsatser om Torne lappmark	126

6.3	Lule lappmark.....	131
6.3.1	Samisk markanvändning.....	133
6.3.2	Konkurrerande markanvändning.....	134
6.3.3	Sammanfattning och slutsatser om Lule lappmark.....	142
6.4	Pite lappmark	149
6.4.1	Samisk markanvändning.....	150
6.4.2	Konkurrerande markanvändning.....	152
6.4.3	Sammanfattning Pite lappmark	160
6.5	Lycksele lappmark	163
6.5.1	Samisk markanvändning.....	165
6.5.2	Konkurrerande markanvändning.....	166
6.5.3	Sammanfattning och slutsatser Lycksele lappmark.....	176
6.6	Åsele lappmark.....	180
6.6.1	Samisk markanvändning.....	181
6.6.2	Konkurrerande markanvändning.....	183
6.6.3	Sammanfattning och slutsatser Åsele lappmark.....	188
7	Om utsläckande och eftergifter	192
8	Slutsatser och möjliga vägar framåt.....	196
8.1	Förslag i tidigare utredningar	198
8.2	Vad det innebär att ha en samfälld jakt- och fiskerätt	200
8.3	Möjliga vägar framåt	202
8.3.1	Status quo.....	202
8.3.2	En ovillkorad rådighet hos samebyarna	202
8.3.3	En rådighet för samebyarna med en kontraheringsplikt	203
8.3.4	En expropriation av samebyarnas rättigheter	203
8.3.5	Ett erkännande av en samfälld jakt- och fiskerätt	203
8.3.6	Medskick oavsett handlingsalternativ	204
9	Referenser	206

9.1	Litteratur.....	206
9.2	Offentligt tryck.....	212
9.3	Rättsfall.....	213
<u>9.4</u>	Övrigt.....	214

SEKRETARIATSUNDERLAG

PM 52 - Samebyars rätt till jakt och fiske på Sveaskogs mark i Lappland

Renmarkskommittén har tidigare utrett vad Girjasdomen kan ha för konsekvenser på mark under statens omedelbara disposition i Lappland samt i renbetesfjällen och Dalarna. Det gjordes i [PM 18 – Samebyars rätt grundad på urminnes hävd till jakt och fiske i Lappland](#) och i [PM 41 – Samebyars rätt till jakt och fiske i renbetesfjällen och Dalarna](#). Utredningen har gått till så att historisk markanvändning har kartlagts i samebyarnas områden och sedan jämförts med förhållandena i Girjas sameby.

Slutsatserna av de historiska utredningarna innebär sammanfattningsvis att samebyarna i Lappland på mark under statens omedelbara disposition på goda grunder kan göra gällande att de har upparbetat en ensamrätt till upplåtelser av jakt och fiske på motsvarande sätt som Girjas sameby har gjort, samt att staten bör räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en tvist mot staten om ensamrätt till småviltsjakt och fiske. För samebyarna i Jämtlands län är slutsatserna mer osäkra, men innebär att samebyarna sannolikt inte har några ensamrättigheter till upplåtelser av jakt och fiske grundat i urminnes hävd. Däremot bedöms de ha en stark rätt till en intrångsskyddad markanvändning för renskötsel, jakt och fiske på renbetesfjällen. Det finns frågetecken om huruvida statens hantering av framför allt jakten efter 1993 års fjälljaktreform är förenlig med samebyarnas rättigheter. I Dalarnas län bedöms samebyarna ha enbart de rättigheter som framgår av rennäringslagen, kungliga brev och regeringsbeslut; det vill säga en rätt till rovdjursjakt och husbehovsfiske, samt för medlemmar i Idre sameby rätt att jaga och fiska i områden där jakt och fiske inte sedan tidigare är upplåtet till andra.

Efter att Talma sameby stämde staten har Renmarkskommittén beslutat att inte längre uttala sig om den mark som tvisten avser. De slutsatser som har presenterats i kapitel 10 i delbetänkandet [Jakt och fiske i renbetesland](#) omfattar alltså inte Talma sameby.¹ Den rapport som har tagits fram av forskare vid Luleå tekniska universitet på uppdrag av Justitiekanslern för att användas som sakkunnigbevisning i Talmamålet har dock gått igenom i arbetet med den här promemorian i syfte att undersöka om något som framkommer i rapporten påverkar prövningen för de andra samebyarna.² Den mark som utreds i denna promemoria omfattar alltså inte den mark som prövas i Talmamålet, eller i någon av de andra pågående rättsprocesserna.³

Denna promemoria har inte behandlats i expertgruppen.

1.1 Kommitténs uppdrag om statlig mark

Enligt direktiven till Renmarkskommittén ska kommittén inte bara utreda rättighetsfrågor på marker under statens omedelbara disposition, utan även på sådan mark som ägs av statliga bolag där samebymedlemmar har jakt- och fiskerätt. Privat mark omfattas dock inte av uppdraget.

I direktiven beskrivs att Högsta domstolens slutsatser i Girjasdomen kan ha betydelse även på mark som ägs av de statliga bolagen, till exempel Sveaskog AB. Kommittén behöver därför undersöka om samebyarna har rätt att upplåta jakt och fiske på den mark som staten äger genom bolag dels inom åretruntmarkerna, dels ovanför lappmarksgränsen när renskötsel är tillåten där. Om kommittén kommer fram till att samebyarna kan ha en sådan rätt behövs en analys av vad den rätten kan innehålla, var den kan gälla och vad den kan innebära för bolagens verksamhet inklusive mark- och nyttjanderättsupplåtelser samt tillståndsprocesser. Det behövs även en analys av på vilket sätt sådana rättigheter lämpligen kan återföras till samebyarna. I den analysen ska även de statliga bolagens verksamhet och intressen beaktas.

¹ SOU 2023:46.

² Malmgren, Judit, Avango, Dag, Elenius, Lars, Persson, Curt, 2024, *Historievetenskaplig rapport om området som idag utgörs av Talma samebys bosättnings- och markanvändningshistoria*, Luleå tekniska universitet.

³ I de pågående processerna kommer domstolarna enbart att pröva marker ovanför odlingsgränsen.

Kommittén ska därför

- med utgångspunkt i Högsta domstolens slutsatser i Girjasdomen analysera om samebyar på grund av urminnes hävd har rätt till upplåtelser av jakt och fiske på sådan mark som staten äger genom bolag dels inom åretruntmarkerna, dels ovanför lappmarksgränsen när renskötsel är tillåten där,
- klargöra var samebyarna i så fall kan ha rätt till upplåtelser och vad rättigheterna omfattar,
- om samebyarna kan ha några sådana rättigheter, utreda förutsättningarna för hur de lämpligen ska kunna återföras till samebyarna.⁴

Av direktiven följer vidare att Renmarkskommittén i sitt arbete alltid ska beakta bland annat de skyldigheter som Sverige har enligt allmänna folkrättsliga principer och överenskommelser, riksdagens miljö- och klimatmål, näringslivets konkurrenskraft och de globala målen för hållbar utveckling.⁵ Kommittén ska också under sitt arbete med att ta fram förslag ta hänsyn, förutom till samernas rättigheter, även till den övriga lokalbefolkningens, däribland den nationella minoriteten tornedalingars, och övriga invånares kultur, traditioner, intressen och behov av att kunna jaga och fiska samt till annan näringsverksamhet såsom skogsbruk och turism.⁶

1.1.1 Mark som omfattas av uppdraget

Den mark som beskrivs i direktiven i det här avseendet – alltså samebyarnas åretruntmarker och övrig mark ovanför lappmarksgränsen – är sådan mark där samebymedlemmar har jakt- och fiskerätt enligt 25 § rennäringslagen (1971:437). ”Marker ovanför lappmarksgränsen” innebär samma sak som mark i landskapet Lappland.

Åretruntmarkerna består i Lappland av:

- marker ovanför odlingsgränsen och

⁴ Dir. 2021:35 s. 6.

⁵ Dir. 2021:35 s. 16 f.

⁶ Dir. 2022:58.

- marker nedanför odlingsgränsen men ovanför lappmarksgränsen där skogsrenskötsel bedrivs under våren, sommaren eller hösten och som antingen tillhör eller tillhörde staten vid utgången av juni 1992 (kronomark) eller är renbetesland.

De marker i Lappland som inte är åretruntmarker är vinterbetesmarker. Det innebär att renskötsel är tillåten där under tiden 1 oktober till 30 april.

I Jämtlands och Dalarnas län består åretruntmarkerna av:

- renbetesfjällen och
- de områden i Jämtlands och Dalarnas län som vid utgången av juni 1992 tillhörde staten och var särskilt upplåtna för renbete.

I Jämtlands och Dalarnas län står i princip samtliga åretruntmarker under statens omedelbara disposition – det är alltså marker som staten förvaltar genom sina egna myndigheter, som Statens fastighetsverk och Naturvårdsverket. Det finns endast en fastighet som ägs av ett statligt bolag på samebyarnas åretruntmarker i Jämtlands län.⁷ Det handlar om en sådan upplåten kronopark där samebymedlemmar enligt 25 § fjärde stycket rennäringslagen endast får fiska till husbehov och jaga rovdjur. Sekretariatets bedömning för sådana kronoparker är densamma som för andra åretruntmarker i Jämtlands och Dalarnas län som har upplåtits särskilt för renbete med stöd av kungliga brev och regeringsbeslut, det vill säga att det inte finns några andra jakt- och fiskerättigheter där än vad som framgår av rennäringslagen och beslut. Det innebär att sekretariatet bedömer att det inte finns någon rätt grundad i urminnes hävd till upplåtelser av jakt och fiske där.

Det finns ingen statlig bolagsmark i övrigt där samebymedlemmar har jakt- och fiskerätt i Jämtlands och Dalarnas län. Detsamma gäller markerna ovanför odlingsgränsen i Lappland – Sveaskog äger ingen mark ovanför odlingsgränsen. Den mark som återstår att utreda är därför marken mellan odlings- och lappmarksgränsen i Lappland. Det statliga bolag som äger utmark där är Sveaskog.⁸ Det innebär att den utredning som görs i den här

⁷ Enligt uppgift från Länsstyrelsen i Jämtlands län. Det handlar om fastigheten Aumen 1:3 som ägs av Sveaskog.

⁸ Vattenfall AB och LKAB äger mark ovanför lappmarksgränsen, men bolagens markägande bör inte omfatta jaktmarker och fiskevatten.

delen av Renmarkskommitténs uppdrag handlar om sådan mark i Lappland som ägs av Sveaskog.⁹

1.1.2 Närmare om Sveaskog

Sveaskog är ett statligt bolag som tillkom år 1999 efter ombildning av AssiDomän AB (tidigare det affärsdrivande Domänverket). Bolaget är Sveriges största skogsägare med 14 procent av Sveriges skogsmarker. Villkoren för Sveaskog sätts ytterst av Sveriges riksdag och regering. Kontrollen över ägarskapet ligger under regeringen som utser styrelse. Sveaskogs verksamhet regleras i propositionen *Förändrat uppdrag för Sveaskog AB* som har godkänts av riksdagen.¹⁰ Den dagliga driften av bolaget sker ytterst genom koncernledningen, ledd av VD och koncernchef.

Sveaskogs uppdrag är att bedriva verksamhet på affärsmässig grund och med marknadsmässig avkastning med kärnverksamhet inom skogsbruk. Det ekonomiska överskottet från Sveaskogs verksamhet går tillbaka till staten. Till grund för styrningen ligger bolagsordningen, aktiebolagslagen, svensk kod för bolagsstyrning samt statens ägarpolicy och riktlinjer för företag med statligt ägande. Sveaskog är sedan år 1998 certifierat enligt FSC-standarden. Av Sveaskogs marker i renskötselområdet är 7,5 procent av arealen formellt skyddad mark som naturreservat och 9,7 procent sådana arealer som Sveaskog skyddar frivilligt för att följa FSC-standarden.¹¹

Hur renskötsel och skogsbruk förhåller sig till varandra samt vilka krav som följer av skogsvårdslagen och FSC-standarden beskrivs i [PM 44 – Renskötsel och annan markanvändning](#). I denna promemoria ska inte skogsbruksfrågor tas upp, utan promemorian kommer i stället att handla om jakt- och fiskerätt för samebyar på Sveaskogs mark i Lappland. Det rör sig om drygt 2,7 miljoner hektar skogsmark.¹²

⁹ Markägandet är i flera områden ifrågasatt, men i denna promemoria, liksom i Renmarkskommitténs arbete i övrigt, är utgångspunkten att staten (och därmed Sveaskog) är markägare i de områden som staten påstår sig äga.

¹⁰ Prop. 2009/10:169, *Förändrat uppdrag för Sveaskog*, Näringsutskottets betänkande 2009/10:NU22.

¹¹ Skogsstyrelsen, 2023, *Staten som föregångare i hållbart skogsbruk inom renskötselområdet*, rapport 2023/20, s. 17 f.

¹² Skogsstyrelsen, 2023, rapport 2023/20, s. 16.

Hur Sveaskog i dagsläget hanterar jakt- och fiskeupplåtelser beskrivs i kapitel 18 i [PM 46 – Minnesanteckningar från möten](#). Bland annat kan nämnas att Sveaskog vill tillgängliggöra jakt för så många som möjligt, främja föryngringen av jägarkåren samt diversifiera den så att fler som inte har haft tillgång till jakt tidigare får möjlighet till det.

1.1.3 Disposition och läsanvisning

En rättshistorisk utredning inklusive en kartläggning av historisk markanvändning i Lappland har redan gjorts inom ramen för arbetet med delbetänkandet. I delbetänkandet var uppgiften dock att utreda mark under statens omedelbara disposition, det vill säga framför allt mark ovanför odlingsgränsen. I princip samma underlag kan dock användas för en jämförelse av om det kan finnas Girjasrättigheter på Sveaskogs mark i Lappland.

Den metod som används för att utreda förekomsten av Girjasrättigheter beskrivs i kapitel 2 i denna promemoria. Med Girjasrättigheter avses ensamrättigheter för samebyar i förhållande till staten att upplåta småviltsjakt och fiske. I kapitel 3 beskrivs vilka kriterier som är relevanta för att utreda förekomsten av Girjasrättigheter. Metodbeskrivningen och beskrivningen av relevanta kriterier har flera likheter med motsvarande avsnitt i PM 18 och i kapitel 10 i delbetänkandet, men vissa tillägg har gjorts. Tilläggen syftar bland annat till att förklara hur en egendomsrätt kan uppstå.

I kapitel 4 beskrivs sedan vilken markanvändning som har kartlagts av kommittén. Även i dessa delar är texten i allt väsentligt densamma som i PM 18 respektive i delbetänkandet. Den läsare som redan är förtrogen med det materialet kan läsa kapitel 2–4 mer översiktligt.

Därefter följer kapitel 5, där vissa juridiska osäkerhetsmoment gås igenom som har med just Sveaskogs marker att göra. Det här är för utredningen nya frågor som inte har diskuterats i någon tidigare promemoria. I kapitel 6 redovisas sedan resultaten av kartläggningen, både för Lappland generellt och särskilt för respektive lappmark. Mycket av texten här känns också igen från PM 18 och delbetänkandet, även om fokus för slutsatserna om varje

lappmark nu blir på andra områden än dem som tidigare har utretts. Kapitel 7 om utsläckande och eftergifter kommer också att vara bekant sedan tidigare. I kapitel 8 redovisas slutsatserna av utredningen och möjliga vägar framåt för jakt och fiske på Sveaskogs marker i Lappland.

SEKRETARIATSUNDERLAG

2 Metod

Den juridiska fråga som ska utredas i den här delen av Renmarkskommitténs arbete är om vissa privata rättssubjekt (samebyar) har gjort ett bestående rättsförvärv på grund av urminnes hävd i förhållande till staten genom Sveaskog, med särskilt avseende på ensam råddighet över jakt och fiske. I utredningen används den så kallade rättsdogmatiska metoden, som tar sin utgångspunkt i den rättskällelära som är allmänt vedertagen bland rättstillämpare. Det innebär att innehållet i gällande rätt följer bland annat av de rättsatser som Högsta domstolen har identifierat eller fastställt i Girjasdomen.¹³

En rättsdogmatisk metod förutsätter att en bedömning görs av vilka sakomständigheter som måste föreligga för att ett rättsförvärv (här råddighet över jakt och fiske) på grund av urminnes hävd ska ha skett eller för att en förvärvad rätt ska ha upphört. Man kan här säga att kommittén ska fastställa vilka sakomständigheter som är av omedelbar betydelse för att urminnes hävd ska uppkomma eller upphöra (så kallade rättsfakta). Dessa sakomständigheter måste kunna visas genom förekomsten av andra sakomständigheter av indirekt betydelse (så kallade bevisfakta eller bevisning). Vad som krävs för att något ska vara visat sammanhänger med vilka beviskrav som har ställts upp.

Sakomständigheten att konkurrerande jakt och fiske har förekommit på ett område på 1600-talet (vilket har betydelse som ett rättsfaktum) kan visas till exempel med ett domstolsprotokoll

¹³ NJA 2020 s. 3. Det kan noteras att en juridisk utredning hade behövt utgå från de juridiska principer som framgår i Girjasdomen oavsett om detta hade nämnts särskilt i direktiven eller inte, på samma sätt som en juridisk utredning behöver utgå från andra relevanta prejudikat från Högsta domstolen. Som exempel bygger en stor del av utredningen i tidigare promemorior på Skattefjällsdomen, NJA 1981 s. 1, trots att inget sägs om det avgörandet i direktiven.

från samma tid (protokollet har då betydelse som bevisning). Man får sedan avgöra om bevisningen är tillräcklig för att rättsfaktumet ska anses vara tillräckligt tydligt visat eller antagligt. Bevisningen måste utvärderas med avseende på varje enskilt samebyområde. Bevisningen kan utvärderas med hjälp av mer allmän kunskap om geografi och politiska förhållanden under en tidsperiod (så kallade hjälpfakta) och med hjälp av allmänt vedertagna erfarenhetsatser. Utvärderingen kan alltså många gånger botten i antaganden om hur markanvändarna levde, livnärde sig, bedrev handel och om hur olika lokala samhällen organiserade sig, samt om vilka rättsregler som har varit tillämpliga för deras mellanhavanden i historisk tid.

Det bör anmärkas att bedömningen i denna del utgår från historisk markanvändning av människor som kan antas ha vistats på aktuella geografiska områden under svensk överhöghet och att markanvändning för renskötsel intar en särställning enligt gällande rätt. Vidare bör det anmärkas att en ensamrätt som grundar sig på urminnes hävd i rättsligt hänseende inte kan anses vara av annan kvalitet än en ensamrätt som grundar sig på eller följer av en annan grund, företrädesvis med ett markägande.

För att kunna anta att nödvändiga sakomständigheter föreligger, måste i regel en bedömning baseras på antaganden om andra sakomständigheter (så kallade bevisfakta) som tyder på eller visar att de för rättsreglernas tillämpning nödvändiga sakomständigheterna föreligger. Bedömningen i den delen beaktar bland annat sådant som hur markanvändarna kan antas ha levt, livnärt sig och organiserat sig samt vilka svenska rättsregler som har varit tillämpliga för deras mellanhavanden i historisk tid.

I en rättstvist mellan två parter ankommer det i princip på parterna att åberopa och påvisa de sakomständigheter som stöder respektive parts position. Uppdraget i den här utredningen kan dock inte utföras med utgångspunkt från vad staten genom Sveaskog och berörda samebyar åberopar, eftersom någon tvist inte är anhängiggjord. Det får i stället utföras med stöd av antaganden kring

- vad som skulle kunna åberopas av parterna om saken skulle komma under en domstolsprövning och
- hur en domstol skulle värdera det som åberopas.

Sett till Girjasdomen och de omständigheter som Högsta domstolen har värderat där kan det antas att bevisfakta i ett motsvarande mål huvudsakligen kommer att behöva handla om historiska förhållanden, vilket aktualiserar en historisk utredningsmetod.

På grund av utredningens inriktning på historiska förhållanden finns skäl att säga något om en historisk utredningsmetod.

En sådan metod förutsätter att en åtskillnad görs mellan begreppen ”källa” och ”litteratur”. Med källa (eller primärkälla) avses i det sammanhanget muntligt och skriftligt material som tillför omedelbar kunskap. Litteratur ger däremot kunskap som bygger på källorna genom tolkningar och sammanställningar av källmaterial.

Det som sägs i denna promemoria syftar till att sammanfatta och vidareförmedla kunskap huvudsakligen baserad på historievetenskaplig litteratur. Några ansatser till att producera ny kunskap görs inte inom ramen för uppdraget. De historiker vars verk har legat till grund för utredningen kan förutsättas ha idkat källkritik med vetenskaplig noggrannhet. När det har förts en historievetenskaplig debatt kring ett visst sakförhållande redovisas det särskilt.

En utredning av historisk markanvändning i hela Lappland har som sagt redan gjorts i PM 18. Ambitionen i det arbetet var att göra en så gott som heltäckande genomgång av litteratur om markrättigheter under den period som kan vara aktuell för en etablering av hävd eller eftergift av hävd. Parallellt med det har historisk markanvändning kartlagts i en digital karta. I PM 18 användes materialet sedan för att jämföra de olika samebyarnas marker och de historiska förhållandena där med marken i Girjas sameby, såvitt avsåg mark under statens omedelbara disposition. I denna promemoria används i huvudsak samma litteratur och kartläggning av markanvändning i stället för en jämförelse med historiska förhållanden på de marker som i dag ägs av Sveaskog. Mycket av vad som sägs i PM 18 kommer därför att upprepas här.

Slutsatserna i PM 18 avser dock annan mark än den som nu ska behandlas. En tydlig skillnad är att Sveaskogs marker ligger nedanför odlingsgränsen, medan merparten av marken som utreddes i PM 18 låg ovanför. Redan detta förhållande kan indikera att det kan ha varit en större konkurrens om jakt och fiske på de marker som nu ska utredas. Odlingsgränsen drogs där den drogs just på grund av att jordbrukets markanspråk generellt sett inte sträckte sig så långt

västerut vid den tiden (det vill säga under senare hälften av 1800-talet).

En annan betydelsefull skillnad mellan marker under statens omedelbara disposition och Sveaskogs mark är att Sveaskogs markinnehav är mer föränderligt. Det förekommer visserligen att staten säljer mark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen, men sådana försäljningar är sällsynta. Sveaskog säljer och köper mark i betydligt större utsträckning. I Lappland har bolaget dock framför allt sålt mark – markförvärv i Lappland har varit ovanliga.

2.1 Forskning och litteratur

Den historiska redogörelsen i denna promemoria grundar sig på i princip samma material som PM 18, vilket är ett omfattande material. Utöver hela den skriftliga bevisningen i Girjasmålet har ett femtiotal verk använts: avhandlingar, monografier, artiklar, reseskildringar, med mera. I redogörelsen hänvisas därför till ett flertal författare. Dessa presenteras mer detaljerat i avsnitt 1.5 i PM 18. Namn som förekommer ofta i texten är jur. dr. prof. Åke Holmbäck (1889–1976),¹⁴ jur. dr. doc. Kaisa Korpijaakko-Labba (f. 1954),¹⁵ fil. dr. doc. Lennart Lundmark (f. 1942) och landsarkivarien Lars Rumar (f. 1935),¹⁶ fil. dr. Gudrun Norstedt (f. 1965),¹⁷ jur. dr. Nils-Johan Päiviö,¹⁸ professorn och kulturgeografen Erik Bylund

¹⁴ Som har skrivit betänkandet *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, SOU 1922:10.

¹⁵ Som har skrivit avhandlingen *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*, 1989, svensk översättning 1994, Juristförbundets förlag.

¹⁶ Som tillsammans bland annat har medverkat i Gränsdragningskommissionens arbete med betänkandet *Samernas sedvanemark* och har skrivit flera böcker om samiska markrättigheter på skatteland SOU 2006:14, *Mark och rätt i Sameland*, 2008, Jure AB, *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*, 2006, Institutet för rättshistorisk forskning m.fl.

¹⁷ Som har digitaliserat K.B. Wiklunds avskriftssamling om cirka 2 500 tingsprotokoll som rör mål om samisk markanvändning och skrivit böcker om lappmarkshistoria, som *Lappskattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, 2011, och *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*, 2007, Thalassa förlag.

¹⁸ Som bland annat har skrivit avhandlingen *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*, 2011, Uppsala universitet.

(1922–2005),¹⁹ fil. dr. Gustaf Göthe (1882–1956,²⁰ fil. lic. Filip Hultblad (1907–1970)²¹ och fil. dr. doc. Nils Arell (1938–2004).²² Flera av dessa forskare har gått igenom ett stort domboksmaterial och undersökt hur häradsrätter och andra rättstillämpare har betraktat den samiska markanvändningen för renskötsel, jakt och fiske.

Litteraturen består i övrigt av ett stort antal ytterligare avhandlingar, artiklar och monografier av forskare inom bland annat arkeologi och kulturgeografi. Den hembygdsforskning som bedrivs i hembygdsföreningar i olika delar av Lappland har också varit till god hjälp i arbetet. Mycket värdefulla för att tolka historiska rättsuppfattningar är även de skildringar av förhållandena i Lappland som skrevs på 1600- och 1700-talen av lappmarksresenärer och myndighetspersoner, till exempel olika kronofogdars beskrivningar av sina respektive lappmarker eller Carl von Linnés skildring av sin lappländska resa.

2.1.1 Debatten om forskning om samer

I den allmänna debatten om samisk forskning sägs ibland att historisk forskning om samiska markrättigheter som tillkommit från 1970-talet och framåt skulle vara partisk eller bedriven med en politisk agenda, grundat i att det i sådan forskning skulle användas urfolksmetodologier.

Urfolksmetodologier är ett begrepp som beskriver vissa forskningsperspektiv som har använts länge internationellt men som numera också förekommer i svensk forskning om samer. Sammanfattat kan användningen av urfolksmetodologier beskrivas som att forskaren strävar efter att säkerställa att urfolksmedlemmar deltar i och kan dra nytta av forskningsprojektet och att publicering och spridning av resultat görs i samråd med de urfolksmedlemmar som deltar i forskningsprojektet.

¹⁹ Som har skrivit bland annat *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867, 1956*, Almqvist & Wiksell.

²⁰ Vars avhandling *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkring 1750, 1929*, Almqvist & Wiksell, betraktas som ett standardverk med betydelse för även fler delar av Lappland.

²¹ *Övergång från nomadism till agral bosättning i Jokkmokks socken, 1968*, Almqvist & Wiksell.

²² Som har skrivit bland annat *Rennomadismen i Torne lappmark – markanvändning under kolonisationsepoken i framför allt Enontekiis socken, 1977*, Umeå universitet.

Kritiken mot användningen av urfolksmetodologier går i huvudsak ut på att forskning som bedrivs utifrån sådana forskningsetiska principer skulle vara politiskt färgad och välvilligt inställd till samer. I debatten om urfolksmetodologier förekommer påståenden om att bevisningen i Girjasålet vilar på sådan politiskt färgad forskning.

Det finns skäl att kort kommentera denna debatt. Först ska sägas att merparten av den litteratur som utredningen i denna promemoria väsentligen vilar på är betydligt äldre än från 1970-talet och inte författad av personer som har utmärkt sig som samevänligt inställda. Inte heller i den mer sentida historiska forskning som har använts framkommer att forskaren skulle ha använt sig av urfolksmetodologier.²³ Detsamma gäller den litteratur som åberopades som bevisning i Girjasålet.

Även bortsett från detta kan sekretariatet inte ansluta sig till någon uppfattning om att forskning om samisk markanvändning generellt sett skulle vara politiskt färgad, även om det säkert finns sådana exempel. Inom akademien är diskussionen om forskningsetik ständigt levande. Forskningsetiska principer diskuteras sedan lång tid tillbaka inte bara i förhållande till forskning om urfolk utan även i förhållande till annan forskning där människor utgör föremål för undersökning. Den historiska bakgrunden till diskussionen är övergrepp som tidigare har skett i forskningens namn, exempelvis experimentverksamhet i nazistiska koncentrationsläger, den forskning som bedrevs vid Statens rasbiologiska institut i Uppsala, Vipeholmsexperimenten med mera. Redan i den internationellt erkända Nürnbergkodexen från år 1947 underströks vikten av att medicinsk forskning som involverar människor inte får bedrivas om forskningspersonerna inte på förhand har gett sitt frivilliga och informerade samtycke.²⁴

Ett ökande antal forskare har mot den bakgrunden under det senaste halvsekle efterlyst en större etisk medvetenhet i forskning om urfolk och samiska frågor. I de länder som sedan länge har etablerat etiska riktlinjer för urfolksforskning, bland dem Norge, diskuteras sällan längre huruvida sådana riktlinjer är nödvändiga eller inte. Utgångspunkten är i stället sedan lång tid tillbaka att forskning med anknytning till urfolksfrågor ska bedrivas utifrån fastställda

²³ Exempelvis Norstedt, Sköld, Korpjiaakko-Labba, Arell, Päiviö, Bergman och Ramqvist.

²⁴ Punkt 1, Nürnbergkodexen.

etiska riktlinjer baserade på urfolks önskemål och behov, för att anses vara legitim och vetenskaplig.²⁵

I Sverige finns inga särskilda etiska riktlinjer om urfolksforskning men sådana finns i bland annat Nya Zeeland, Kanada och Australien. Riktlinjerna går bland annat ut på att forskaren bör sträva efter inte bara urfolksmedlemmarnas samtycke utan också deras delaktighet i forskningsprocesser och respektera urfolks kunskap och perspektiv.²⁶

Oavsett vad man har för principiell inställning till forskningsetik, kan man enligt sekretariatet inte avfärda modern forskning som irrelevant baserat på att forskaren använt sig av urfolksmetodologier. Forskning kan inte heller avfärdas grundat i att den har tagits fram tillsammans med urfolksmedlemmar eller i att forskaren själv är same. För att bedöma en forskningsstudies användbarhet för exempelvis en rättshistorisk utredning får man i vanlig ordning undersöka hur studien har gjorts, vilka resultaten är, hur forskaren förhåller sig till källor och litteratur, om det finns anledning att ifrågasätta resultaten, etcetera. Att vissa nutida forskare som forskar om samiska frågor redovisar en etisk diskussion utifrån ett urfolksperspektiv i sina studier innebär alltså inte att denna forskning skulle vara mindre relevant.

Det ska också sägas att den litteratur som har gått igenom i arbetet med denna undersökning ytterst sällan är omdebatterad i sak, alltså i fråga om vilka konkreta sakförhållanden som har beskrivits. Det finns ingen som ifrågasätter att de nybyggen som Erik Bylund, Gustaf Göthe eller Sten Rudberg har kartlagt låg där de låg, eller att de kartläggningar som flera forskare har gjort av fisketräsk som återfinns i skattelängder är felaktiga.²⁷ Ingen påstår heller att de domboksprotokoll om gamla marktvister som bland andra Kaisa Korpijaakko-Labba och Nils Arell redovisar sammandrag och avskrifter av är fabricerade. Det framförs alltså ibland en svepande kritik mot forskning om samiska frågor, utan att kritikerna redovisar exempel på vilka konkreta påståenden som är felaktiga och varför.

Forskningen om Lapplands historia bygger på arkeologiska fynd och på innehållet i gamla jordeböcker med tillhörande skattelängder,

²⁵ Drugge, Anna-Lill, 2016, *Forskningsetik och urfolksforskning*, publicerad i *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, Skellefteå, Artos och Norma bokförlag, s. 196–201.

²⁶ Drugge, 2016, s. 202 f.

²⁷ Forskarna själva kan förstås ha redovisat en osäkerhet om exakt placering i vissa fall.

kyrkböcker och domböcker. Som tidigare har förklarats har arkeologiska fynd liten betydelse för en rättshistorisk utredning om vilka markanvändningsrättigheter människor har haft.²⁸ Stor betydelse har i stället det skriftliga källmaterial som finns bevarat från 1500-talet och framåt. Detta skriftliga källmaterial kan behöva läsas kritiskt mot bakgrund av att det ofta har tagits fram av statens och kyrkans representanter. Men trots det är det detta skriftliga källmaterial som rättshistorisk forskning om Lappland vilar på.

I den forskning som har gått igenom i arbetet med denna promemoria har det sammanfattningsvis inte framkommit något som ger skäl att ifrågasätta forskningsresultat grundat i att de skulle ha präglats av en samevänlig agenda hos forskaren. I de fall forskningsresultaten kan diskuteras, exempelvis mot bakgrund av andra forskares avvikande tolkningar av källorna, beskrivs det i texten.

2.2 Undersökt tidsperiod och område

Beträffande starttidpunkt för undersökningen finns för Lappland mer konkreta uppgifter om de rättsliga förhållandena i området först från mitten av 1500-talet och framåt. Vid samma tid hade den svenska kungamakten etablerat överhöghet i Lappland, och hävdbedömningen där kan därför göras med utgångspunkt i då gällande svensk rätt. När det gäller sluttidpunkt framstår en inriktning på förhållandena fram till 1700-talets mitt som ändamålsenlig; om en sameby inte kan påvisa att en rätt av urminnes hävd har upparbetats fram till dess, är det mindre sannolikt att en hävd har etablerats senare.²⁹ Efter år 1750 ökade den svenska centralmaktens anspråk på lappmarkerna med en ökad konkurrens om jakten och fisket som följd. Samma undersökningsperiod utgick Högsta domstolen från i Girjasdomen, se avsnitt 3.2.

När begreppet ”undersökningsperioden” används i denna promemoria syftar det därmed på perioden 1500–1750. En redogörelse har dock även gjorts för utvecklingen i de undersökta områdena efter undersökningsperioden. Skälet är att händelser efter

²⁸ I LTU-rapporten om Talma sameby läggs vikt vid att det inte är möjligt att knyta arkeologiska fynd till en etnicitet, se Malmgren, m.fl. 2024, s. 5–9 och s. 48–58. I Girjasålet har man inte haft någon annan uppfattning.

²⁹ Jfr NJA 2020 s. 3 p. 209–211.

denna period skulle kunna ha betydelse för frågan om ett eventuellt eftergivande eller utsläckande av en redan upparbetad hävd. Beträffande Sveaskogs marker har det även behövts en analys av frågan om bolagiseringen av den statligt direktdisponerade marken i sig kan ha haft någon betydelse för markrättigheterna. Detsamma gäller frågan om det kan ha haft betydelse för rättigheternas innehåll att det genom renbeteslagarna har bestämts att de får utnyttjas under olika perioder på åretruntmarker respektive på vinterbetesmarker. Se om detta i kapitel 5.

Det område som är relevant för undersökningen är som nämnts Sveaskogs mark i Lappland, som ligger mellan odlings- och lappmarksgränsen, se avsnitt 1.1.1.

2.3 Språkanvändning och etnicitet

I den äldre litteratur och i den absoluta merparten av de källor som ligger till grund för kommitténs utredning i denna del används ordet lapp. Ordet har använts i svenskan sedan medeltiden och betyder enligt Svenska Akademiens ordbok ”en manlig individ tillhörande ett folk av en annan ras än den skandinaviska befolkningen i allmänhet, vilket bebodde de nordliga delarna av Sverige och Norge jämte angränsande delar av Finland och Ryssland och varav en stor del idkar rensköttsel och för ett nomadiserande levnadssätt”.³⁰

Ordet lapp uppfattas av många som nedsättande, vilket har att göra med att det sedan lång tid tillbaka har använts som ett rasistiskt tillmäle.

Numera används vanligen i stället ordet same för att beteckna personer tillhöriga den samiska folkgruppen (utan koppling till ras). Detta språkbruk slog igenom efter 1971 års rennäringslag, där ordet lapp från äldre lagar ersattes av ordet same.

Lappbegreppets historiska kontext ger kommittén skäl att särskilt överväga begreppsanvändningen. Vid övervägandena har följande omständigheter tagits i beaktande.

³⁰ Svenska Akademiens ordbok från 1939 och 1964, artiklarna om ”lapp” och ”same”, www.svenska.se, besökt 2024-10-02.

2.3.1 Den närmare innebörden av uttrycken lapp och same

Det råder delade meningar i frågan om det går att sätta likhetstecken mellan de historiska källornas ”lapp” och dagens ”same”. Även om frågan inte är avgörande för de rättsliga bedömningar som görs i denna promemoria, finns det skäl att inledningsvis beröra hur olika historiker och forskare har resonerat i ämnet.

Kaisa Korpijaakko-Labba skriver att ordet lapp i gamla handlingar har syftat på vilken näring en person har utövat snarare än på det etniska ursprunget.³¹ Hon hänvisar till bland andra Nils Arell, som har uttryckt att det föreligger starkt stöd för antagandet att man på lokal nivå betraktade näringsfånget och graden av bofasthet, och alltså inte etnisk härkomst, som främsta grund för att klassificera en person som lapp (rennomad) eller nybyggare, och att det fanns människor som klassificerades som ”lappar” utan att tillhöra den befolkningsgrupp som vi i dag kallar samer.

Det bör noteras att Arell anför ett relativt begränsat antal exempel till stöd för sin tes, samtliga från Torne och Kemi lappmarker, av vilka åtminstone tre exempel handlar om personer som var gifta med samiska kvinnor.³² Vidare anför Arell att även om den ”etniska aspekten” saknades på lokal nivå, så kan man spåra den på regional eller nationell nivå i myndigheters uttalanden och agerande.³³

Filip Hultblad hävdar å sin sida att ”det ickelapska inslaget i nomadbefolkningen är (...) obetydligt”.³⁴ Detta överensstämmer med den slutsats som Gudrun Norstedt har dragit av sin forskning i framför allt Åsele, Lycksele och Pite lappmarker. Norstedt ifrågasätter inte att samer som slagit sig ner och blivit bofasta har kallats för nybyggare; även om de nog minst lika ofta har kallats för ”lappnybyggare”. Däremot ifrågasätter hon att det skulle vara mer än någon enstaka ”lapp” som inte var same – hon har inte sett några belägg för det i sin forskning.³⁵ En annan sak är att det finns en hel del icke-samer upptagna i lappskattelängderna. Det var fullt möjligt även för en nybyggare, oavsett etnicitet, att överta skatten för ett lappskatteländ. I nuvarande Lycksele kommun övertogs till exempel

³¹ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 66 f.

³² Ytterligare ett exempel finns i de la Motraye, *A. de La Motrayes resor, 1711–1725*, tryckt 1988, s. 201.

³³ Arell, 1977, s. 39 f.

³⁴ Hultblad, 1968, s. 194.

³⁵ Enligt uppgift till sekretariatet vid faktagranskning av PM 18 och PM 41.

de flesta lappskatteländ för eller senare av bönder.³⁶ Norstedt framhåller att detta inte innebär att de och deras efterkommande skulle ha blivit registrerade som ”lappar” i jordeböckerna och därmed av misstag kommit att betraktas som samer av sentida forskare och utredare.

Litteraturen från den period som utretts bekräftar inte heller i övrigt bilden av att beteckningen lapp skulle ha handlat om näring snarare än om etnicitet. År 1673 konstaterade till exempel vetenskapsmannen Johannes Schefferus att ”ingen lapp med självaktning (...) utan harm godtar benämningen lapp”, utan föredrar ”ordet sabmi eller same, vilket på deras språk är lapparnas rätta namn”.³⁷ Några decennier senare, år 1732, reste Carl von Linné genom lappmarkerna och upptecknade då en del samiska ord, bland annat att ”Lap” på samiska hette ”Zabmiletz” eller ”sami”.³⁸ År 1747 gav lappmarksprästen Pehr Högström ut sin lappmarksbeskrivning, där han skriver: ”Det ordet Lapp lærer näpligen wara tagit af deras språk (...). Imedlertid weta de ei ens at de blifwa af oss och andra Nationer så kallade, emedan de i deras eget språk heta Sabme eller Same”.³⁹ På samma sätt konstaterade topografen Abraham Abrahamsson Hülphers under slutet av 1700-talet att lapparna efter ortens eget språk kallas ”Samme eller Sabme”.⁴⁰

Sammantaget finns det alltså starkt stöd för att ordet ”lapp” i äldre tid har använts synonymt med dagens samebegrepp på så sätt att det

³⁶ Norstedt, 2011, s. 48 och 50. Jfr Lundmark, 2006, s. 102, som skriver att det förekom giftermål mellan icke-samer och samiska kvinnor och att det även förekom att personer med svenskt ursprung blev renskötare och uppgick i den samiska befolkningen. Lundmarks stöd för det påståendet är Hultblad, 1968, s. 163. Det Hultblad skriver där är dock att nybyggarna synes ha rekryterats ”företrädesvis bland folk, som redan var förtroget både med det strävsamma lappmarkslivet och med trakten. Ingen var dock från början nomad”. Han nämner även ett fall där det finns skäl att förmoda att en nybyggare ”övergick till skogsappliv och laponiserades i likhet med ett par nybyggarsöner från 1700-talet”, men detta är alltså ett fåtal exempel och samme Hultblad konstaterar senare det ovan nämnda om att det icke-lapska inslaget i nomadbefolkningen var obetydligt. När det gäller övertagande av lappskatteländ har Norstedt i sin forskning inte funnit något exempel på att detta skett genom att en icke-same gift sig med en same, och därefter kommit att klassificeras som lapp. Däremot har icke-samer tagit över land genom överenskommelse med den tidigare skatteländsinnehavaren, eller genom att landet blivit öde. Det har då handlat om nybyggare. Eftersom den skatt som skulle betalas av lappbyn var konstant fick övriga betala mer om ett land blev öde. Lappbyn hade därför allt att vinna på att en nybyggare tog över ett land, framhåller Norstedt.

³⁷ Schefferus, *Lappland*, 1673, (tryckt 1956), s. 40 f.

³⁸ Linné, *Iter Laponicum – Lappländska resan*, 1732, kommentardelen, utgiven av Fries 2003, s. 416.

³⁹ Högström, *Beskrifning öfwer de til Sveriges krona lydande Lapmarker innehollande kort underrettelse så wäl om landets belägenhet och beskaffenhet i gemen, som des inwånares tilstånd och hus-holdning, deras seder, maner och lefnadsart, samt laster och widskepelsler, med mera*, 1746, s. 55 f.

⁴⁰ Hülphers, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland: femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken*, 1922, s. 7.

åsyftat människor som både räknat sig till (och av andra har räknats till) en folkgrupp med en gemenskap i språk, organisation och sedvänjor och som därigenom har framstått som avgränsad från såväl den svensktalande som den finsktalande befolkningen.

Det finns dock några exempel på att människor utanför den befolkningsgrupp som vi i dag kallar same har klassificerats som "lappar" baserat på näringsfånget (det vill säga renskötsel, jakt och fiske snarare än jordbruk) samt graden av bofasthet (ett helt eller delvis nomadiskt levnadssätt snarare än ett bofast).⁴¹ Dessa exempel tycks emellertid vara begränsade till de allra nordligaste delarna av Lappland, i Torne och Kemi lappmarker, varifrån Korpijaakko-Labba och Arell har hämtat underlag.

Oavsett om det, i vissa delar av Lappland, kan ha förekommit att beteckningen "lapp" historiskt har använts som en beskrivning av näringsfång och grad av bofasthet snarare än etnicitet, ter det sig klart att de allra flesta nomadiserande renskötare också tillhörde den befolkningsgrupp som vi i dag kallar same.

Enskilda exempel på att även andra klassificerats som "lapp" har inte heller någon avgörande betydelse för bedömningen av om en sameby kan hävda en Girjasrätt. En sådan rätt grundas på renskötsel och den markanvändning som hör samman med det i de områden som så småningom har kommit att utgöra dagens samebyar. Enligt Högsta domstolens synsätt har rätten sedan, genom 1886 års lag och de följande renbeteslagarna, övergått från de enskilda individerna till samebymedlemmarna samfällt (till lappbyarna som beteckning för denna samfällighet) och senare till samebyarna som associationer (juridiska personer).⁴² Det handlar alltså om vilket rättskydd som lappskattelandsinnehavare eller lappbymedlemmar har haft för sin jakt och sitt fiske. De rättigheter som har varit knutna till lappskatteland och lappbyar utövas numera av samebymedlemmar. Det bör alltså inte kunna få någon betydelse i ett mål om Girjasrättigheter om det bland de enskilda renskötare som kan ha upparbetat en ensamrätt till småviltsjakt och fiske i ett berört område

⁴¹ Jfr Arell, 1977, s. 37–40 och Korpijaakko-Labba, 1994, s. 67.

⁴² Jfr uttalandena på s. 242 f. i Skattefällsdomen om den tvångskollektiverade rätten och p. 219–221 i Girjasdomen: "Effekten av lagstiftningen får anses vara att den rätt som före ikraftträdandet av 1886 års lag tillkom enskilda same på området kom att övergå till medlemmarna i den sameby där området är beläget [...]. Befogenheten att upplåta jakt och fiske kan de dock – i enlighet med allmänna principer om förfogande över samfällid egendom – inte utöva på egen hand. Rätten att göra upplåtelser får i stället anses tillkomma den association som har tillskapats för att tillgodose medlemmarnas gemensamma intressen, det vill säga samebyn".

också har funnits individer som enligt dagens etnicitetsbegrepp har tillhört en annan befolkningsgrupp.

När det gäller beteckningar för en etnisk grupptillhörighet bör också anmärkas att etnicitet är ett dynamiskt begrepp; den närmare innebörden av grupptillhörigheten kan förändras under historiska, ekonomiska, sociala och politiska processer och dess praktiska betydelse varierar i olika kontexter och historiska skeenden.⁴³

2.3.2 Kommitténs ställningstagande avseende språkbruk

När kommittén ska beskriva innehåll i äldre dokument finns två alternativ: att skriva om ordet lapp till ordet same eller att använda ordet lapp så som det förekommer i källmaterialet och i äldre litteratur. Kommittén har, i kretsen ledamöter och sakkunniga, kommit fram till att ordet lapp blir det mest korrekta vid historieredovisningen. Skälet är att en omskrivning till ordet same, utöver att vara en revidering av det historiska källmaterialet, dels kan vara missvisande när ordet lapp någon gång kanske syftat på näringsfång snarare än etnicitet, dels kan innebära att äldre tiders uppfattningar om människor och hierarkier döljs och framstår som friserad av kommittén.

I denna promemoria kommer därför uttrycket lapp att användas vid hänvisningar till material där uttrycket förekommer. För att inte orsaka begreppsförvirring används uttrycket också i de kommentarer eller slutsatser som görs i anslutning till materialet. Däremot används ordet same enligt nu vedertaget språkbruk i de delar som avser nutid eller är av mer framåtsyftande karaktär.

⁴³ Nationalencyklopedin, artikeln om etnicitet, jfr artikeln om etnisk grupp, www.ne.se, besökt 2024-09-24.

3 Girjasdomen – relevanta kriterier

I *PM 4 – Girjasdomen och dess betydelse för kommittén* – finns en sammanfattning av Högsta domstolens uttalanden i Girjasdomen. Högsta domstolen har i denna dom gjort bedömningen att någon rätt för en sameby att i förhållande till staten upplåta jakt och fiske inte följer av rennäringslagen.⁴⁴ En sådan rätt kan däremot grundas på urminnes hävd eller sedvana. I detta kapitel beskrivs vilka kriterier som enligt Girjasdomen har relevans i en prövning av frågan om en sameby har en Girjasrätt i förhållande till staten.

Rättsinstitutet urminnes hävd är numera avskaffat. Äldre rättigheter som har tillkommit genom urminnes hävd består dock fortfarande. Vid en prövning av om en rättighet har uppkommit genom urminnes hävd har 15 kap. 1 § i 1734 års jordabalk betydelse. Där stadgades att:

Det är urminnes hävd: där man någon fast egendom eller rättighet i så lång tid okvald och ohindrad besuttit, nyttjat och brukat haver, att ingen minnes eller av sanna sago vet, huru hans förfäder, eller fångesmän först därtill komne äro.

Girjasdomen utvecklar principerna om urminnes hävd till jakt och fiske. Rättsläget efter domen såvitt gäller samisk markanvändning för jakt och fiske kan sammanfattas enligt följande.

- Urminnes hävd förutsätter i princip att någon har brukat och som huvudregel besuttit den hävdade marken under en längre tid (cirka nittio år) utan att detta har ifrågasatts av någon annan.⁴⁵

⁴⁴ Minoriteten som bestod av två justitieråd ansåg att redan rennäringslagen i sig innebär att samebyarna har ensamrätt till jakt och fiske på sådan mark där staten upplåter nyttjanderätter enligt rennäringslagen.

⁴⁵ NJA 2020 s. 3 p. 140.

- Bruket ska i princip avse ett bestämt avgränsat område och vara av viss kontinuitet och intensitet.⁴⁶
- Förutsättningarna för urminnes hävd bör utformas på ett sätt som ger utrymme för en friare bedömning för att möjligheten att göra gällande hävd inte bara ska bli teoretisk.⁴⁷
- Den jakt och det fiske som har bedrivits på marker där renskötsel har förekommit bör kunna grunda en rätt även om graden av nyttjandet är förhållandevis extensivt och omfattar ett vidsträckt område. Det förutsätter dock att jakten och fisket har varit i någon mening återkommande.⁴⁸
- Även i obebodda områden kan markutnyttjande läggas till grund för urminnes hävd enligt denna friare bedömning. Det gäller även om avsaknaden av protester beror på att området har varit eller är obefolkat.⁴⁹
- I det enskilda fallet kan upparbetandet av urminnes hävd till jakt eller fiske hindras av att staten eller någon annan på ett tydligt sätt protesterar mot nyttjandet. Det gäller även när ett område är eller har varit obefolkat.⁵⁰
- Uppkomst av en ensamrätt bör bygga på utredning om i vad mån en konkurrerande markanvändning har förekommit under den tid som hävden har upparbetats i området.⁵¹
- Om det nyttjande som grundas på urminnes hävd har varit det helt dominerande under mycket lång tid, talar det för att den hävdvunna nyttjanderätten är en ensamrätt.⁵²
- I det enskilda fallet kan även marknyttjarens behov av att råda över jakten och fisket vägas in. Även det förhållandet att jakten och fisket har varit av stor betydelse för marknyttjarens försörjning kan vara ett särskilt skäl att betrakta rätten som en ensamrätt.⁵³

⁴⁶ NJA 2020 s. 3 p. 140.

⁴⁷ NJA 2020 s. 3 p. 147.

⁴⁸ NJA 2020 s. 3 p. 150.

⁴⁹ NJA 2020 s. 3 p. 152.

⁵⁰ NJA 2020 s. 3 p. 152.

⁵¹ NJA 2020 s. 3 p. 155.

⁵² NJA 2020 s. 3 p. 155.

⁵³ NJA 2020 s. 3 p. 156.

- En hävdvunnen ensamrätt till jakt och fiske får normalt anses innefatta en befogenhet att upplåta rätten till andra. Motsatsvis kan förekomsten av konkurrerande markanvändning indikera att jakt- och fiskerätten inte är så stark att den innefattar en befogenhet att upplåta rätten.⁵⁴
- Vid prövningen av frågan om hävden medför en befogenhet att upplåta nyttjanderätter till andra får det beaktas i vilken utsträckning nyttjandet faktiskt har varit förenat med upplåtelser till andra. Om upplåtelser till andra har varit vanliga och godtagits av omgivningen, talar det för att en befogenhet att göra sådana upplåtelser har uppkommit.⁵⁵
- Finns det andra presumtiva rättighetshavare som också har gjort upplåtelser i någon omfattning av betydelse, så talar det motsatsvis emot att hävden innefattar en rätt att ensam råda över nyttjandet genom upplåtelser.⁵⁶
- Har en ensamrätt väl konstaterats så kan den upphöra på tre sätt: genom att rättighetsinnehavaren har eftergett sin rätt, genom att rättigheten har utsläckts genom lag, eller genom att rättigheten har utsläckts genom expropriation. Såväl en eftergift som ett utsläckande måste ha varit tydlig och definitiv.⁵⁷

Förhållandet att staten i en rättsprocess gör gällande att lappmarkerna är kronans egendom ska enligt Högsta domstolen sakna betydelse för frågan om rättigheter genom hävd till jakt och fiske har uppkommit. Att staten har framställt äganderättsanspråk på marken kan alltså inte anses vara en hävdbrytande protest mot marknyttjandet.⁵⁸

Högsta domstolen gav i Girjasdomen vägledning i fråga om vad som kan vara en beaktansvärd konkurrens. Domstolen pekade på att om kronans skattläggningar eller godkännanden av nybyggen har gett upphov till en konkurrerande jakt- eller fiskeutövning av någon omfattning, kan detta förhindra uppkomsten av urminnes hävd.⁵⁹

⁵⁴ NJA 2020 s. 3 p. 159.

⁵⁵ NJA 2020 s. 3 p. 158.

⁵⁶ NJA 2020 s. 3 p. 158.

⁵⁷ NJA 2020 s. 3 p. 215.

⁵⁸ NJA 2020 s. 3 p. 204.

⁵⁹ NJA 2020 s. 3 p. 201.

Högsta domstolen uttalade sig också om beviskrav och bevisvärdering. Girjas sameby skulle ha bevisbördan för att urminnes hävd hade uppkommit, men beviskraven skulle sänkas, eftersom detta ansågs vara nödvändigt för att samebyn skulle kunna tillvarata sina eventuella rättigheter. Skälet till att samebyn skulle ha en bevislättning var att samebyn representerar ett urfolk, och att domstolens bedömning var beroende av svårutredda äldre förhållanden. Ytterligare försvårande var enligt Högsta domstolen att samernas historia länge inte fanns dokumenterad i några samiska skriftliga källor. Högsta domstolen konstaterade att staten har haft väsentligen större möjligheter att dokumentera äldre förhållanden. Enligt Högsta domstolen var en viss bevislättning nödvändig för att samer skulle ha rimliga möjligheter att tillvara de rättigheter som kan vara knutna till traditionella samiska områden.⁶⁰

Innebörden av det sänkta beviskravet är bland annat

- att det får godtas att vissa ofullständigheter i utredningen om förhållandena under en viss tidsepok på det område som ska prövas fylls ut genom rimliga antaganden,
- att dessa kan grundas främst på vad som är känt om förhållandena på andra geografiska områden eller under näraliggande tidsepoker.

I detta sammanhang fastslog Högsta domstolen att bevisning inte behöver föras om vilka enskilda individer som har upparbetat en rätt till jakt och fiske eller hur i äldre tider upparbetade rättigheter har gått över till efterföljande generationer.⁶¹

Högsta domstolens uttalanden om bevislättning för Girjas sameby är generellt utformade. Uttalandena görs med hänvisning till folkrättsliga principer. Det finns inget i uttalandena som antyder att något högre beviskrav skulle ställas på andra samebyar.

⁶⁰ NJA 2020 s. 3 p. 162.

⁶¹ NJA 2020 s. 3 p. 163.

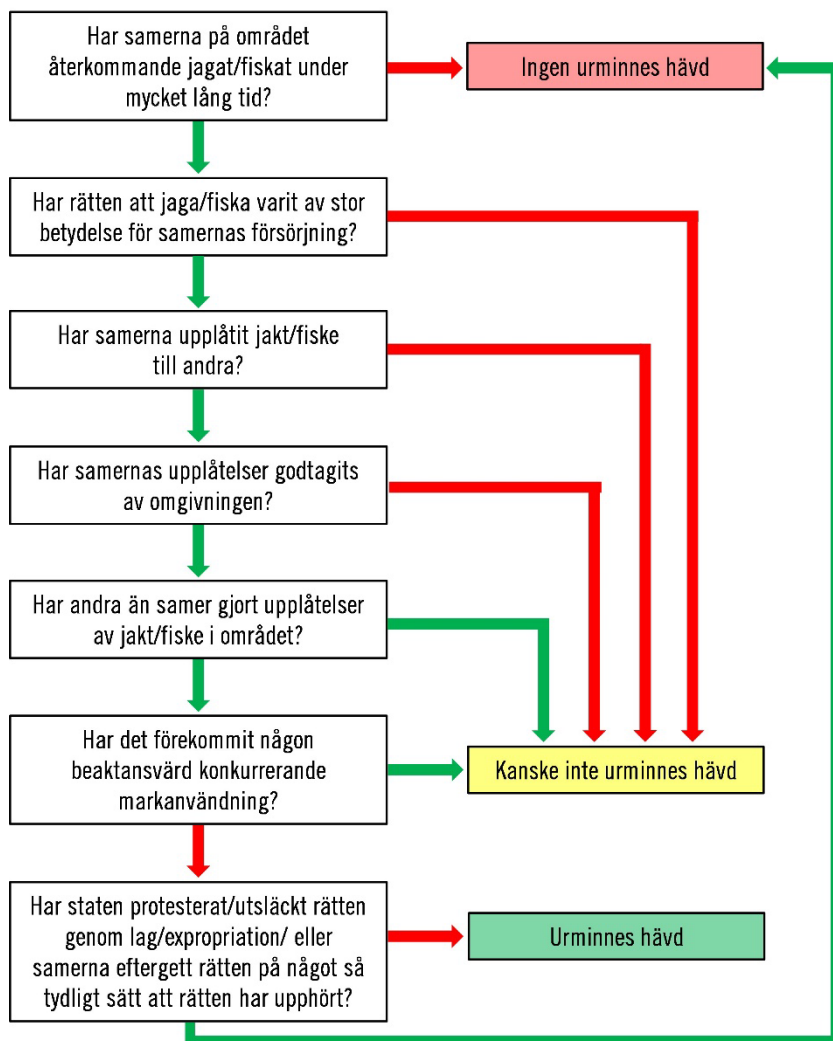
3.1 Prövningsschema

De för utredningen relevanta frågeställningarna kan utifrån Girjasdomens slutsatser sammanfattas i nedanstående förenklade prövningsschema.

Figur 3.1 Prövningsschema

→ = Svaret på frågan är JA

→ = Svaret på frågan är NEJ

3.2 Undersökningsperiod

Högsta domstolens prövning av om Girjas sameby hade rätt till småviltsjakt och fiske grundat på urminnes hävd avsåg huvudsakligen tidsperioden 1550–1750. Som skäl för valet av starttidpunkt angav domstolen att mer konkreta uppgifter om de rättsliga förhållandena i Lappland föreligger först från mitten av 1500-talet. För tiden dessförinnan kunde det visserligen antas att samisk sedvanerätt tillämpades i Lappland, men för att den sedvanerätten skulle tillmätas någon vikt behövde dess innebörd klarläggas. Vad som närmare gällde enligt samisk sedvanerätt under medeltiden ansågs vara oklart.⁶²

Domstolen konstaterade att den svenska kungamakten hade etablerat överhöghet i det omtvistade området i vart fall från 1500-talets andra hälft. Från denna tid måste rättsläget därför bedömas med utgångspunkt i då gällande svensk rätt. Det innebär, uttalade domstolen, att frågan om samers långvariga brukande av området under 1600- och 1700-talen gett upphov till en ensamrätt till jakten och fisket där, inbegripet en rätt att upplåta till andra, bör avgöras med ledning av de principer om urminnes hävd som tillämpas inom svensk rätt.⁶³ När det gäller sluttidpunkt bedömde domstolen att Girjas sameby vid 1700-talets mitt hade upparbetat en ensamrätt på grund av urminnes hävd. Någon undersökning av om hävd hade upparbetats senare var därför inte nödvändig. Senare tid än 1700-talets mitt var alltså av betydelse endast för frågan om staten hade agerat på ett sätt som hade utsläckt upparbetade rättigheter, eller om upparbetade rättigheter hade eftergetts.

3.3 Generalitet och begränsningar

Girjasdomen utvecklar de rättsliga principerna för hur en bedömning ska göras i fråga om rättigheter etablerade på grund av urminnes hävd. Den ger också generell vägledning i frågor om bevisbörda och beviskrav i ett mål mellan staten och en sameby, samt i frågor om hur folkrättsliga principer om urfolks rättigheter kan påverka principerna för rättsinstitutet urminnes hävd.

⁶² NJA 2020 s. 3 p. 170–172.

⁶³ NJA 2020 s. 3 p. 191 med hänvisning till p. 147 ff.

Det finns också flera delar i Girjasdomen som avser de historiska förhållandena i Lappland generellt. Dessa historiska förhållanden bildar en delmängd av de sakförhållanden som domstolen har lagt till grund för sin dom i tvisten. Det som domstolen har bedömt som utrett i denna del bör tillmätas betydelse också för andra samebyar i Lappland, så länge inga nya rön framkommer i historiskt material som ger anledning att betvivla riktigheten i den utredning om förhållandena i Lappland som Högsta domstolen har utgått från i målet.

I Girjasdomen bedömdes det att två nybyggesanläggningar i en samebys område inte kunde antas ge upphov till tillräckligt mycket konkurrens om markanvändning för att hindra ett upparbetande av en Girjasrätt. Det framkommer dock inte hur mycket konkurrens som skulle hindra ett sådant upparbetande. Denna fråga ställdes aldrig på sin spets när marken ovanför odlingsgränsen utreddes i delbetänkandet, men i denna utredning gör den det eftersom konkurrensen har varit mer omfattande i vissa av de områden som Sveaskog äger. Se mer om detta i avsnitt 5.3.

3.4 Utgångspunkter avseende bevisfakta om befolkning och markanvändning

Utöver de rättsliga utgångspunkter som Högsta domstolen har lagt till grund för Girjasdomen, gjorde domstolen flera uttalanden om vilka faktiska historiska förhållanden i lappmarkerna i stort som ansågs vara utredda i målet. Dessa uttalanden handlar inte om vad som är att betrakta som gällande rätt utan de avser sakomständigheter som kan fungera som bevisning för att en regel i gällande rätt ska tillämpas. Uttalandena har lagts till grund för de bedömningar som görs i denna promemoria såvida det inte har framkommit andra sakomständigheter som talar för att en annan bedömning ska göras.

Utgångspunkterna som följer av dessa uttalanden kan sammanfattas, och utvecklas, enligt följande.

3.4.1 Hela Lappland var befolkat av samer åtminstone från 1500-talet och framåt

Samer befolkade det område som i dag utgör det svenska Lappland innan någon nationalstat kunde hävda överhöghet över området. Detta utesluter dock inte att också andra kan ha befolkat eller uppehållit sig i området under den undersökta tidsperioden, men den samiska markanvändningen har dominerat.

Vid den första renbeteslagens tillkomst år 1886 bedrev samer renskötsel från norra Dalarna till nordligaste Lappland. Även om det råder osäkerhet om samernas äldre historia står det klart att samer hade vistats i dessa delar av Sverige under mycket lång tid och att det huvudsakliga näringsfånget för flertalet samer sedan länge hade varit renskötsel, i större eller mindre utsträckning förenad med jakt och fiske.⁶⁴ Från att man kan följa befolkningsutvecklingen och markrättigheter genom skriftliga källor framkommer att befolkningen i Lappland under 1500-talet bestod av personer som av staten betecknades som lappar och beskattades för inkomster från jakt, fiske och renskötsel. Högsta domstolen beskriver det i Girjasdomen som att befolkningen i Lappland i slutet av 1500-talet av allt att döma bestod i stort sett enbart av samer, även om Lappland också besöktes av kustbönder och birkarlar.⁶⁵ Sekretariatet tolkar uttalandet som att det avser vilka som stadigvarande bodde Lappland.

För denna promemoria krävs inte något ställningstagande till hur befolkningen i Lappland var sammansatt under undersökningsperioden eller till vilka som vistats där; bedömningarna bygger på vad som är utrett om historisk samisk markanvändning för renskötsel, jakt och fiske och om förekommande konkurrens om jakt och fiske. Det handlar alltså om utredningar om vilket rättsskydd som då fanns för markanvändningen och hur detta senare kom att utveckla sig.

I denna promemoria sägs markanvändningen ha varit samisk om marken kan antas ha använts för renskötsel, jakt och fiske av människor som både räknat sig till (och av andra räknats till) en folkgrupp med en kulturell gemenskap i språk, sätt att organisera sig och i sedvänjor där de kulturella uttrycken var andra än dem som

⁶⁴ NJA 2020 s. 3 p. 44 och 168.

⁶⁵ NJA 2020 s. 3 p. 173.

kännetecknade andra gemenskaper, som den svensktalande och den finsktalande befolkningen i samma område. Dessutom syftar samisk markanvändning i denna promemoria på markanvändning av lappskattelandsinnehavare eller lappbyar. Samer har också kunnat nyttja marker i egenskap av att vara nybyggare, men det är inte denna markanvändning som avses här.

De nybyggare som kom till Lappland med början under 1600-talet slog sig ner på mark som redan användes av samer. Nybyggare kunde också själva vara samer, som lät insyna ett nybygge på sitt eget lappskatteländ. De samer som nyttjade skatteländ hade sedan lång tid tillbaka betalat skatt till Sverige, antingen direkt till kronan eller till så kallade birkarlar. Birkarlarna hade fram till 1500-talets slut ett av staten erkänt monopol på handeln och skatteuppbörden bland samerna i de gamla storsocknarna i Torne, Lule och Pite lappmarker. Att staten (kronan) var noga med att ha en fungerade skatteindrivning i Lappland kan förklaras med att detta var en förutsättning för att kunna göra anspråk på överhöghet över territoriet i förhållande till konkurrerande anspråk från andra stater; det vill säga Danmark-Norge och Ryssland.⁶⁶

Från slutet av 1600-talet och framåt, i Lycksele lappmark ännu något tidigare, noterades samernas enskilda landområden i jordeböckers skattelängder som lappskatteländ.

Marken i Lappland ansågs länge inte vara odlingsbar. I sådana karga trakter krävdes därför mycket utrymme och förmåga till stor rörlighet för permanent försörjning. De näringar som samerna i Lappland levde av – jakt, fiske och renskötsel – ansågs länge vara de enda möjliga försörjningssätten i Lappland.

3.4.2 Samerna levde i organiserade samhällen

Bland historiker är det en vedertagen uppfattning att den samiska samhällsorganisationen har mycket gamla anor. Samerna var på 1500-talet, sedan lång tid tillbaka, organiserade i grupper som var och en använde vissa geografiska områden (byområden). Byområdena kunde brukas samfällt av bymedlemmarna, eller i vissa mindre uppdelningar av enskilda familjer (föregångare till

⁶⁶ Danmark-Norge var på den tiden förenade kungariket, och Sverige gränsade i öster mot Ryssland.

lappskattelanden) medan andra områden var för samfällt bruk (föregångare till byallmänningar). Ett område för enskilt bruk (eller olika former av samfällt bruk) kunde bestå av enskilda sjöar eller bestämda delar av vattendrag.

Det samiska ordet *siida* kan syfta både på en större gruppering i det samiska samhället – det vill säga den som har likheter med dagens samebyar – och en mindre gruppering av enskilda familjer eller flyttlag. I de större samiska byarna – föregångarna till samebyarna – fanns funktioner för gemensamt beslutsfattande och gemensam rättskipning.

Marken i Lappland var alltså i stor utsträckning uppdelad mellan samefamiljer och man skilde, när det gällde till exempel renbetesmarker och fiskevatten, på ”mitt och ditt”.⁶⁷ De flesta samerna utnyttjade resurser på stora områden, vilket innebar att de levde ett liv som inbegrep flyttningar, om än i olika utsträckning. Hur långt de flyttade kunde skilja sig åt i olika delar av Lappland. I fjällområdena kunde flyttningarna vara betydligt längre än i skogsområdena, där familjer kunde flytta inom ett par mil i omkrets i sitt eget mer avgränsade landområde. Det har rört sig om flyttar enligt förutbestämda mönster som har berott på bland annat betesförhållanden och tillgång på fisk och vilt.

3.4.3 Tyngdpunkten i utredningen ligger på hävdbrötande konkurrens

Med de utgångspunkter som nyss har beskrivits kan fokus i undersökningen läggas på konkurrerande markanvändning. Den underliggande samiska markanvändningen kan behandlas mer översiktligt. Tyngdpunkten i det följande ligger således i frågan om konkurrerande markanvändning under undersökningsperioden. Fokus har med andra ord varit att kartlägga den med de samiska näringarna konkurrerande markanvändning som förekommit från 1500-talet och fram till den senare delen av 1700-talet.

Som framgått har Högsta domstolen särskilt pekat ut vad som kan vara en beaktansvärd konkurrens om marken. I det hänseendet har framhållits att om skattläggningar eller kronans godkännanden av nybyggen gav upphov till en konkurrerande markanvändning,

⁶⁷ NJA 2020 s. 3 p. 176.

som var av någon omfattning, så kunde detta förhindra utvecklandet av en rådighet för samerna över jakten och fisket, grundad på urminnes hävd.⁶⁸

I enlighet med Högsta domstolens uttalanden har därför nybyggen och kronans skattläggningar till förmån för nybyggare och bönder undersökts särskilt i det historiska materialet. Även förekomsten av annat utnyttjande av mark har inkluderats i kartläggningen.

3.5 Hur uppstår en egendomsrätt?

För den som inte är jurist kan det vara intressant att – i syfte att förstå vad som är av relevans i en rättshistorisk undersökning – veta mer om hur en egendomsrätt kan uppstå.

Det som är av intresse i undersökningen av om en sameby har utarbetat en Girjasrätt är inte om de människor som under undersökningsperioden har vistats i samebyns område har varit av samisk etnicitet eller inte, utan vilka jakt- och fiskerättigheter dessa människor har haft och varför – det vill säga vilka markanvändningsrättigheter som har varit förknippade med olika former av markanvändning. I texten, liksom i Girjasdomen och i delbetänkandet, används begrepp som ”samisk markanvändning” och ”konkurrerande markanvändning”. Med detta menas, som har utvecklats mer i avsnitt 3.4, markanvändning för renskötsel, jakt och fiske på lapps katteland och i lappbyar, respektive markanvändning för jordbruk, fiskefärder och annan verksamhet med stöd av nybyggesanläggningar och andra skattläggningar. En nybyggare kunde givetvis vara av samisk etnicitet. Men etnicitet grundar inte markrättigheter. Detta förklaras mer utförligt i [PM 48 – Samer utanför samebyar](#). Den civilrättsliga rätten till renskötsel har i stället sin grund i historisk markanvändning av de personer som helt eller delvis har försörjt sig på renskötsel, vilka i och med renbeteslagarnas införande har kommit att företrädas av de samfälligheter som samebyarna utgör.

Tankar om att etnicitet skulle grunda civilrättsliga egendomsrättigheter leder till oordning när juridiska frågor om

⁶⁸ NJA 2020 s. 3 p. 201, 202 och 180.

samerätt diskuteras. I detta avsnitt görs ytterligare ett försök att förklara varför det förhåller sig på det viset.

3.5.1 Vad är egendom?

Det juridiska uttrycket förmögenhetsrätt syftar på rättsregler om olika slag av tillgångar, till exempel fast egendom, lösa saker och fordringar och om korresponderande regler om skulder och andra förpliktelser, samt regler om hur tillgångarna kan omsättas genom avtal och liknande instrument.

Till de allmänna grunderna i förmögenhetsrätten hör principen om privat äganderätt (vilket är samma sak som egendomsrätt – märk att äganderätt här inte bara syftar på markägande). Äganderätten är inte oinskränkt men ger ägaren ett avsevärt mått av bestämmanderätt över det som han eller hon besitter eller på annat sätt kontrollerar. Äganderätten är en så kallas fullständig sakrätt. Det finns också begränsade sakrätter som ger ett mindre mått av bestämmanderätt, till exempel nyttjanderätter. En sakrätt kan som utgångspunkt hävdas mot alla och envar.

I förmögenhetsrätten görs en skillnad mellan sakrätter och fordringsrätter. Fordringsrättsliga regler gäller förhållandet mellan parter som hamnat i ett rättsförhållande till varandra, till exempel på grund av ett avtal eller en skadegörande handling. Sakrättsliga regler gäller förhållandet mellan parter som inte har skapat ett rättsförhållande till varandra. Den som har sakrättsligt skydd för en tillgång, till exempel på grund av äganderätt, har som utgångspunkt rätt till ersättning av den som angriper, skadar eller förminskar tillgången; ägaren får en fordran mot angriparen.

Svensk förmögenhetsrätt bygger på en marknadsekonomisk ideologi vilken bland annat motiverar en avtalsfrihet för enskilda och en frihet att bedriva näringsverksamhet.⁶⁹

Det är tveklöst så att nyttjanderätter och andra begränsade sakrätter som servitut kan vara av stor ekonomisk betydelse och ses som sådana tillgångar som kan inräknas i den berättigades förmögenhet. Alla tillgångar i en persons förmögenhet ses alltså som personens egendom – inte bara fysiska saker utan också hyres- och arrenderätt, fordringar, aktier, patent med mera.

⁶⁹ Agell, Anders, Malmström, Åke, 2007, *Civilrätt*, 20 U, Liber, s. 71–73.

Förmögenhetstillgångar av alla slag åtnjuter egendomsskydd. En tillgång kan ha en ensam fysisk eller juridisk person som ägare, men tillgången kan också ägas samfällt av flera personer. Det kan också vara så att personerna äger och förfogar över bestämda andelar i egendomen.

Juridiskt sett kan rätt till egendom enbart förvärvas genom laga fång.

3.5.2 De laga fången

Med laga fång avses lagligen erkända sätt att förvärva äganderätt till något. De laga fången delas in i tre grupper.

1. De vanligaste och viktigaste laga fången är de *derivativa* fången, det vill säga fall när förvärvaren härleder sin rätt från en tidigare ägare. Hit räknas köp, byte och gåva. Hit hör också de familjerättsliga och successionsrättsliga fången giftorätt, arv och testamente.
2. Från de derivativa fången skiljer man de *extinktiva*, utsläckande fången. Hit hör godtrosvärv och urminnes hävd. Ett extinktivt förvärv bygger på tanken att en ursprunglig ägare kan förlora sin äganderätt under vissa särskilda förutsättningar.
3. Det sista slaget av laga fång är de *originära* fången, det vill säga de ursprungliga. Det är alltså fång till sådant som saknar ägare. Det kan handla om ockupation, som är att ta något som saknar ägare i besittning. Ockupation har historiskt sett varit ett sätt för en nybyggare att bli ägare till tidigare obruten och oskiftad mark.⁷⁰ Hittogods och fornfynd är också sådant som kan tillfalla upphittaren som ett originärt fång under vissa förutsättningar. Jakt och fiske är ett annat exempel på originära fång – viltet och fisken blir jägarens respektive fiskarens egendom under förutsättning att jakten och fisket bedrevs lovligt. Vidare är förvärv av nybildade saker ett originärt fång (avkastningen av något man redan äger till exempel). Specifikation hör också till de originära fången. Specifikation innebär att genom mänskligt

⁷⁰ Se om detta i NJA 2020 s. 3 p. 128.

arbete skapa ett värde genom att bearbeta ett råämne. Det gör att man blir ägare till arbetsprodukten.⁷¹

Det finns inga andra sätt att juridiskt förvärva egendomsrätt till något än genom laga fång. Etnisk tillhörighet är inte ett laga fång, och kan alltså inte grunda en egendomsrätt. Personer av samma etnicitet kan förstås ärva varandra, om de är släkt, men då är fångets arv och inte etnicitet.

3.5.3 Rättigheter kopplat till etnicitet

Etnicitet kan ge andra former av rättigheter än egendomsrättigheter. Det kan exempelvis handla om en rätt till skydd för sådana kulturella uttryck hos en minoritet eller ett urfolk som inte finns hos majoritetsbefolkningen. Kulturella uttryck kan till exempel ta sikte på hur en äganderätt bör utnyttjas. Den etniska rättigheten innebär då att myndigheter och domstolar behöver vara observanta på sådana kulturella uttryck i sin rättstillämpning. Ett exempel på detta är att Högsta domstolen i Girjasdomen tar hänsyn till att förutsättningarna för urminnes hävd behöver utformas på ett friare sätt i ett mål om ett urfolks markutnyttjande än principerna om urminnes hävd i deras traditionella form. Därför kan enligt Högsta domstolen en jakt- och fiskeutövning som bedrivs i anslutning till renkötsel grunda rättigheter även om utövandet i fråga om sättet för och graden av nyttjandet har varit förhållandevis extensivt och har omfattat ett vidsträckt område.⁷²

Personer som tillhör en etnisk minoritet har alltså en rätt till att visas hänsyn till att äganderätt kan ta sig andra kulturella uttryck för dem än för majoritetsbefolkningen. Det kan även finnas andra rättigheter som personer av en viss etnicitet har i förhållande till staten, som rätt till att använda sitt språk i kontakten med myndigheter eller att få inflytande i frågor som berör dem. Dessa

⁷¹ Agell och Malmström, 2007, s. 85–88.

⁷² Observera att urminnes hävd i de här sammanhangen egentligen inte är den typiska situation när reglerna om urminnes hävd aktualiseras, eftersom de samerättsliga målen har handlat om områden som var herrelöst land när samer började nyttja dem (när ockupation egentligen är det naturliga laga fång). Frågan diskuteras i Girjasdomen och Skattefjällsmålet, NJA 2020 s.3 p. 142, 147–150 och NJA 1981 s. 1 s. 185 f. och 190 f., där det uttalas att det inte klart går att hålla isär förutsättningarna för ockupation och urminnes hävd. Se även Allard, Christina, 2010, *Urminnes hävd som förklaringsmodell för uppkomst av samiska rättigheter och dess tillämpning*, publicerad i Forskningsutmaningar för fastighetsrätten, Iustus förlag, s. 9–60.

rättigheter är dock inte egendomsrättigheter, och innebär inte att grunden för en egendomsrätt är etnicitet. Grunden för en egendomsrätt är i stället, som har angetts ovan, ett eller flera laga fång. En redan upparbetad rätt kan därefter överföras mellan personer antingen genom arv eller genom andra derivativa fång. Även rätten till en andel i egendom kan som utgångspunkt överföras på detta sätt.

SEKRETARIATSUNDERLAG

4 Markanvändning som har kartlagts

En rätt till upplåtelser av jakt och fiske grundad på urminnes hävd bygger på att rättighetsinnehavaren har kunnat nyttja mark utan konkurrerande markanvändning från andra av någon beaktansvärd omfattning.

Högsta domstolen har i Girjasdomen förklarat att om enskilda renskötande samer på ett område har kunnat nyttja marker utan konkurrens under så pass lång tid att en upplåtelserätt grundad i urminnes hävd har kunnat uppstå, så medför det att samebyn, i egenskap av den association som företräder renskötande samer i dag, är det rättssubjekt som numera disponerar över upplåtelserätten.

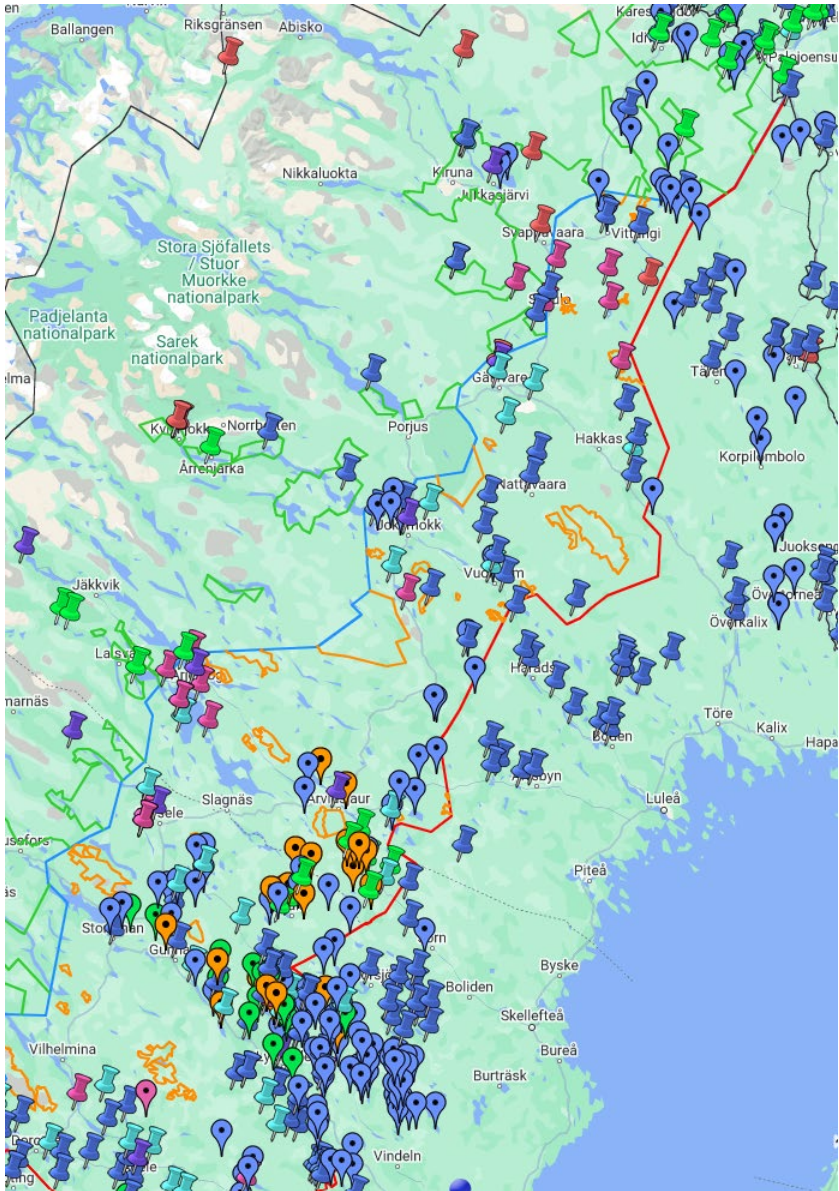
För att kunna utreda om det föreligger en ensamrätt är det alltså nödvändigt att ta reda på i vilken mån det har funnits en konkurrerande markanvändning under undersökningsperioden. Detta har gjorts genom en kartläggning av en rad förhållanden som kan antas ha medfört en konkurrens med renskötande samers jakt och fiske.

Konkurrensförhållandena presenteras i en digital karta. Där har samtliga uppgifter om konkurrerande markanvändning som sekretariatet har funnit i det referensmaterial som har använts markerats med olika symboler. Kartan finns tillgänglig på internet, och exempelbilder från kartan används i denna promemoria för att illustrera slutsatserna. När man rör sig i den digitala kartan får man uppgifter om vad konkurrensen bestod i med källangivelse genom

att föra muspekaren över kartans symboler.⁷³ I arbetet med denna promemoria har kartan uppdaterats med framför allt markeringar för byar öster eller söder om lappmarksgränsen.

⁷³ Kartan finns i skrivande stund tillgänglig på <https://www.pinmaps.net/map/172030/renmarkskommitten>, lösenord: renmarkskommitten. Under utredningstiden kommer dock kartan att föras över till Sametinget och göras tillgänglig där. Informationen i kartan kommer också att göras tillgänglig i kommitténs diarium.

Figur 4.1 Lapplandskartan

Exempelbild från kartan över Lappland. Kartan är gjord i pinmaps.net, ett system som hämtar kartunderlag från Google.

I kartan finns följande symboler:

- Blå linje visar odlingsgränsen.

- Röd linje visar lappmarksgränsen.
- Ljusgröna linjer visar privat mark ovanför odlingsgränsen. Allt runtomkring är mark under statens omedelbara disposition.
- Orange linjer visar mark under statens omedelbara disposition mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen. Allt runtomkring är privatägd mark, och mark som ägs av statliga bolag.
- Mörkblå knappnålar visar nybyggen om de har skattlagts före år 1750.
- Ljusblå knappnålar visar nybyggen som har skattlagts mellan år 1750 och år 1770.
- Ljusgröna knappnålar visar nybyggen som har skattlagts mellan år 1770 och år 1800.
- Rosa knappnålar visar nybyggen som har skattlagts för samer.
- Röda knappnålar visar bergverk.
- Lila knappnålar visar kyrkor.
- Mörkblå droppformade symboler visar kronofisken som har skattlagts före år 1750.
- Ljusgröna droppformade symboler visar fisken som har brukats av kustbönder före år 1750 men som inte har skattlagts.
- Rosa droppformade symboler visar pärlfisken som har nyttjats före år 1750.
- Orange droppformade symboler visar fisken som varit skattlagda, men som även efter att de inte längre varit skattlagda har brukats av kustbönder före år 1750.

En svaghet med den digitala kartan är att den är framtagen i ett enkelt system där det inte finns möjlighet att lägga in lager för Sveaskogs markinnehav. Det här gör att jämförelser mellan den kartlagda historiska markanvändningen och Sveaskogs nuvarande markinnehav får göras genom att lägga kartbilder bredvid varandra, vilket blir mindre precist och mer svåröverskådligt än om man hade använt en och samma karta. En förhoppning är att det i det fortsatta utredningsarbetet, när den digitala kartan flyttas till Sametinget, ska

finnas en möjlighet att lägga till lager för Sveaskogs markinnehav i samma kartläggning som har använts i den rättshistoriska utredningen.

4.1 Olika typer av konkurrens

I Girjasdomen anges vad som kan vara en sådan beaktansvärd konkurrens som kan hindra ett upparbetande av hävd. Skattläggningar kan, liksom kronans godkännanden av nybyggen, ha gett upphov till en konkurrerande markanvändning som har varit av sådan omfattning att den förhindrat urminnes hävd till jakt och fiske.⁷⁴

För Girjasområdets del anlades fram till år 1750 två nybyggen (Neitisuando, cirka år 1680, och Killingi, år 1725). Domstolen uttalade att om det över huvud taget förekom några särskilda skattläggningar till förmån för nybyggare eller kustbönder måste dessa antas ha varit få. Det fanns därför inte anledning att räkna med att vare sig nybyggen eller andra skattläggningar gav upphov till någon beaktansvärd konkurrerande markanvändning på området före mitten av 1700-talet. Tvärtom fick den samiska jakt- och fiskeutövningen enligt domstolens mening antas ha varit den helt dominerande på området.⁷⁵

Girjasdomen ger inte något bestämt svar på hur många nybyggen eller skattlagda fisken som skulle krävas för att hindra ett upparbetande av urminnes hävd. Inte heller ges något bestämt svar på frågan om i vilken utsträckning annan markanvändning än nybyggen och skattläggningar kan hindra ett upparbetande. Nedan behandlas därför vilket förhållningssätt som har använts till olika typer av konkurrerande markanvändning.

4.1.1 Nybyggen

Det stora flertalet av de personer som inte har varit renskötande samer i Lappland under undersökningsperioden har ägnat sig åt jordbruk. Jordbrukarna har, liksom de renskötande samerna, ägnat sig åt jakt och fiske. Jordbrukare har därför medfört en med

⁷⁴ NJA 2020 s. 3 p. 201.

⁷⁵ NJA 2020 s. 3 p. 202 och p. 180.

renskötseln konkurrerande markanvändning. När det gäller konkurrens från nybyggen har Högsta domstolen som nämnts ansett att två nybyggen i det omtvistade området inte har gett upphov till någon beaktansvärd konkurrens. Domstolen har här gjort en samlad bedömning av samtliga nybyggen i förhållande till det omtvistade området i dess helhet. Det kan noteras att endast ett av de två nybyggena, Neitisuando, ligger på mark som står under statens omedelbara disposition, medan det andra, Killingi, ligger på mark som i dag är privatägd. Detta förhållande har inte kommenterats i Girjasdomen.

Med ledning av Girjasdomen kan man dra slutsatsen att några enstaka nybyggen inte ensamma kan anses hindra ett upparbetande av hävd, inte ens lokalt för det område där nybygget är beläget. Däremot finns inga givna svar på hur bedömningen ska göras vid flera nybyggen.

Förekomsten av flera nybyggen, särskilt om de utgör en bebyggelsekoncentration (ett kluster), får rimligen antas indikera att mer konkurrens har förekommit, liksom när en nybyggesanläggning har avsett ett större antal hemman (en lite mer folkrik by).

I sådana fall bör nybyggena anses ha kunnat hindra upparbetandet av en hävd främst på nybyggenas mark och på ett område i en radie däromkring. Detta bör dock inte kunna tas till intäkt för att möjligheterna till ett upparbetande av hävd utan vidare också har brutits på resterande delar av en samebys område – i synnerhet inte med hänsyn till de mycket stora områden som i allmänhet ingår i en sameby. En sådan hållning är påkallad även med hänsyn till att syftet med lappmarkspolitikerna har varit att nybyggarna inte skulle konkurrera med samerna i deras jakt och fiske. Detta tydliggjordes så småningom i 1749 års lappmarksreglemente, där nybyggarnas jakt- och fiskerätt bestämdes till en halv mil från hemmanet. Detta har särskild betydelse eftersom nybyggen, vilket kommer att framgå, ofta var belägna på mark som i dag är privatägd. Den omgivning runt nybyggena där nybyggarna kan ha konkurrerat om jakt och fiske ligger alltså i många fall på mark som i dag är privat.

Utgångspunkten i denna promemoria är alltså att nybyggen som nu ligger på privat mark kan antas ha inverkat på konkurrensen på Sveaskogs mark. Det finns anledning att anta att konkurrensen var mer omfattande om ett större antal sådana nybyggen har förekommit eller om ett kluster av nybyggen har legat i närheten av

Sveaskogs mark. Det kan då också få betydelse om nybyggesenheter har representerat ett större antal hemman, det vill säga ett större antal personer som konkurrerat om resurserna. I sådana fall skulle man kunna tänka sig att en lokal konkurrens, även om den utgått från mark som i dag är privat, skulle kunna påverka ett större område.

En ytterligare notering som bör göras utifrån Girjasdomen är att ett av de två redovisade nybyggena, Neitisuando, anlades av en same. Detta förhållande behandlas inte särskilt i Girjasdomen och det är okänt om förhållandet alls uppmärksammades eller ansågs ha någon betydelse under rättsprocessen. Det kan diskuteras hur sådana nybyggen ska bedömas i konkurrenshänseende, men i denna kartläggning har även sådana samiska nybyggen redovisats som konkurrens. Detta för att ge en fullständig bild över vad som försiktigtvis skulle kunna uppfattas som konkurrens. Det avgörande för konkurrensfrågan blir återigen med vilken rätt en person har jagat och fiskat, inte vilken etnicitet denne har haft.

I konkurrensbedömningen har varje nybyggesanläggning eller by ansetts representera en radie av konkurrens om jakt och fiske runt marken där hemmanet eller byn ligger. Hur stor den radien ska anses vara kan diskuteras, se mer om det i avsnitt 5.3.

Områden öster om lappmarksgränsen

I markanvändningsredovisningen finns som nämnts en hel del konkurrerande markanvändning beskriven som ägde rum öster om det som sedan blev lappmarksgränsen, eftersom lappmarkerna före det sågs som ett mycket större område. I den kartläggning som gjordes i arbetet med PM 18 hade endast en del av fisketräskan och byarna öster om lappmarksgränsen markerats, men långt ifrån alla. I arbetet med denna promemoria har kartläggningen uppdaterats på så vis att markeringar har införts för nybyggen och byar söder och öster om gränsen. Markeringar har inte införts för alla byar ända fram till kusten, men för byar som låg så långt bort som mot den nuvarande stambanan genom övre Norrland som sträcker sig mellan Luleå och Bräcke. Detta för att ge en fullständig bild av byar öster och söder om Lappland som kan vara av intresse i en konkurrensbedömning av marker närmare lappmarksgränsen.

Samtidigt visar lappmarksgränsens dragning i de flesta lappmarker vilka områden som nyttjades av de byar som låg öster eller söder om gränsen, vilket talar för att dessa byar inte bör tillmätas betydelse i en konkurrensprövning. Gränsen drogs ofta vid det östligaste lappskattelands nedre gräns. I Pite lappmark finns dock exempel på att delar av ett lappskatteland hamnade utanför gränsen. Detta stred mot principerna för gränsdragningen. Ju längre norrut man kom, desto mindre konflikter orsakade gränsdragningen. I Lule och Torne lappmarker var gränsen tämligen väl definierad av sedvanan. Gränslinjen var tämligen väl etablerad och kunde fastställas utan nämnbara konflikter.⁷⁶ I Åsele lappmark drogs gränsen vid den nordligaste pretentionslinjen, vilket innebär att de jaktmarker och fiskevatten som av hävd brukats av bönder i socknarna hamnade nedanför lappmarksgränsen. Se mer om det i avsnitt 6.6.

I Lycksele lappmark var gränsdragningsfrågan mer omständlig. Där förekom även att nybyggare argumenterade för att hamna innanför lappmarkerna, men fick avslag. I Lycksele lades stor vikt vid Geddas karta över lappskatteland som beskrivs i avsnitt 6.5.⁷⁷

En bild över kustbyarnas utbredning under mitten av 1500-talet finns också i figur 6.2 nedan.⁷⁸

4.1.2 Skattlagda fisken

Förutom de skattlagda nybyggena förekom att fiskevatten i Lappland var skattlagda till förmån för kustbönder och andra personer bosatta utanför Lappmarken.

Fiskeresorna i Lappland var under framför allt 1500-talet, och vissa delar av 1600-talet, ett viktigt inslag i kustböndernas försörjning. Bönder från kustnära områden stannade ibland månadsvis vid sina "fjällträsk". Ett fjällträsk var ett fiskevatten som inte nödvändigtvis låg i eller nära fjällen, men som låg långt ifrån fiskena hemmavid, "hemträsk". I vissa fall finns uppgifter om att ett fjällträsk brukades en tid innan det skattlades, eller att

⁷⁶ SOU 2006:14, *Samernas sedvanerätt*, s. 129 f.

⁷⁷ SOU 2006:12 s. 129. Här hänvisas också till att gränsdragningen var komplicerad i Pite lappmark. Lundström skriver dock att den var okomplicerad, 1997, s. LXVIII f.

⁷⁸ En kartbild över bebyggelseenheter år 1750 finns i Rudberg, 1957, bilaga 5. Där finns samtliga byar i Pajala, Junosuando och Tärändö samt ytterligare några utanför lappmarkerna, s. 110 f.

kustbönder fortsatte att fiska i ett träsk även efter att skattläggningen för det hade upphört. I redovisningen av konkurrens har även sådan användning av fiskevatten beaktats.

Vid konkurrensbedömningen har varje skattlagt fiske ansetts representera en konkurrens om fisket i det vatten som skattläggningen avser.

4.1.3 Slätterängar i Lappland

Utöver själva nybygget och marken runt det kunde det finnas omkringliggande områden som var skattlagda för att tillgodose nybyggets försörjningsbehov. Slätterängar, det vill säga ängar där nybyggarna kunde skörda högt gräs, kunde nämligen vara insynade som tillhörande nybyggena.⁷⁹ Det har varit av intresse att utreda de närmare förutsättningarna för slätterängarna och om de kan ha inneburit en konkurrerande markanvändning under undersökningsperioden. Ett annat ord som ibland används för slätterängarna är ströängar – ett begrepp som uppkom i samband med avvitrningen, det vill säga långt efter undersökningsperioden. Begreppet ströängar syftar mer specifikt på sådana slätterängar som nybyggarna tills vidare fick behålla utanför nybyggenas gränser efter avvitrningen. Med avseende på undersökningsperioden bör man därför tala om slätterängar (eller utängar för sådana ängar som låg en bit bort från nybygget), och inte om ströängar.⁸⁰

Den rätt som nybyggare kunde ha till slätterängarna vid den här tiden beskrivs i lappmarksreglementet från år 1749.⁸¹ Rätten till de spridda slätterängarna avsågs enligt lappmarksreglementet vara en annan och sämre än den som tillerkändes nybyggarna i fråga om de

⁷⁹ En insyning är en förrättning genom vilken en myndighet godkänner att mark ska användas för ett visst ändamål.

⁸⁰ Rudberg har undersökt avstånden mellan nybyggen och slätterängar vid tiden för avvitrningarna, för att bilda sig en uppfattning om hur långa byarnas exploateringsavstånd var vid den tiden. I Lappland ända upp i höjd med Jokkmokk var dessa avstånd endast fem kilometer. I Gällivare påträffades så stora avstånd som tio kilometer och i Torne lappmark så stora som 15–20 kilometer. Byn Vittangi hade 30 kilometer. Rudbergs undersökning avser alltså senare tid än undersökningsperioden men är ändå av intresse för att den får antas återspegla vad som gällt en tid. Se Rudberg, 1957, s. 17.

⁸¹ Dir. skriv. t. K.M:t 11 juni 1746, bilaga till K-koll. skriv. t. K.M:t 7 nov 1749, återgett av Göthe, 1929, s. 423 f.

egentliga inägorna.⁸² Av reglementets bestämmelser framgår att slätterängarna lämnades till nybyggarna i syfte att stödja jordbruket med höavkastning, medan jordbruket ännu befann sig på ett tidigt stadium. Meningen var att, efter det att tillräcklig mark för ett nybygges bestånd hade brutits och odlats vid gården, så skulle bruket av utängarna upphöra och ängarna – även om de till en början avstods till ett annat nybygge – slutligen återfalla till kronan, som huvudregel utan att nybyggaren skulle få någon ersättning för det.⁸³

En fråga som har lyfts under utredningen är om sådana utängar kan ha utgjort en hävdobrytande konkurrens under undersökningsperioden.

Utängarna kunde ibland ligga långt bort från nybygget. Förutom en rätt till slätter kunde nybyggarna ha rätt att ta virke och bygga kojor på ängarna.⁸⁴ Lennart Lundmark beskriver att nybyggaren inte kunde förmenas rätt till fiske intill de stränder där han idkar höslog eller odling, och anger Erik Bylund som källa.⁸⁵ Bylund skriver i sin tur att vidden av ett nybygges fiskerätt tolkades restriktivt på 1770-talet, med hänvisning till ett rättsfall där nybyggarens fiskerätt definierades som först ”ett notvarp i träsket nedanför nybygget, och sedan ”ifrån yttersta gräset i träsket vara trettio famnar brett och långt mitt nedanför nybyggarens gård”. Denna restriktiva definition av husbehovsfiskets omfång på 1770-talet kom så småningom, allteftersom fisket blev mindre givande, att ändras och den tillåtna fiskevattensarealen kom att utvidgas undan för undan. Det juridiska stödet för denna utvidgning vanns enligt Bylund till en början på så sätt att ängsmark till ett nybygge ibland kunde få insynas på ända upp till omkring en mils avstånd från nybygget, på grund av svårigheten att erhålla full foderbärgning.

I en skrivelse från konungens befallningshavande (den äldre motsvarigheten till länsstyrelsen) år 1815 angavs vidare att en nybyggare inte kunde förmenas rätt till fiske ”intill de stränder, där han idkar

⁸² 7 § Kongl. Reglemente den 24 november 1749 för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller och hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja. Se även SOU 1957:30, *Ströängar*, s. 22, med hänvisning till KF d. 19 sept. 1723 och 21 febr. 1789 samt KK d. 15 dec. 1848, tr. hos Lilienberg, D., KBr d. 6 maj 1817, 10 febr. 1824, 17 sept. 1846, 17 febr. 1847 och 15 dec. 1848, KK d. 8 maj 1863, Kammarkollegiets kung. d. 7 juli 1876 och KK d. 26 sept. 1879, tr. hos Lilienberg, D. II o. III. samt Kolonisationskommittén, s. 28 o. 29.

⁸³ Ersättning skulle enligt reglementet endast tillerkännas nybyggaren för den händelse han måste avstå mark som han lagt ner något verkligt odlingsarbete på, något som så gott som aldrig torde ha varit fallet beträffande ströängarna. Jfr SOU 1957:30 s. 22.

⁸⁴ De markrättigheter som kunde finnas på ströängarna diskuteras ingående i betänkandet *Ströängar*, SOU 1957:30, s. 28–31.

⁸⁵ Lundmark, SOU 2005:97, s. 18.

höslog eller odling”, beskriver Bylund. För att fiskerätten skulle få laga kraft var det dock nödvändigt att i syneprotokollen för nybygget namnge de fiskevatten som nybyggaren planerade att utnyttja, konstaterar han. Bylund fortsätter att beskriva exempel på hur insyningarna kunde se ut. I Arjeplog fick en nybyggare fiskerätt på över en mils avstånd från nybygget år 1822. Så stora avstånd har inte registrerats i Arvidsjaur, möjligen med undantag för Ånäset år 1852.⁸⁶

Den slutsats som kan dras av det ovanstående är att utängar med tillhörande jakt- och fiskerättigheter sannolikt endast har förekommit från slutet av 1700-talet och framåt, det vill säga efter undersökningsperioden. Detta framstår som ett rimligt antagande också mot bakgrund av att det då blev fler nybyggare i Lappland och mer konkurrens om markerna. För de första nybyggarna var sannolikt inte behovet lika stort av att låta insyna slätterängar för jakt eller fiske på några större avstånd från nybygget.

Historikern Gudrun Norstedt har under arbetet med kommitténs delbetänkande haft ett konsultuppdrag bestående i att bland annat faktagranska de historiska texterna. Inom ramen för det uppdraget har hon gått igenom ett urval av insyningsprotokoll från äldre nybyggen i olika delar av Lappland, de flesta ovanför odlingsgränsen (totalt 14).⁸⁷ Hon har vid den undersökningen kunnat konstatera att de slätterängar som insynats eller skattlagts oftast, men inte alltid, ligger inom de ursprungliga byarnas nuvarande områden. En del av dem är dock att beteckna som ströängar med ett sentida språkbruk. Vidare räknas de fiskerättigheter som hör till nybyggena alltid upp separat i protokollen. Det finns enligt Norstedt inget i det undersökta materialet som tyder på att bruk av slätterängar i sig medförde någon fiskerätt. Jakträttigheter omtalas ytterst sällan i insyningsprotokollen, konstaterar Norstedt. I fråga om nybygget Avvakko nämns flakaland, alltså områden där man sätter ut fällor. Avvakko är dock ett specialfall, eftersom nybyggaren

⁸⁶ Bylund, 1956, s. 270, se även s. 268 med hänvisning till Norrbottens läns handlingar 13 oktober 1817, 3:e provinskont., KKA.

⁸⁷ Närmare bestämt nybyggena Idivuoma, Palojoensuu, Soppero, Kurravaara, Vuotnavuoma, Killinge, Avvakko, Vettasjärvi, Stainas, Nebreluokta, Randijaur, Tjåmotis och Västra Ormsjö. För dessa har Norstedt redovisat ett utförligt material ur domböckerna i den mån sådant har funnits.

där hade köpt hela lapps kattelandet.⁸⁸ Av de övriga undersökta nybyggena är det endast för Kurravaara som det finns uppgifter om jakträttigheter, där flakaland också nämns. Det finns enligt Norstedt inget som tyder på att bruk av slätterängar i sig medförde jakträtt.⁸⁹

Den slutsats som har dragits av detta är att slätterängar med tillhörande jakt- och fiskerättigheter sannolikt inte har förekommit under undersökningsperioden. Sådana utängar har alltså inte antagits ha medfört någon beaktansvärd konkurrens under undersökningsperioden och har därför inte tagits med i kartläggningen.

4.1.4 Kyrkor

Kyrkor, eller prästbord, har kunnat medföra en konkurrerande markanvändning dels genom att prästerna och deras husfolk har jagat och fiskat, dels genom att kyrkplatserna har attraherat fler nybyggare. År 1673 förordnade myndigheterna att Lappmarken definitivt skulle skiljas från kustsocknarna och lappmarks församlingarnas kyrkoherdar åläggas att bosätta sig i sina pastorat. Bylund beskriver hur kyrkan kom att driva på nybyggerverksamheten genom att prästerna och deras hustrur verkade som nybyggarpionjärer och läromästare i lanthushållning och genom att deras söner inte sällan blev nybyggare.⁹⁰

Även den kommunikation som prästerna på många sätt upprätthöll med kustlandet stimulerade till uppkomsten av nybyggen i Lappmarken, exempelvis genom att det tjänstefolk som hämtades till prästgårdarna i en del fall kom att etablera sig som lappmarksnybyggare.⁹¹

⁸⁸ Eftersom det handlar om en försäljning av ett lapps katteland redovisas i tingsprotokollen hela proceduren när landet uppbjuds, vilket innebär att man kungör försäljningen under tre på varandra följande år så att eventuella arvtagare eller andra rättighetshavare ska kunna protestera. Efter genomförd köp har nybyggaren samma rätt till landet som en samisk landinnehavare skulle ha haft, inklusive rätt till jakt och fiske över ett stort område. Det antecknas att säljaren tillstår sig ha försålt ”till Mikael Henriksson i Keinosuando all den hävd som han till den tiden ägt och besuttit uti Kieppowuoma, vare sig uti mossatäkt, fiskevatten, flakaland och kåtor eller annat som han lagligen innehafte, så att Mikael Henriksson må obehindrat där tillträda och evärdeligen utan hans och dess efterkommandes åtal, samma Kieppowuoma besitta och bäst han förmår bruka och nyttja”, K.B. Wiklunds avskriftssamling, 911, 937 och 970.

⁸⁹ Norstedt, *Utredning om ströängar*, Renmarkskommitténs diarium komm2022/0005/N 2021:02 nr 36.

⁹⁰ Hultblad, 1968, s. 165.

⁹¹ Bylund, 1956, s. 89 f.

Kyrkoherdarna utgjorde även personligen ett inslag i markkonkurrensen, på så sätt att de själva utnyttjade mark och vatten i anslutning till prästbostäderna. De präster som bosatte sig i Lappmarken fick nämligen tillgång till mark och vatten för sin försörjning, så kallade prästbord, vilka inrättades i samband med kyrkplatsernas tillkomst. Prästborden i Lappmarken var i allmänhet stora, eftersom de måste rymma såväl fiskevatten som naturslättermarker, precis som nybyggarnas ägor.⁹² Det har därför varit relevant att kartlägga samtliga kyrkplatser i Lappland.

Några ord kan här sägas om de tidiga kyrkplatsernas placering och prästbordens inrättande generellt sett. Norstedt har undersökt dessa båda förhållanden och beskriver dem i ett avsnitt i Svenska kyrkans vitbok om de historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna.

Norstedt lyfter särskilt fram tillgänglighet och tillgång på naturresurser som de viktigaste skälen för de tidiga kyrkornas placering. I flera fall anvisades den närmare platsen för kyrkan av samer, med hänvisning till att platsen hade gott om fiske, ängar och renbete och därmed var en lämplig samlingsplats.⁹³

I fråga om hur prästborden inrättades skriver Norstedt att i områden som dominerades av nybyggare skedde detta genom våldokumenterade uppgörelser. Där nybyggen var obefintliga eller sällsynta togs hela lappskatteland eller ibland delar av dem i anspråk som prästbord. Det finns inga kända centrala förordningar om detta. I stället verkar det som att prästborden tillkom genom lokala uppgörelser mellan prästen och samerna, vid vilka det kunde förekomma att myndighetspersoner och landshövdingen agerade för prästens sak. Det kan ha utövats mer eller mindre hårda påtryckningar på enskilda samer att lämna ifrån sig sina lappskatteland. Troligen var detta mindre vanligt under det tidiga 1600-talet, när samerna satt ganska säkert på sina land, än under det sena 1600-talet och 1700-talet, när deras rättigheter blev mer ifrågasatta, skriver Norstedt.⁹⁴

Att jakt- och fiskerätt hörde till prästborden framgår exempelvis av ett rättsfall där två personer i januari år 1657 ställdes inför rätta vid tinget i Åsele för att ha fällt djur på kyrkans skog. Exempel finns

⁹² Norstedt, 2016, s. 838.

⁹³ Norstedt, 2016, s. 828 ff. särskilt s. 831 f.

⁹⁴ Norstedt, 2016, s. 848.

också från Arjeplog, där kyrkoherden Johan Læstadius år 1684 besvarade sig över att en man hade fiskat i kyrkobordets område. Och i Arvidsjaur klagade kyrkoherden Johan Beckius vid tinget den 26 januari 1692 över att länsmannen hade lagt beslag på två fisketräsk som hörde till prästbordet.⁹⁵

I den konkurrensbedömning som gjorts för Lappland har varje kyrka ansetts representera ett större område där man får räkna med att konkurrens kan ha förekommit.

4.1.5 Bergverk

Utöver kyrkplatser bör även tidiga malmbruk i Lappmarken nämnas i konkurrenshänseende. Under perioden fram till år 1750 var det visserligen inte fråga om några storskaliga eller särskilt framgångsrika verksamheter. De tidiga bruken tampades tvärtom med stora praktiska problem och dålig lönsamhet, varför de i de allra flesta fall blev kortvariga. Med bergverken följde dock en lokal närvaro av bönder och andra som arbetade i gruvorna och som sannolikt i vissa fall bedrev jakt och fiske i närområdet. När gruvorna lades ner stannade vissa som nybyggare.

Som exempel kan nämnas Svappavaaragruvan i närheten av Kiruna, där malmutvinning påbörjades år 1656 men som i det närmaste upphörde redan några decennier senare. Gruvan besöktes år 1736 av landshövding Gabriel Gyllengrip, som beskrev ett långt gånget förfall och uppgav att de gruvarbetare som fortfarande fanns kvar huvudsakligen levde av boskapsskötsel, fiske och jakt. Under tiden mellan år 1656 och 1671 ökade dock malmutvinningen i Svappavaara snabbt; antalet mantalsskrivna i gruvsamhället ökade till närmare 100. Till detta kom också indelade soldater som tjänstgjorde under en begränsad tid i gruvan.⁹⁶

I vissa fall ledde bruken till att varaktiga samhällen etablerades. Detta var fallet i exempelvis Kvikkjokk och Gällivare där kyrkor och bebyggelse uppfördes i anslutning till malmbruken.

Den tidiga bruksverksamheten hade även en direkt påverkan på den lokala samiska befolkningen på så sätt att många samer tvångsrekryterades till körslor, det vill säga till tunga och riskabla

⁹⁵ Norstedt, 2016, s. 838.

⁹⁶ Artikeln om Svappavaara på Wikipedia, författad huvudsakligen av Norstedt, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Svappavaara#Gruvhistoria>, besökt den 24 september 2024.

transporter av malmen. Frukta för att tvingas utföra brukskörslor till bergsbruken fick många samiska familjer att fly från områden där malmbruk anlades.

I den konkurrensbedömning som har gjorts har varje påträffat bergverk ansetts representera konkurrens om jakt och fiske i en radie runt bergverket. Det ska dock framhållas att det inte står klart att detta är ett riktigt betraktelsesätt. Själva bergverket innebar ingen förändring av rådande jakt- och fiskerättigheter, och arbetare vid bergverket fick inte i den egenskapen någon jakt- eller fiskerätt. Bergverksarbetarna har liksom kustbönder och andra personer som vistades i lappmarkerna för att kunna jaga och fiska lovligt behövt skaffa sig tillåtelse av rättighetshavaren.

4.1.6 Sammanfattning

Den konkurrens som här har beskrivits bildar en bruttolista över all typ av konkurrens som aktualiseras i det historiska materialet. Den avser att ge en typbaserad utgångspunkt för en mer detaljerad bedömning om en sådan behövs för något enskilt område. Vid en sådan detaljerad undersökning kan det framkomma omständigheter som ger anledning att ifrågasätta om den kartlagda konkurrensen rent faktiskt har kunnat hindra ett upparbetande av Girjasrättigheter, se mer om det i avsnitt 5.3.

4.2 Upplåtelser från samer och skattläggningar med samtycke från samer

Såväl beträffande nybyggena som fisketräsken visar det historiska materialet att den konkurrerande markanvändningen inte alltid medförde intrång i den samiska markanvändningen. I många fall skedde jakt och fiske med samernas samtycke och grundat på avtal med samer. I sådana fall kan man egentligen inte tala om en konkurrens i hävdbrytande mening.

När det gäller fiske har det tveklöst förekommit både fiske med samernas goda minne och fiske som samerna betraktade som ett intrång. Exakt vilka fjällträsk som ursprungligen har byggt på samiska fiskeupplåtelser har inte kunnat kartläggas. Den redovisning som gjorts av fjällträskan är alltså en bruttolista över samtliga träsk

som använts av bönder, och innehåller dessutom fiskevatten som bönderna inte var skattlagda för men som de åberopade egen hävd till.

På samma sätt förhåller det sig med nybyggena; de anlades i många fall efter uppgörelser med lappskattelandsinnehavaren. Det finns exempel både på regelrätta köp av mark från lappskattelandsinnehavaren och på andra typer av överenskommelser om villkoren för nybygget, bland annat om fiskevatten och villkor för annan markanvändning. I kartläggningen är sådana fall inte undantagna eller särredovisade, utan samtliga nybyggen är kartlagda som konkurrens.

4.3 Småvilt och annat vilt

I kommitténs uppdrag i delbetänkandet har det ingått att bedöma om en samebys eventuella ensamrätt till upplåtelse av jakt enbart gäller småviltsjakt eller om den gäller allt vilt. Detta mot bakgrund av att Girjas samebys talan endast avsåg småvilt och att domen därmed inte ger någon direkt vägledning i frågan.

I det undersökta materialet har det inte gjorts någon skillnad på uppgifter om jakt efter småvilt eller efter annat vilt. Att någon sådan åtskillnad beträffande jakträtt civilrättsligt sett har gjorts tidigare eller bör göras har inte heller framkommit i det historiska materialet.

I vissa delar av Lappland har det inte funnits älg under den undersökta perioden, medan älg har förekommit i andra delar. Jakt på vildren finns flera exempel på i materialet. Om vildren i dag skulle anses som småvilt eller inte kan man inte veta säkert eftersom vildrenen är utrotad i Sverige sedan slutet av 1800-talet.

På motsvarande sätt kommer viltbestånden sannolikt att förändras och variera i framtiden. Vildsvin till exempel har historiskt inte förekommit i Norrland, men det är möjligt att vildsvinsbestånd kommer att etableras där i framtiden.

Det är naturligt att viltbestånden på detta sätt varierar, både under olika tidsepoker och i olika delar av landet. Frågan om hur jakträtten har varierat och vilka olika sorters vilt som har fått jagas av olika jakträttshavare är av rättshistoriskt intresse. Frågan om vad en ensamrätt till jakt på ett område har omfattat och i dag omfattar, med avseende på vilket vilt som får jagas, är dock en fråga som ska

besvaras med utgångspunkt i juridisk metod, inte historisk. Frågan om vilket vilt som ingår i jakträtten har behandlats i kapitel 11 i delbetänkandet.⁹⁷

Kommitténs bedömning är sammanfattningsvis följande. En på urminnes hävd grundad jakträtt omfattar allt jaktbart vilt. Kommittén har inte funnit belägg för att samerna på de undersökta områdena har begränsat sin jaktutövning till enbart vissa arter. Det framstår tvärtom som klart att jakten har avsett viltet som en resurs för försörjningen och den egna ekonomin i allmänhet. Det har heller inte framkommit något som tyder på att samerna har accepterat konkurrens i jakten efter någon viss art. Älgjakt bör därför innefattas i den jakträtt som kan ha upparbetats på grund av urminnes hävd till markanvändning i samband med den samiska renskötseln. Om principerna för urminnes hävd kan bestämmas med dessa utgångspunkter kan rättsinstitutet fungera utan att ge upphov till några påtagligare tillämpningssvårigheter med avseende på det faktum att viltbestånden varierar, både geografiskt och under olika tidsperioder. Variationerna kan bero på bebyggelse, klimat och förekomst av konkurrerande djurarter. De som har jagat på en viss mark för sin försörjning sett över generationer kan alltså antas ha nyttiggjort sig de olika djurarter som råkar ha funnits på markerna från tid till annan. Det skulle möta svårigheter i rättstillämpningen om det skulle krävas bevisning om vilka arter som faktiskt jagades historiskt sett och när jakt på en viss art blev möjlig.

⁹⁷ SOU 2023:46.

5 Osäkerhetsmoment i prövningen

När det gäller Sveaskogs marker finns vissa juridiska osäkerhetsfaktorer jämfört med mark som står under statens omedelbara disposition. I detta kapitel beskrivs dessa osäkerheter, som gör sig gällande med större eller mindre styrka. Osäkerheterna handlar om att Sveaskogs marker har bolagiserats (avsnitt 5.1), att det juridiskt sett kan finnas skäl att göra skillnad på vinterbetesmark och åretruntmark (avsnitt 5.2) samt att konkurrensprövningen generellt sett är svårare på dessa marker än ovanför odlingsgränsen (avsnitt 5.3).

Ytterligare ett osäkerhetsmoment är förhållandet att Sveaskog äger vissa fastigheter i Lappland som någon gång har varit i privat ägo. Det handlar alltså om fastigheter som en gång i tiden har avvittrats. Vad som kan gälla i fråga om det någon gång har funnits Girjasrättigheter på mark som senare har blivit privatägd är oklart. Kommittén har inget uppdrag att utreda privatägd mark enligt direktiven. Enligt sekretariatet bör heller ingen sådan utredning göras, av följande skäl.

Sveaskogs fastighetsbestånd i Lappland består i allt väsentligt av mark från Domänverkets tid. I Lappland har Sveaskog sålt en del mark inom ramen för bolagets markförsäljningsprogram och delat ut mark inom ersättningsmarksuppdragen. Sveaskog har däremot generellt sett inte haft något intresse av att köpa mark i Lappland, bland annat på grund av de stora avstånden till skogsindustrierna vid kusten. Enstaka markförvärv har dock gjorts för att förbättra beståndsarronderingen. Sveaskog har till exempel genom byten med SCA och Holmen/Modo förvärvat vissa fastigheter i Lappland. Sett i relation till hela det bestånd Sveaskog äger i Lappland rör det sig dock om försumbara delar av innehavet.⁹⁸ Sekretariatet föreslår

⁹⁸ Enligt uppgift från Sveaskog, komm2024/00011/N2021:02-168.

därför att ingen åtskillnad görs i den juridiska utredningen för de få fastigheter som någon gång har varit privatägda.⁹⁹

Övriga juridiska osäkerhetsfaktorer går igenom i det följande.

5.1 Bolagiseringens betydelse

En väsentlig skillnad mellan Sveaskogs marker och de marker som står under statens omedelbara disposition är att de förstnämnda förvaltas av ett aktiebolag på affärsmässig grund. Markerna har dock inte alltid varit bolagsägda, utan fram till år 1992 ägdes även dessa marker direkt av staten (bortsett från sådana enskilda fastigheter som Sveaskog kan ha köpt senare). En fråga för den juridiska bedömningen är om själva bolagiseringen i sig, det vill säga överföringen av mark från staten till ett aktiebolag, kan ha påverkat samebyars jakt- och fiskerättigheter på markerna. För den frågan får det betydelse vad som sades i förarbetena inför riksdagens beslut om bolagisering.

Inledningsvis ska dock sägas några ord om de historiska förhållanden som har lett fram till bolagiseringen av det som i dag är Sveaskogs mark.

5.1.1 Historiska förhållanden

Under mitten av 1800-talet tog industrialismen fart och den moderna skogsindustrin började växa fram. Grunden till den statliga skogspolitiken lades fast vid 1858 års riksdag. Då fattades det bland annat beslut om att statens skogsinnehav successivt skulle öka. Fram till mitten av 1800-talet låg förvaltningen av de statliga skogarna på Kammarkollegiet. För att kunna bedriva skogsförvaltning på ett mer effektivt sätt inrättades år 1859 en ny myndighet under Finansdepartementet. Den nya myndigheten, Skogsstyrelsen, fick till uppgift att övervaka statens skogar och flygsandfält samt att ha tillsyn över jaktbestämmelserna. Skogsstyrelsen bytte år 1883 namn till Domänstyrelsen, vars uppgifter reglerades i 1884 års

⁹⁹ I Jakt- och fiskerättsutredningen finns vissa analyser av frågan om renskötande samers rätt till jakt och fiske på privatägd mark – Bertil Bengtsson, Mauritz Bäärnhielm och Kaisa Korpijaakko-Labba har skrivit om frågan. Dessa rättsutlåtanden skrevs dock före Girjasdomen. Se SOU 2005:17 s. 17, 36, 59–83, 100, 138 f. och 142.

skogsordning. Samtidigt överfördes de statliga jordbruksegendomarna till myndigheten. I början av 1900-talet bildades regionala skogsvårdsstyrelser, dit en del av Domänstyrelsens uppgifter flyttades. Domänstyrelsens fortsatta främsta uppgift vad att förvalta domänfonden, som bestod av skogs- och jordbruksfastigheter i statlig ägo.¹⁰⁰

År 1912 ändrades instruktionen för Domänstyrelsen som därefter kunde driva sin affärsverksamhet skilt från statens förvaltning. Domänstyrelsens namn ändrades år 1921 till Domänverket. Den nuvarande Skogsstyrelsen bildades år 1941 och blev ett centralt ämbetsverk.

Vid sekelskiftet 1900 ägde staten cirka tre miljoner hektar produktiv skogsmark. I början av 1970-talet hade arealen ökat till fyra miljoner hektar. Mark köptes in för att säkra råvarutillgången till industrin och därmed säkra sysselsättningen. Ofta köptes mark vid kriser för att förbättra betingelserna inom bergshanteringen och skogsindustrin. Det gällde särskilt under perioden 1890 till 1915 och i början av 1930-talet. Under 1960-talet pågick en diskussion om den statliga skogens lönsamhet. Sedan dess har den affärsdrivande verksamheten varit dominerande.

Redan på 60-talet framfördes det förslag i en statlig utredning om att Domänverket skulle ombildas till aktiebolag. Förslaget genomfördes inte, utan i stället ändrades reglerna för Domänverket på så sätt att myndigheten fick större ekonomisk handlingsfrihet. Under 1970-talet bildade Domänverket dotterbolag, som samlades i koncernen Domänföretagen AB. Där utvecklades olika företag som sysslade med avverkning, konsultverksamhet, torv- och grustäkter, turism, sågverksdrift med mera. Under 1980-talet utvecklades Domänverket till en skogsindustrikoncern, bland annat genom förvärv av det statliga aktiebolaget ASSI:s sågverk i Norrbotten. Domänverket förvaltade 1990 sammanlagt 10,3 miljoner hektar mark varav 4,5 miljoner produktiv skogsmark. Övrig mark utgjordes i huvudsak av fjäll- och impedimentmarker i Norrlands inland. Av den produktiva skogsmarken låg 79 procent i Norrland, 12 procent i Svealand och 9 procent i Götaland, vilket liknar den fördelning Sveaskog fortfarande har på sitt markinnehav. Huvudparten av

¹⁰⁰ Bakgrundsbeskrivningen kommer från SOU 2002:40, *Statlig skog och skyddad mark*, s. 21 f.

statens skogsmark var då liksom nu belägen i övre Norrlands inland.¹⁰¹

Under regeringsperioden 1991–1994 genomfördes en utförsäljning respektive bolagisering av en rad statliga verksamheter. Syftet var att renodla statens ägarroll och marknadsanpassa redovisning och förvaltning. All kommersiell verksamhet skulle säljas ut och regeringen avsåg att avyttra allt statligt ägande i normala företag. I en proposition föreslogs det att Domänverket skulle ombildas till ett aktiebolag med syfte att förvalta den produktiva skogs- och jordbruksmarken. I ett senare riksdagsbeslut bemyndigades regeringen att efter en bolagisering sälja ut Domänverket. En särskild proposition togs därefter fram som innehöll mer detaljerade riktlinjer för ombildningen av Domänverket till aktiebolag. Affärsverket Domänverket ombildades till aktiebolag år 1992 och nästan all produktiv skogsmark fördes över till det nybildade Domän AB. Staten ville genom bolagiseringen uppnå en bättre anpassning till marknaden. Domänverket skulle därigenom få möjlighet att fatta ekonomiska beslut med en mer flexibel finansiering.¹⁰²

År 1993 bildades bolaget AssiDomän AB genom en fusion av Domän AB och AB Statens Skogsindustrier (ASSI). I början av år 1999 beslutade bolagsstämman i AssiDomän AB att dela ut ett nybildat bolag, Sveaskog AB, som omfattade 900 000 hektar produktiv skogsmark till aktieägarna. Enligt riksdagens bemyndigande hösten år 1998 förvärvade staten samtliga aktier i Sveaskog AB genom betalning med aktier i AssiDomän AB.¹⁰³

5.1.2 Syftet med bolagiseringen

Riksdagen beslutade i maj år 1991 att verksamheten vid Domänverket skulle överföras till aktiebolagsform till årsskiftet 1991/1992 efter ett förslag från regeringen i propositionen *Om näringspolitik för tillväxt*.¹⁰⁴ En särskild proposition togs därefter fram som innehöll de riktlinjer som skulle gälla vid överföringen av

¹⁰¹ SOU 2002:40, s. 22 f. En liknande bakgrundsbeskrivning finns i prop. 1991/92:134 om riktlinjer för överföringen av verksamheten vid domänverket till aktiebolagsform, s. 12 f.

¹⁰² SOU 2002:40, s. 23 f.

¹⁰³ SOU 2002:40 s. 24 f.

¹⁰⁴ Prop. 1990/91:87, NU38 rskr. 318.

marken – propositionen *Om riktlinjer för överföringen av verksamheten vid Domänverket till aktiebolagsform*.¹⁰⁵ I dessa två propositioner framgår syftet med bolagiseringen. Där framgår också de effekter som man i lagstiftningsarbetet såg framför sig att bolagiseringen skulle få för renskötselrättens utövande. I enlighet med förslag som lades fram i den sistnämnda propositionen ändrades också markbeskrivningarna i rennäringslagen på så sätt att frasen ”kronomark” ersattes med frasen ”mark som antingen tillhör eller vid utgången av juni 1992 tillhörde staten (kronomark)”.

Bakgrunden till behovet av bolagisering beskrevs enligt följande. Huvuddelen av Domänverkets markinnehav hade funnits i statens ägo under mycket lång tid, vilket hade lett till att ett flertal restriktioner för fastigheternas utnyttjande hade införts för att tillgodose olika intressen. Regeringen påpekade att det inte var meningen att bolagiseringen i sig skulle medföra att sådana intressen skulle trädas för när.¹⁰⁶

I propositionen förklarades att de fjällmarker som används för renskötseln tillåter endast begränsat nyttjande i övrigt.¹⁰⁷ Det noterades vidare att även när marken hade förvaltats av Domänverket hade detta skett på ett sådant sätt att staten kunnat få en god avkastning. Staten hade dock samtidigt också haft andra intressen som inneburit att Domänverket på vissa marker inte kunnat bedriva ett normalt skogsbruk. Intressen som var skyddade genom författning, avtal, sedvanerätt eller egna åtaganden borde så långt möjligt skyddas vid överlåtelsen av Domänverkets marker till ett statligt bolag.¹⁰⁸

Huvudprincipen vid bolagiseringen var att produktiv mark där man kunde ställa ett marknadsmässigt avkastningskrav skulle överlätas till ett bolag medan resterande marker skulle kvarbli i statlig ägo. Statligt disponerad mark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen skulle dock kvarbli i statens ägo, med anledning av de särskilda regler till skydd för rennärningen som gäller där. Det innebar att inte obetydliga arealer produktiv skogsmark skulle kvarbli i statens ägo. Länsstyrelsernas befogenheter i de berörda områdena borde kvarstå oförändrade.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Prop. 1991/92:134.

¹⁰⁶ Prop. 1990/91:87 s. 180.

¹⁰⁷ Prop. 1991/92:134 s. 15.

¹⁰⁸ Prop. 1991/92:134 s. 18.

¹⁰⁹ Prop. 1991/92:134 s. 22.

Beträffande renskötselrätten uttalades att den förestående bolagiseringen inte fick innebära någon försvagning av den. Därför skulle ändringar göras i rennäringslagen så att kronomark skulle jämföras med mark som före bolagiseringen var kronomark. Detta för att de inskränkningar i ägarens rådighet över kronomarken som gällde skulle gälla även i fortsättningen, oavsett i vems ägo marken var. Det konstaterades att den mark där det fanns sådana inskränkningar i ägarens rådighet som följde av renskötselrätten i framtiden skulle bli föremål för överlåtelser i betydligt vidare omfattning än vad som hittills hade skett. Därför borde man i ett annat sammanhang överväga att införa bestämmelser om att anteckna i fastighetsregistret att en fastighet hade karaktär av kronomark enligt rennäringslagen.¹¹⁰

I propositionen fördes det flera resonemang om varför marken ovanför odlingsgränsen av hänsyn till renskötelsen inte skulle bolagiseras. Det uttalades att ovanför odlingsgränsen är rennäringsområdet skyddat på så vis att markanvändningen inte får ändras så att avsevärd olägenhet uppkommer för rennäringsområdet. Störningarna för rennäringsområdet skulle riskera att öka i antal om marken skulle överlåtas till ett enskilt bolag och därmed på sikt delas upp mellan flera markägare. Dessutom konstaterades att rätten att jaga och fiska är av stor vikt för samerna, inte minst ovanför odlingsgränsen. Det beskrevs att det har stor betydelse för rennäringsområdet att markägaren, staten, inte utnyttjar sin rätt att jaga och fiska på sin mark. Om marken skulle överlåtas till ett bolag och därmed på sikt delas upp på fler markägare skulle det innebära att ett större antal personer skulle utnyttja sin rätt att jaga och fiska på sin mark, eller upplåta sådan jakt- och fiskerätt, vilket självfallet skulle påverka samebymedlemmarna negativt.¹¹¹

Därefter redogjordes för de speciella förhållanden som gäller beträffande upplåtelser ovanför odlingsgränsen, vilka innebär att intäkterna från upplåtelseerna inte tillfaller markägaren utan den berörda samebyn och Samefonden. På grund av de speciella förhållanden som rådde ovanför odlingsgränsen borde därför den marken kvarbli i statens ägo.¹¹² Detsamma borde gälla renbetesfjällen.¹¹³

¹¹⁰ Prop. 1991/92:134 s. 34.

¹¹¹ Prop. 1991/92:134 s. 35.

¹¹² Prop. 1991/92:134 s. 36.

¹¹³ Prop. 1991/92:134 s. 37.

Beträffande rennäringens åretruntmarker nedanför odlingsgränsen uttalades att där gäller samma förbud mot att ändra markens användning som ovanför gränsen, vilket i och för sig talade för att låta även den marken kvarbli i statens ägo. Men de särskilda reglerna om nyttjanderättsupplåtelser till skydd för rennäringen gäller inte nedanför odlingsgränsen. Domänverket kunde upplåta nyttjanderättigheter där och behålla avgiften, samt låta sina anställda jaga och fiska. Det framhölls också att åretruntmarkerna nedanför odlingsgränsen inte är geografiskt bestämda i rennärlagen, varför det inte går att ange exakt vilka fastigheter de omfattar. Markerna nedanför odlingsgränsen ansågs mot den bakgrunden inte vara jämförbara med dem ovanför, och borde därför överlåtas till det nya bolaget. Det förklarades att de inskränkningar i ägarens rådighet över marken som följer av renskötselrätten skulle gälla även i fortsättningen.¹¹⁴

För marker i Kopparbergs och Jämtlands län som var upplåtna särskilt för renbete hela året föreslogs att rennärlagen skulle ändras så att det tydligt uttrycktes vilka rättigheter samebymedlemmarna har där.¹¹⁵

Lagrådet hade inga invändningar mot lagförslagen.¹¹⁶ Vid riksdagsbehandlingen noterade såväl närings- som bostadsutskottet särskilt att förslagen inte åsyftade att åstadkomma någon förändrad reglering av renskötselrätten i förhållande till gällande rätt.¹¹⁷

5.1.3 Slutsatser i fråga om bolagiseringen

Av Girjasdomen följer att om en samisk ensamrätt väl har konstaterats så kan den upphöra på tre sätt: genom att de berörda samerna har eftergett sin rätt, genom att rättigheten har utsläckt genom lag, eller genom att rättigheten har utsläckt genom expropriation. Såväl en eftergift som ett utsläckande måste ha varit tydlig och definitiv.¹¹⁸

Som har beskrivits i föregående avsnitt framhölls det tydligt i samband med bolagiseringen av Domänverket att själva

¹¹⁴ Prop. 1991/92:134 s. 36.

¹¹⁵ Prop. 1991/92:134 s. 37 f.

¹¹⁶ Prop. 1991/92:134 s. 61.

¹¹⁷ Bet. 1991/92:NU 33 s. 14 och bilaga 5.

¹¹⁸ NJA 2020 s. 3 p. 215.

bolagiseringen inte fick försvaga renskötselrätten. Några andra åtgärder vidtogs inte heller som kan ha påverkat samebyars jakt- och fiskerättigheter i samband med bolagiseringen. Inget sådant tydligt utsläckande som beskrivs i Girjasdomen har alltså skett genom själva bolagiseringen av Domänverket eller i samband med den. Det innebär att om en sameby hade Girjasrätt på mark vid tiden för bolagiseringen så gäller den rätten fortfarande trots att marken inte längre är under statens omedelbara disposition. För fastigheter som alltid har ägts av staten – först direkt genom staten och sedan genom Sveaskog – kan man alltså utgå från att om en Girjasrätt väl har konstaterats så gäller den.

5.2 Är det skillnad på vinterbetesmark och åretruntmark?

En medlem i en sameby har enligt 25 § rätt att jaga och fiska på utmark i de delar av samebyns betesområde som hör till renbetesfjällen eller lappmarkerna, när renskötsel är tillåten där. Jakt- och fiskerätten gäller alltså både på åretruntmark och på vinterbetesmark, men på åretruntmarkerna gäller den hela året och på vinterbetesmarkerna endast från den 1 oktober till den 30 april. Åretruntmarkerna i området mellan odlings- och lappmarksgränsen är sådana marker där skogsrenskötsel av ålder bedrivs under våren, sommaren eller hösten och marken antingen tillhör eller vid utgången av juni 1992 tillhörde staten (kronomark) eller utgör renbetesland. Med renbetesland förstås mark som vid avvittringen har förklarats utgöra renbetesland eller av ålder har använts som sådant land. Resten av marken i området mellan odlings- och lappmarksgränsen är vinterbetesmark.¹¹⁹

Indelningen i åretruntmarker och vinterbetesmarker med angivande av fasta tider för när de får nyttjas är något som staten har infört genom renbeteslagarna. Samerna har flyttat sina renar mellan olika land beroende på årstid redan innan lagstiftningen, men har anpassat sina flyttar efter väder- och betesförhållanden – inte efter datum i kalendern.

Själva renbeteslagarnas införande har inneburit en materiell förändring i de rättigheter som lappskattelandsinnehavare och

¹¹⁹ 3 § första stycket 1 p och sista stycket rennäringslagen.

lappbyar har haft till sin markanvändning. Rättigheterna har förändrats från att ha varit en mer koncentrerad rätt för enskilda individer till sina respektive områden till att bli en samfällad rätt för ett kollektiv att nyttja ett betydligt större område, dock med olika tidsbegränsningar för nyttjandet.¹²⁰ En fråga mot den bakgrunden är om renbeteslagarnas utformning kan ha förändrat innehållet i jakt- och fiskerättigheter på så sätt att rättigheterna skulle anses vara svagare på vinterbetesmarker och starkare på åretruntmarker. I den frågan finns dock ytterst lite vägledning i praxis och doktrin.¹²¹

5.2.1 Tidigare utredningar

När den nuvarande rennäringslagen togs fram gjordes ingen närmare analys av samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt. Skälet var att sådana frågor skulle tas upp i det då pågående Skattefjällsmålet.¹²² Därefter har vissa utredningar kort berört frågor om jakt- och fiskerättens kvalitet på vinterbetesmark jämfört med åretruntmark.

Rennäringspolitiska kommittén

Rennäringspolitiska kommittén hade, liksom Renmarkskommittén, till uppgift att föreslå en ny rennäringslag som skulle ersätta 1971 års lag. Rennäringspolitiska kommittén lämnade sitt betänkande år 2001. Beträffande samebyarnas jakt- och fiskerätt i allmänhet, det vill säga på alla marker där det finns rättigheter enligt 25 § rennäringslagen, uttalade Rennäringspolitiska kommittén att det var oklart hur samebymedlemmarnas rättigheter förhåller sig till markägarnas när båda har rätt att jaga och fiska på samma mark. Det beskrevs att rätten till jakt- och fiske på kronomark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen är omtvistad. Enligt en uppfattning har staten i egenskap av ägare till kronomarken jakt- och fiskerätt tillsammans med samebymedlemmar på denna mark. Enligt en annan uppfattning har samerna på grundval av urminnes hävd

¹²⁰ NJA 1981 s. 1, s. 241–244.

¹²¹ Prawitz för en diskussion om skillnader mellan jakträtt på de olika betesmarkerna men med något andra utgångspunkter, och hänför sig till 1928 års lag när regleringen av fjäll- respektive skogssamers jakt- och fiskerätt var något annorlunda än i 1971 års lag. Prawitz, 1970, s. 71–73.

¹²² NJA 1981 s. 1.

ensamrätt till jakt och fiske på kronomark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen. Därefter beskrevs vad de olika uppfattningarna stöder sig på i form av förarbetsuttalanden med mera.¹²³

På statlig mark mellan odlings- och lappmarksgränsen uttalade Rennäringspolitiska kommittén att man från staten hävdar sig ha en ”dubbel jakträtt” ovanför lappmarksgränsen och från samiskt håll hävdas en ensamrätt på all åretruntmark som förvaltas av staten eller statliga bolag. Det sades också att det är oklart hur jakt- och fiskerätten fördelas mellan staten och samebymedlemmar på privatägd mark och på vinterbetesmarker. Vidare skrev man att fakta pekar på att samebymedlemmars jakt- och fiskerätt är mest omfattande på kronomark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen, och att detsamma troligen gäller på annan kronomark som är skogssamebyarnas åretruntmark. Mot bakgrund av oklarheterna föreslog Rennäringspolitiska kommittén att en särskild utredare skulle tillsättas med uppdrag att så långt det var möjligt klarlägga hur omfattande samebymedlemmars, markägares och statens rätt till jakt och fiske är inom olika delar av renskötselområdet.¹²⁴

Syftet med klarläggandet skulle vara att samebyarna sedan skulle kunna bedriva vilken näringsverksamhet som de önskar med renskötselrätten som grund, inklusive att upplåta rätt till jakt och fiske. Innan en sådan förändring bedömdes det dock som nödvändigt att klarlägga omfattningen av samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt. När de frågorna var klarlagda behövde det också utredas om reglerna om fiskevårdsområden och viltvårdsområden skulle anpassas och utvidgas till att omfatta en samförvaltning av viltvården och fiskevården mellan samebymedlemmar och andra innehavare av jakt- och fiskerätt i renskötselområdet. Rennäringspolitiska kommittén ansåg att det var angeläget att samebyarna så snart som möjligt får delta i förvaltningen av vilt- och fiskresurserna inom den mark där deras medlemmar har jakt- och fiskerätt.¹²⁵

¹²³ SOU 2001:101, s. 304–306.

¹²⁴ SOU 2001:101, s. 306–308.

¹²⁵ SOU 2001:101, s. 308 f.

Jakt- och fiskerättsutredningen

Som en följd av Rennäringspolitiska kommitténs förslag tillsattes år 2003 Jakt- och fiskerättsutredningen, som lämnade tre betänkanden år 2005. Utredningen hade i uppdrag att så långt som möjligt klarlägga grunderna för och omfattningen av samebymedlemmars och markägarnas jakt- och fiskerätt i lappmarkerna och på renbetesfjällen. Utredningen leddes av den särskilda utredaren Sören Ekström.

Rättsutlåtanden i utredningen

I Jakt- och fiskerättsutredningen gjorde flera experter rättsutredningar som publicerades i ett av utredningens delbetänkanden. Det var dessa som den särskilda utredaren använde som stöd för sina slutsatser. Förutom f.d. justitierådet och professorn i civilrätt Bertil Bengtsson lämnades utlåtanden av f.d. hovrättsrådet Mauritz Bäärnhielm, jur. dr. Kaisa Korpijaakko Labba, LRF:s chefsjurist Fredrik Bonde och Sveaskogs chefsjurist Lars-Göran Lövgren samt Svenska Jägareförbundets förbundsjurist Håkan Weberyd. De inblandade juristerna gjorde endast ett fåtal uttalanden om vinterbetesmarkerna. Några av dem tycks ha sett det som att rättighetsfrågorna var mer oklara på vinterbetesmarker än på åretruntmarker.

Bertil Bengtsson konstaterade i sitt utlåtande att skogssamerna som har betesområden nedanför odlingsgränsen visserligen har jakt- och fiskerätt enligt lagen men inte är skyddade genom upplåtelsereglerna eller har någon rätt till avgift för sådana upplåtelser. På vinterbetesmarker skrev Bengtsson att rätten för samerna knappast kunde vara någon ensamrätt - markägaren måste rimligen få utöva rätten när samerna inte är där, men över huvud taget verkade förhållandet mellan parterna oklart på dessa områden.¹²⁶ Enligt Bengtsson talade mycket för att reglerna avseende skogssamernas åretruntmarker var diskriminerande mot dem – det visserligen begränsade skyddet som reglerna i rennäringslagen gav ifråga om statens upplåtelser av bland annat jakt- och fiskerätt på åretruntmarker gällde inte dem, ingen hänsyn behövde enligt regelverket tas till deras jakt och fiske och ingen

¹²⁶ SOU 2005:17 s. 36 f.

ersättning betalas till dem för nyttjanderättsupplåtelser. Bengtsson menade att det är svårt att försvara skogssamernas bristande rättsskydd vid en jämförelse med andra grupper, och undrade vilka objektiva skäl som kunde motivera att just denna grupp ställdes utanför det ordinära regelsystemet.¹²⁷

Fredrik Bonde och Lars-Göran Lövgren uttalade sig i sitt utlåtande inte särskilt om marken mellan odlings- och lappmarksgränsen, mer än att de allmänt beskrev att samebymedlemmarnas rättigheter var uttömmande reglerade i rennäringslagen om inte ett annat rättsläge skulle manifesteras sig genom en dom av Högsta domstolen eller genom ett otvetydigt rättsvetenskapligt forskningsresultat.¹²⁸

Mauritz Bäärnhielm menade att de renskötande samerna har ensamrätt till jakt och fiske på statlig mark ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen. Detta grundade Bäärnhielm i en rad förarbetsuttalanden och uttalanden från staten i andra rättsliga sammanhang om karaktären av de renskötande samernas rätt ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen. Dessa uttalanden gick sammanfattat ut på att det var fråga om en ensamrätt för de renskötande samerna, men några motsvarande uttalanden hade inte gjorts beträffande marken nedanför odlingsgränsen.¹²⁹ När det gällde kronomark på skogssamebyarnas åretruntmarker mellan odlings- och lappmarksgränsen, där rennäringslagens speciella ordning om upplåtelser av nyttjanderätter inte gäller, menade Bäärnhielm att det finns grund att tala om en dubbel jakt- och fiskerätt mellan markägaren och de renskötande samerna. De problem som detta kan föra med sig borde enligt Bäärnhielm lösas inom ramen för lagarna om viltvårdsområden och fiskevårdsområden.¹³⁰ I respektive lag framgår att någon inskränkning i samernas rätt inte får ske på enskild mark genom bildandet av ett sådant område.

Kaisa Korpjaakko-Labba uttalade sig inte särskilt om området mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen eller om skogssamebyarnas åretruntmarker jämfört med vinterbetesmarker. Korpjaakko-Labbas ståndpunkt var att lappskatteländen var fullt jämförbara med skattebönders rättigheter.

¹²⁷ SOU 2005:17 s. 43.

¹²⁸ SOU 2005:17 s. 54–57.

¹²⁹ Jfr SOU 2005:17 s. 59–83 och s. 100.

¹³⁰ SOU 2005:17 s. 88 f.

Lapps kattelandsinnehavarnas innehav till jord och vatten i Lappmarken fortsatte att gälla. Detta menade Korpijaakko-Labba innebar att de renskötande samerna har ensamrätt till jakt och fiske ovanför odlingsgränsen med undantag av hemmanens genom avvitrning fastslagna ägor.¹³¹ Korpijaakko-Labbas uppfattning om att lapps kattelanden motsvarade skattemannarätt avsåg även lapps katteländ nedanför odlingsgränsen. Argumenten hon använder synes därför ha samma relevans för all mark i Lappmarken, det vill säga även nedanför odlingsgränsen.

Håkan Weberyd uttalade sig inte särskilt i fråga om mark nedanför odlingsgränsen, men menade att samernas jakt- och fiskerätt är uttömmande reglerad genom rennäringslagen.¹³²

Bedömningen i jakt- och fiskerättsutredningen

Utredarens bedömning efter att ha analyserat de olika rättsutlåtandena kan sammanfattas enligt följande.

Det påstås ofta, bland annat från Skogsindustrierna och LRF, att samebymedlemmarnas rätt skulle vara underordnad markägarens. Full säkerhet i denna fråga kan inte uppnås förrän efter prejudicerande domstolsavgöranden, men den analys av lagstiftningen som har gjorts talar för att detta synsätt är fel. Av lagstiftningen följer inte att samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt är en sämre eller mindre rätt än markägarens. Utgångspunkten är att både samebymedlemmarna och markägarna har en fullvärdig jakt- och fiskerätt på samma mark. Den fråga som måste lösas är hur dessa rättigheter förhåller sig till varandra.¹³³

Beträffande marken nedanför odlingsgränsen är jakt- och fiskerätten delad mellan samebymedlemmarna och markägaren. Fördelningstal som anger samebymedlemmars och markägares jakt- och fiskerätt är inte fastlagda. Styrkan av samebymedlemmarnas rätt kan variera beroende på hur den på urminnes hävd grundade jakt- och fiskerätten historiskt har utövats. Det vore inte möjligt att enbart på juridiska grunder dra en generell och definitiv slutsats om fördelningen av jakt- och fiskerätten uttryckt i procentsatser. En sådan slutsats förutsätter nämligen en mycket omfattande och

¹³¹ SOU 2005:17 s. 138 f.

¹³² SOU 2005:17 s. 9 och 161 f.

¹³³ SOU 2005:116 s. 181.

långvarig juridisk och rättshistorisk granskning som omfattar många olika geografiska delområden i lappmarkerna och på renbetesfjällen. Det vore inte säkert att en sådan insats skulle ge ett entydigt svar, utan resultatet skulle snarare bli att fördelningen kunde se olika ut från fastighet till fastighet.¹³⁴

Området mellan odlings- och lappmarksgränsen är det mest komplicerade området. Inom detta område finns skogssamebyarnas åretruntmarker. Dessa utgör dock en begränsad del av all mark mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen. Skogssamebyarnas åretruntmarker ägs till stor del av Sveaskog AB. Det finns även mark inom skogssamebyarnas område som ägs av privata ägare och allmänningar. All mark utöver skogssamebyarnas åretruntmarker är fjällsamebyarnas vinterbetesmark.¹³⁵ Beträffande all denna mark råder en stor enighet om att jakt- och fiskerätten är delad mellan samebymedlemmarna och markägaren.¹³⁶

Den juridiska analys som gjorts i utredningen ger i och för sig stöd för en jämn fördelning av jakt- och fiskerätten mellan markägarna och samebymedlemmarna både nedanför och ovanför odlingsgränsen, dock med konstaterandet att samebymedlemmarnas rätt är något större ovanför denna gräns. En skälig slutsats är att samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt nedanför odlingsgränsen är mindre än markägarens.¹³⁷ För att kunna lösa de problem som finns beträffande jakt- och fiskerätten kan man nämligen inte enbart utgå från den juridiska analysen, utan måste komplettera den med skälighetsresonemang mot bakgrund av det ansvar för viltvård som markägare har. Förslaget från utredningen är att det ska införas ett samverkanssystem där markägare och samebymedlemmar gemensamt förvaltar jakt och fiske.¹³⁸ Förslaget innebär att det ska bildas samverkansföreningar där samebymedlemmar och markägare gemensamt hanterar upplåtelse. Nedanför odlingsgränsen ska medlemmarna i sådana föreningar vara samebymedlemmar, skogsbolag och privata markägare i övrigt.¹³⁹ För åretruntmarkerna nedanför odlingsgränsen föreslås att samebymedlemmarna tillförsäkras en fjärdedel av rösträtten i samverkansföreningarna där.

¹³⁴ SOU 2005:116 s. 191 f.

¹³⁵ SOU 2005:116 s. 196.

¹³⁶ SOU 2005:116 s. 200.

¹³⁷ SOU 2005:116 s. 201 f.

¹³⁸ SOU 2005:116 s. 213 och 216.

¹³⁹ SOU 2005:116 s. 226 f. och 234 f.

I övrigt ska röstetalen fördelas mellan de olika markägarna efter areal.¹⁴⁰

Det är ett problem att ett stort antal samebymedlemmar känner sig förhindrade att nyttja sina grundlagsskyddade rättigheter till jakt och fiske också på vinterbetesmarken ovanför lappmarksgränsen. Att de har denna rätt har inte ifrågasatts av någon av de juridiska experter som har deltagit i utredningsarbetet. Systemet för licensjaktområden för älg har utformats på så sätt att samebymedlemmarnas vinterbetesmarker inte ingår i licensområden utan att det först görs en prövning i varje enskilt fall. Detta är inte i överensstämmelse med de grundlagsskyddade jakt- och fiskerättigheter som samebymedlemmar har på vinterbetesmark. Eftersom samebymedlemmarna har jakträtt där borde även vinterbetesmarken ingå i deras licensområden. Det är angeläget att det skapas bättre förutsättningar för samebymedlemmar att kunna få ta del av sina grundlagsskyddade rättigheter även inom vinterbetesområdena ovanför lappmarksgränsen. Ett särskilt ansvar för att finna konkreta lösningar på problemet ligger på stora markägare som Sveaskog. Ytterligare lagstiftningsåtgärder kan behöva vidtas. Ett alternativ kan också vara att ge samebymedlemmarna inflytande via de befintliga eller framtida viltvårds- och fiskevårdsområdesföreningarna.¹⁴¹

Sammanfattningsvis tycks man i Jakt- och fiskerättsutredningen ha bedömt det som att det inte var någon skillnad i kvalitet på samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt på vinterbetesmark respektive åretruntmark.

5.2.2 Sekretariatets slutsatser i fråga om vinterbetesmarker

I de nyss nämna uttalandena från Jakt- och fiskerättsutredningen finns alltså inget tydligt stöd för att det skulle vara en skillnad mellan åretruntmarker och vinterbetesmarker i fråga om samebymedlemmars jakt- och fiskerätt. Girjasmålet handlade enbart om åretruntmark, och det fanns därför inte anledning för domstolen att gå in på den frågan.

¹⁴⁰ SOU 2005:116 s. 237.

¹⁴¹ SOU 2005:116 s. 252–254.

Det finns vissa omständigheter som talar för att en skillnad bör göras mellan åretruntmark och vinterbetesmark. Det går att argumentera för att renskötarnas jakt- och fiskerättigheter i och med renbeteslagarnas utformning har knutits starkare till sådan mark som nyttjas som åretruntmark än till vinterbetesmarker. De första renbeteslagarna syftade också till att kodifiera vad som redan gällde, även om man från lagstiftarens håll saknade närmare kunskap om hur den samiska sedvanan såg ut. Sedan licenssystemet för älg infördes på 1980-talet har markerna rent faktiskt behandlats på olika sätt i fråga om älgutdelning, på så sätt att enbart samebyarnas åretruntmarker har registrerats som licensområden för älgjakt. Fjällsamebyarna får därmed ingen utdelning av älg på sina vinterbetesmarker. Skälet för den ordningen sades vara att fjällsamebyarna redan bedrev all sin älgjakt ovanför odlingsgränsen, det vill säga att systemet var i enlighet med hur jakten redan såg ut.¹⁴² Skulle den samiska markanvändningen ha ändrats under de senaste århundradena på så sätt att vinterbetesmarkerna nyttjas mindre intensivt talar det möjligen för att en åtskillnad görs mellan skogssamebyarnas åretruntmarker och fjällsamebyarnas vinterbetesmarker i Lappland, på så sätt att jakt- och fiskerättigheter i en ny lag uttrycks som starkare på åretruntmarkerna.

Det finns dock även omständigheter som talar för att ingen sådan åtskillnad bör göras. I det historiska materialet som redovisas i kapitel 6 finns inte något som antyder att lappskattelandsinnehavarna eller lappbyarna skulle ha tappat sina jakt- och fiskerättigheter i sådana områden där de under vissa perioder inte vistades, även om man i och för sig kan föreställa sig att det var svårt för en rättighetshavare att bevaka exempelvis ett fiskevatten från intrång om denne inte vistades i området. Det kan ha förekommit att lappskattelandsinnehavare upplät fiskerättigheter om de säsongvis skulle lämna ett område, vilket i så fall talar för att fiskerätten inte påverkades av sådana säsongsvisa flyttar.¹⁴³ Även det

¹⁴² Prop 1986/87:58 om jaketlag, *m.m.*, s. 46–48. Det fanns emellertid enligt departementschefen inget principiellt hinder mot att även beträffande deras områden nedanför odlingsgränsen tillämpa ordningen med dubbelregistrering av licensområden för älgjakt.

¹⁴³ I Talmarapporten skriver författarna att samerna hade företrädesrätt till fisket i sjöar ovanför lappmarksgränsen, men att de beträffande vissa fiskevatten under mycket lång tid hade upplåtit fiske till birkarlarna och deras ättlingar. Det sägs att detta mycket väl kunde hänga samman med att de flesta av samerna i Talma samebys område i senare tid vistades i Norge på sommarhalvåret. Om förhållandena var likadana på 1500-talet eller tidigare fanns god motivation till att hyra ut fisket till birkarlarna. Malmgren, *m.fl.*, 2024, s. 93 f.

förhållandet att själva idén om åretruntmarker och vinterbetesmarker med olika rättighetsinnehåll infördes först i samband med renbeteslagarna talar för att ensamrättigheter genom urminnes hävd har fortsatt att gälla oberoende av om renskötarna har lämnat området i perioder.

Slutsatsen är alltså att det är oklart vad som gäller och att det går att argumentera på olika sätt. Frågan är därför närmast att besvara utifrån överväganden om vad som bör gälla med beaktande av grundläggande rättsprinciper. Se mer om tänkbara handlingsalternativ i kapitel 8.

5.3 Vilken konkurrens hindrar en ensamrätt?

Frågan om vilken konkurrens som hindrar upparbetandet av urminnes hävd är central, och svaret på frågan omgärdas av osäkerhet. Man kan med utgångspunkt från Girjasdomen säga att ett visst mått av konkurrens inte är tillräcklig, men hållpunkterna för att säga att ett annat och större mått är tillräckligt kan inte anges med någon säkerhet. När det gäller konkurrenssituationen ovanför odlingsgränsen är situationen likartad, medan konkurrenssituationen nedanför odlingsgränsen kan ha varit en annan. Konkurrensen kan ha varit mer påtaglig. Dessutom får man räkna med större lokala variationer. En bedömning av rättighetssituationen på en del av dessa marker blir därför omgärdad av osäkerhet och måste göras utan tydligt stöd i någon rättskälla. Högsta domstolen har i Girjasdomen som tidigare nämnts särskilt lyft fram följande omständigheter i fråga om prövningen av konkurrerande markanvändning.

Vid en prövning av urminnes hävd får det beaktas vilken, om någon, konkurrerande markanvändning som har förekommit under den tid när hävden upparbetades. Om det nyttjande som grundas på urminnes hävd har varit det helt dominerande under mycket lång tid, talar det för att den hävdvunna nyttjanderätten är en ensamrätt. Förekomsten av konkurrerande markanvändning kan indikera att den hävdvunna nyttjanderätten inte är så stark att den innefattar en upplåtelseätt.¹⁴⁴

¹⁴⁴ NJA 2020 s. 3 p. 155 och 159.

Under undersökningsperioden fanns exempel på att en innehavares rådgighet över ett lappskatteland inte var helt oinskränkt. Om han hade mer mark och vatten än vad som svarade mot hans behov kunde häradsrätten tillåta någon annan att jaga och fiska på hans land. Dessa exempel var emellertid såvitt gällde undersökningsperioden fåtaliga och rubbade inte helhetsbilden av att det var innehavaren som rådde över jakten och fisket på lappskattelandet.¹⁴⁵

En omständighet av liknande slag var att en lappskattelandsinnehavare under denna tid fick räkna med att en kustbonde eller en nybyggare genom skattläggning tillades en rätt att ta del i jakten eller fisket. Det var också möjligt att det kunde tillkomma ett nybygge på det land där en lappskattelandsinnehavare utövade jakt och fiske. Under tiden fram till mitten av 1700-talet syntes visserligen skattläggning respektive nybyggesanläggningar ofta ha skett – i vart fall såvitt gäller lappskatteland – först efter det att lappskattelandsinnehavaren hade lämnat sitt samtycke. Det fanns emellertid också några exempel på att ett sådant samtycke inte hade ansetts vara nödvändigt.¹⁴⁶

Betydelsen av omständigheter av det sist angivna slaget – det vill säga fall där samtycke saknades – blev dock beroende av vilka effekter som de fick på respektive område. Det fick anses att om skattläggningar eller kronans godkännande av nybyggen gav upphov till en konkurrerande markanvändning, som var av någon omfattning, så kunde detta förhindra utvecklandet av en rådgighet för samerna över jakten och fisket grundad på urminnes hävd. Högsta domstolen bedömde att två nybyggen och ett okänt men antagligen fåtaligt antal fiskevatten inte hindrade upparbetandet av en ensamrätt.¹⁴⁷

Av Högsta domstolens uttalanden om hur en konkurrensprövning bör gå till framgår inte hur stor konkurrens ett nybygge bör ha inneburit. Det finns även vissa andra oklarheter i fråga om hur en konkurrensprövning bör göras, som ska redovisas här.

¹⁴⁵ NJA 2020 s. 3 p. 199.

¹⁴⁶ NJA 2020 s. 3 p. 200.

¹⁴⁷ NJA 2020 s. 3 p. 180, 187, 201 och 202.

5.3.1 Vilken jakt- och fiskerätt hade en nybyggare före år 1749?

En oklarhet i sammanhanget är på vilka marker och vatten runt nybygget som nybyggaren fick lov att jaga och fiska.

Genom 1749 års lappmarksreglemente reglerades detta tydligt på så sätt att nybyggare tillerkändes en uttrycklig rätt att fiska för husbehov och att jaga inom en halvmil från sin hemvist.¹⁴⁸ Det var dock inte någon ensamrätt för nybyggaren, varken i förhållande till samer eller till andra nybyggare. Vad som gällde tidigare är oklart. 1673 och 1695 års lappmarksplakat utgick från att de land som låg öde och obrukade – ”hvilka den jordmån, hvaraf Lapparne efter sin näringsart nu ingen nytta eller fördel sig kunna göra” – skulle användas av svenska och finska åbor. Dessa åbor skulle använda markerna till ”ängsmark och mulbete samt annan tarfvelig föda af skog, strömmar och sjöar”.¹⁴⁹

Högsta domstolen anger i Girjasdomen att lappmarksplakaten från år 1673 och 1695 inte ser ut att ha gett nybyggarna några jakt- eller fiskerättigheter. I den mån nybyggarna ville jaga och fiska förutsattes de komma överens med samerna om det.¹⁵⁰ Högsta domstolen hänvisar i det sammanhanget till Lundmarks beskrivningar av plakatets innebörd.¹⁵¹ Korpijaakko-Labba skriver också att enligt rättspraxis tolkades plakaten länge så, att nybyggaren sökte tillstånd på tinget av en enskild lapp för att kunna slå sig ner på hans land, vanligtvis mot en ersättning. Detta förfarande motsvarade ett slags ”köp” av landet.¹⁵² Göthe redovisar också flera exempel på nybyggesanläggningar som har godkänts av den berörde lappskattelandsinnehavaren.¹⁵³

En fråga i en konkurrensprövning blir därför varför ett nybygge enligt Högsta domstolen över huvud taget ska ha ansetts som konkurrerande verksamhet under undersökningsperioden, det vill säga fram till mitten av 1700-talet. Om nybyggare inte haft någon egen jakt- eller fiskerätt utan enbart grundat sådana rättigheter i avtal

¹⁴⁸ 8 och 9 §§ 1749 års lappmarksreglemente.

¹⁴⁹ *Kongl. Plakat den 27 september 1673, angående lappmarkernas bebyggelse*, publicerat i Poignant, 1872, Författningar angående de så kallade lappmarksfriheterna, Ivar Haeggströms boktryckeri, s. 20

¹⁵⁰ NJA 2020 s. 3 p. 184.

¹⁵¹ Lundmark, 2006, s. 88 f. Se även SOU 2005:79 s. 14f.

¹⁵² SOU 2005:17 s. 131 f.

¹⁵³ Göthe, 1929, s. 276–282, se även s. 327.

med lappskattelandsinnehavaren handlar det ju inte om någon konkurrens, utan om renskötande samers upplåtelser av jakt och fiske.

Här gör sekretariatet följande tolkning av domskälen i Girjasdomen.

Jakt- och fiskerättigheter för nybyggare före 1749 års lappmarksreglemente följde inte av lappmarksplakaten i sig, utan om nybyggaren skulle ha sådana rättigheter behövde det regleras särskilt i nybyggesinrymningen. Så skedde också, vanligtvis grundat i avtal med lappskattelandsinnehavaren. I det historiska materialet finns dock exempel redovisade på när lappskattelandsinnehavaren inte samtyckte till nybyggesinrymningen, även före år 1749. Högsta domstolens uttalanden om hävdhindrande konkurrens bör enbart handla om sådana nybyggen, det vill säga sådana som inte grundade sig i ett godkännande från lappskattelandsinnehavaren.¹⁵⁴ Ett antal exempel på sådana nybyggen redovisas i kapitel 6 om historisk markanvändning.¹⁵⁵

Det finns inte förutsättningar för att inom ramen för den här utredningen undersöka alla nybyggesinrymningars tillkomsthistoria. Åtskilligt talar dock för att de nybyggen som en domstol skulle anse som faktiskt konkurrerande markanvändning är betydligt färre än dem som har redovisats som tänkbar konkurrens i den digitala kartläggning som sekretariatet har gjort.

5.3.2 Ensamrättigheter före 1670-talet

En omständighet som också komplicerar konkurrensbedömningen är undersökningsperiodens längd. Att all konkurrens fram till år 1750 har kartlagts gör att bilden blir att konkurrensen var mer omfattande än den konkurrens som faktiskt har förekommit, eftersom inte all konkurrerande markanvändning har pågått samtidigt. I flera av lappmarkerna har det knappt förekommit någon konkurrens över huvud taget under en period som sträckt sig från cirka 1580-talet till 1670-talet.

¹⁵⁴ Se särskilt NJA 2020 s. 3 p. 200 och 201.

¹⁵⁵ Hultblad, 1940, s. 35 f. Hultblads exempel avser dock fall där rätten bedömt att lapparna inte hade brukat det fiskevattnet som nybyggaren fick ensamrätt till. Se även Arell, 1977, s. 128 f. och 143 f. och Göthe, 1929, s. 271.

Som framgår i kapitel 6 med redovisningen av historisk markanvändning har kustböndernas fiskefärder i de flesta lappmarker i princip upphört i samband med att skatten för sådant fjällfiske mångfaldigades omkring år 1560. Kustbönderna övergav fjällfiskena mot slutet av 1500-talet. Förklaringar till det är förutom den hårdare beskattningen att bönderna övergav extensiva näringar för mer intensiva, och att det saknades folk som kunde ge sig ut på långa jakt- och fiskefärder på grund av de långvariga krigsåren. Krigen pågick under perioden 1625–1719. Knektutskrivningarna till krigen kan antas ha inneburit en markant avtappning av befolkningsunderlaget i kustbygden. Följden blev att många gårdar i kustbygden lades öde.

I Torne och Lycksele lappmarker tog nedgången i fjällfisket dock längre tid än i övriga lappmarker. Torne och Lycksele lappmarker utmärker sig också för att kustbönderna där tog sig betydligt längre västerut på sina fiskefärder.

I Torne lappmark och Lule lappmark finns enstaka äldre nybyggen än i de övriga lappmarkerna. I övriga lappmarker har de första nybyggena kommit på 1670-talet och senare. Det innebär att det har funnits förutsättningar för ett upparbetande av rättigheter grundat i urminnes hävd före det. Att de äldsta nybyggena i dessa lappmarker anlades först på 1670-talet kan förstås mot bakgrund av att det första nybyggesplakatet kom år 1673. Det var då som kronan aktivt började bedriva en politik för att lappmarkerna skulle koloniserars, med beviljande av förmåner till dem som flyttade dit.

Det ska framhållas att det inte finns något i det historiska materialet som tyder på att de tidiga nybyggena anlades där det redan fanns en mer permanent jordbruksbebyggelse. Lapps kattelandsinnehavare som lät insyna nybyggen på sina land kunde vara förhållandevis bofasta och ägna sig åt visst jordbruk. De lapps kattelandsinnehavare som i högre utsträckning var bofasta var kanske mer benägna att låta insyna ett nybygge till sig på sina lapps katteland. De flesta nybyggena anlades dock av personer som kom från andra delar av Sverige och Finland. Detta kan man följa genom protokollen över insyningsförrättningarna, där nybyggarnas bakgrund ofta beskrivs. Själva syftet med den statliga kolonisationspolitiken var just att sådana personer i större utsträckning skulle flytta till Lappland och där börja ägna sig åt uppodling av marken och boskapsskötsel.

I det här sammanhanget ska också framhållas att de jakt- och fiskerättigheter som olika grupper hade – oavsett om de var kustbönder på fiskefärd, hörde till lappbyarna eller senare nybyggare – går att följa genom skattelängder och domböcker. Ingenting tyder på att det dessutom fanns andra markanvändare med jakt- och fiskerättigheter som inte har lämnat några spår efter sig i skriftliga källor.

Sammanfattningsvis innebär det sagda att det som har redovisats som konkurrens i den digitala kartläggningen ger ett intryck av betydligt mer konkurrens än vad som faktiskt har förekommit. Under nästan hela 1600-talet innebar de pågående krigen sannolikt att de praktiska möjligheterna för bönder att ta sig till Lappland för att jaga och fiska var små. Nybyggeskolonisationen av Lappland började alltså när det i stora delar av Lappland redan kan antas ha funnits ett etablerat rättskydd för lapps kattelandsinnehavares jakt och fiske.

6 Historisk markanvändning

I detta kapitel redovisas vad som framgår i litteratur och undersökt historiskt material om markanvändningen i Lappland under undersökningsperioden. Stora delar av texten är densamma som i kapitel 10 i delbetänkandet, och PM 18 om historisk markanvändning i Lappland. Vissa tillägg har dock gjorts, och slutsatserna om respektive lappmark avser som framgått andra marker än dem som har gått igenom tidigare i utredningen.

Kapitlet inleds med ett avsnitt om sådant som har gällt generellt i lappmarkerna. Därefter följer ett avsnitt om varje lappmark, som inleds med en beskrivning av geografiska förhållanden och samebyar i respektive lappmark och sedan fortsätter med beskrivningar av samisk markanvändning och konkurrerande markanvändning. Lappmarksavsnitten avslutas med slutsatserna i fråga om Sveaskogs mark.

En mer allmän beskrivning av administrativ historia och samisk markanvändning i lappmarkerna ges i kapitel 3 i PM 18.

6.1 Generellt om hela lappmarkerna

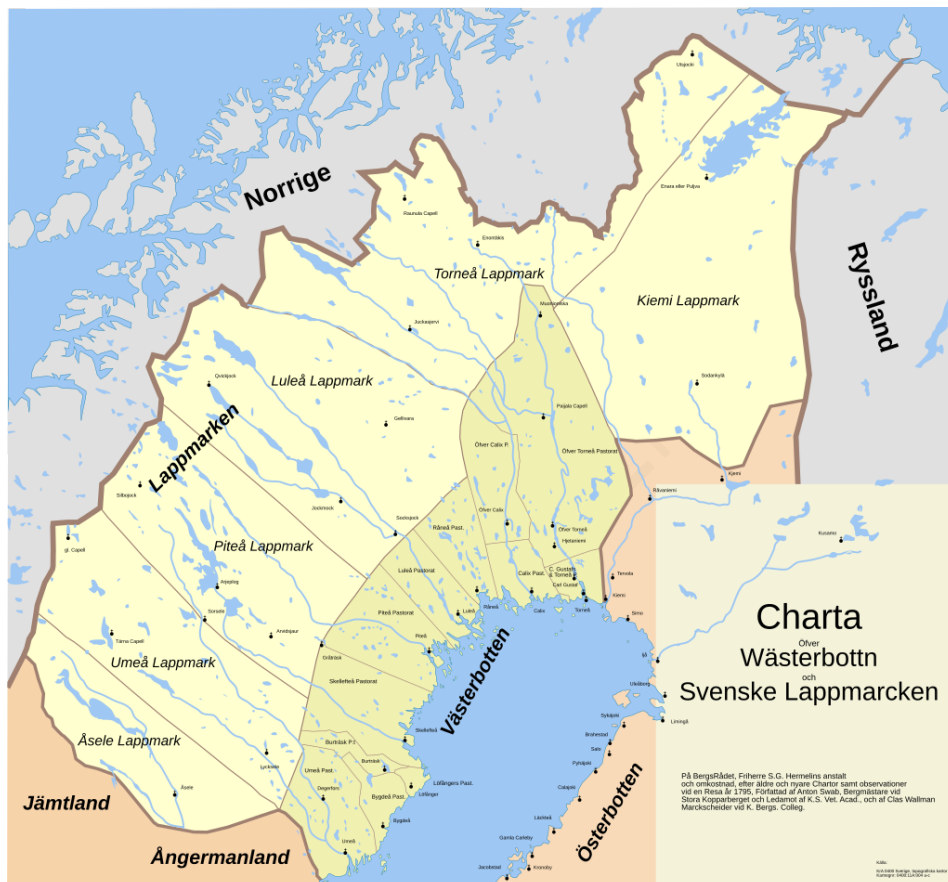
Girjasdomen innehåller många redogörelser för hur Högsta domstolen har tolkat det historiska rättsläget generellt i hela lappmarkerna. Även i den refererade litteraturen finns många sådana generella beskrivningar och analyser. Flera forskare har varit inriktade på att studera förhållandena i en särskild lappmark eller några särskilda lappbyar, men har ändå gått igenom ett material som avser Lappland i stort i sitt arbete. Sådana mer allmänna uppgifter om lappmarkerna redovisas i detta avsnitt. Avsnittet inleds med en

genomgång av den samiska markanvändningen – med vilket avses markanvändning i de gamla lappbyarna för renskötsel, jakt och fiske. Därefter följer en beskrivning av konkurrerande markanvändning – det vill säga markanvändning av personer utanför lappbyarna. Det handlar om jordbrukare (oavsett etnicitet), kustlandets befolkning och anställda vid kyrkor och bergverk. Slutligen finns en beskrivning av hur tvister om markanvändning kunde se ut under undersökningsperioden.

Inför genomgången är det värt att återigen påminna om att begreppet lappmarkerna under 1600-talet avsåg ett större område än det som i och med dragningen av lappmarksgränsen år 1751 blev Lappland. Uttalanden om markanvändning i lappmarkerna under 1600-talet kan alltså avse platser som ligger öster om lappmarksgränsen.

Figur 6.1 Karta lappmarkerna

Klicka här för att ange underrubrik

Karta från Wikipedia över lappmarkernas utbredning cirka 1796.

6.1.1 Samisk markanvändning

Det är uppenbart att det sedan mycket lång tid har funnits en samisk befolkning i Lappland som har livnärt sig på renskötsel, jakt och fiske. Detta framgår bland annat av arkeologiska fynd. Sådana fynd kan dock inte användas för att dra slutsatser om vilka markanvändningsnormer som har gällt, det vill säga vilka uppfattningar som har funnits om förmögenhetsrättsliga förhållanden kring markanvändningen.¹⁵⁶ I sammanhanget finns det

¹⁵⁶ NJA 2020 s. 3 p. 168.

skäl att framhålla att frågor om urminnes hävd inte handlar om vilken etnisk folkgrupp som har varit först på en plats. Rättigheter grundade på urminnes hävd vilar i stället på en kontinuerlig närvaro och markanvändning fri från konkurrens under en bestämd tid. Rättigheter grundade på urminnes hävd är privaträttsliga och kan därför inte tillkomma ett folk eller en folkgrupp, utan tillkommer rättssubjekt, det vill säga fysiska eller juridiska personer. Se mer om det i avsnitt 3.5.

Från mitten av 1500-talet och framåt kan man börja få en uppfattning om befolkningsutvecklingen i lappmarkerna genom skattelängder,¹⁵⁷ och från 1600-talet kan man dessutom se vilka normer som har gällt mellan markanvändare genom att studera domboksprotokoll.¹⁵⁸ För bedömningen av rättsliga förhållanden är det oundvikligt att sådant skriftligt källmaterial tillmäts stor betydelse för att utreda innehållet i rättigheter (rättsskyddet). Däremot kan källmaterialet behöva tolkas med försiktighet; särskilt när det gäller materialets betydelse för motsatsslut. Detta är inte något som specifikt gäller för lappmarksforskningen, utan det är en generell metodfråga.

Värt att observera är att de olika lappmarksforskarna ibland tolkar det som framkommer i det skriftliga materialet på olika sätt. De gör till exempel olika tolkningar i fråga om vilken typ av skatt som togs ut av samerna och om gränserna mellan lapps kattelanden var tydliga eller inte. Däremot är forskarna ytterst sällan oeniga om vilket material som är relevant eller vad som i sak framkommer i handlingarna. Flera publikationer innehåller också en mängd avskrifter och utdrag, vilket ger goda möjligheter för läsaren att själv bilda sig en uppfattning om de slutsatser som dras.¹⁵⁹

¹⁵⁷ En längre redovisning över beskattningen under 1500-talet finns i PM 18, avsnitt 3.2.1.

¹⁵⁸ Exempel på hur beskattningen kunde se ut på 1500-talet finns till exempel i Bergman och Edlund, *Birkarlar and Sámi - inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies*, 2016, s. 59 f. För information om antal skattlagda samiska hushåll i de olika lappbyarna finns uppgifter om innehållet i 1695 års jordebok i Holmbäck, SOU 1922:10, s. 7–22.

¹⁵⁹ Avskrifter som även avser lappmarkerna finns dessutom i Valfrid Larssons avskriftssamling, som togs fram i samband med Skattefjällsmålet. Avskriftssamlingen innehåller flera tusen sidor avskrifter och finns digitaliserad. Den kan beställas hos Ajtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum.

Beskattning

Kronans anspråk på överhöghet över lappmarkerna utövades genom beskattning av invånarna där. I större delen av lappmarkerna drevs skatten först in av birkarlar, som var handelsmän som hade monopol på att bedriva handel med samerna. I lappmarkerna kunde samerna betala sin skatt med olika sorters skinn, men även med fisk, renar, lappskor eller pengar. Samtidigt som inslaget av skinn minskade framstod efterhand fisket som basnäring i de norra lappmarkerna.¹⁶⁰ På 1500-talet var efterfrågan på pälsverk stor i Europa och bytesvärdet av päls var därför stort jämfört med bytesvärdet av en renhud. Pälsjakten var under medeltidens senare del och på 1500-talet ett viktigt näringsfång i Lappmarken.¹⁶¹

År 1548 skedde en övergång till direkt beskattning av samerna i Luleå och Pite lappmarker och år 1550 skedde samma reform i Torne lappmark. Birkarlarna fick efter detta nöja sig med status som handelsmän, utan någon särskilt gynnad ställning gentemot kronan. Kemi lappmark hamnade vid ungefär samma tid under kronans fogdar.¹⁶²

Från mitten av 1500-talet skattlades de fisketräsk som utnyttjades i lappmarkerna, och det finns därmed detaljerade uppgifter om vilka fiskevatten som användes, vilka som använde de olika vattnen och hur viktigt fisket var för försörjningen. Där framgår både fiskevatten som nyttjades av lappar och fiskevatten som nyttjades av bönder från kusten. De flesta av böndernas fisketräsk låg öster om det som senare blev lappmarksgränsen.¹⁶³

Upptecknandet av träskregister och uppberandet av fiskeskatt var en del av Gustav Vasas näringspolitiska reformprogram. Programmet avsåg att övervaka produktionen och samtidigt öka kronans skatteinkomster såväl i Öster- som Västerbotten. Intresset för fisket hade att göra med flottornas och krigstruppernas underhåll.¹⁶⁴

I lappfogden Oluf Nilssons räkenskaper från år 1559 finns en lista över ”Treskenn som Lapperna brukat Hafwa”. Här nämns fisketräsk vid namn liksom deras storlek, vilken skatt som utgick

¹⁶⁰ Arell, 1977, s. 58.

¹⁶¹ Korpjajaakko-Labba, 1994, s. 82 f. och Steckzen, 1964, s. 166 f.

¹⁶² Westin med flera, 1962, s. 316 och 317.

¹⁶³ Bylund, 1956, s. 33 och Göthe, 1929, s. 4 ff.

¹⁶⁴ Korpjajaakko-Labba, 1994, s. 83 med hänvisningar i not 44 och Arell, 1977, s. 58.

och i vilka skattepersedlar den skulle erläggas – oftast gädda. Arell skriver att det framstår som klart att fiskevattnen mot en viss avgift uppläts till enskilt bruk av särskilda skattelappar. Vilken rätt, närmare bestämt, som vederbörande skattelapp hade till fiskevattnet är dock enligt Arell svårare att fastställa.¹⁶⁵

Holmbäck skriver att särskilda lappar med sedvanans rätt brukade särskilda träsk eller områden, medan mer sentida forskare, till exempel Lundmark, uttrycker att det tveklöst handlade om en ensamrätt för de skattlagda personerna till bruket av de enskilda sjöarna.¹⁶⁶ Det står enligt Sköld klart beträffande de lappbyar han har undersökt att rätten till fisket i bestämda sjöar och därmed även skatten redan på 1500-talet övertogs av sönerna till dem som tidigare hade betalat skatten.¹⁶⁷

År 1602 utfärdades en ny skatteordning för Lappmarken – ”Ordhning opå then Skatt Lapperne uthgöra skole”. En inventering av samernas mark och vatten, omfattande dåvarande Ångermanna och Ume lappmarker, vilket vid den tidpunkten inte omfattade fjällområdet, finns bevarad. I längden anges det antal träsk som nyttjades av varje familj, hur många renar de förfogade över, och i något fall ett skogsområde som användes av ett hushåll.¹⁶⁸

Vetenskapsmannen Johannes Schefferus, som beskrev lappmarkerna i en rapport år 1673, uttryckte att skattemängdernas storlek berodde på storleken av de områden som familjerna hävdade, och på områdenas avkastning.¹⁶⁹ Rättshistoriker har framfört olika uppfattningar om huruvida lappskatten var en jordskatt eller personell skatt, där exempelvis Arell bedömt det som en personell skatt, medan Korpijaakko-Labba utförligt har argumenterat för att det var en jordskatt.¹⁷⁰ Se mer om detta i fråga om lappskatteländen nedan.

Skatt i form av ett tionde skulle utgå på i stort sett allt – fisk, vildrenar, egna renar och skinn. För att detta skulle kunna genomföras behövde en mantalslängd upprättas över alla invånare i

¹⁶⁵ Arell, 1977, s. 67.

¹⁶⁶ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 7 och Lundmark, 2006, s. 45.

¹⁶⁷ Sköld, 1992, s. 22.

¹⁶⁸ Norstedts avskrift av 1602 års skatteordning.

¹⁶⁹ Schefferus, 1673, tryckt 1979, s. 150, återgett i SOU 2005:17, s. 104.

¹⁷⁰ Korpijaakko Labba, 1994, s. 352–359, jfr Arell, 1977, s. 62. Se även Lundmark, 2006, s. 44 f. som kritiserat Korpijaakko-Labbas slutsatser och inte är enig med henne, och Päiviö, 2011, s. 51–56, som i sin tur kritiserat Lundmarks kritik av Korpijaakko-Labba och inte är enig med Lundmark.

Lappmarken och deras renar, fiskevatten etcetera. Detta blev dock aldrig förverkligat varför 1602 års skatteordning aldrig kom att tillämpas fullt ut.¹⁷¹ Enligt Arell var orsaken till detta statsmaktens rädsla för att det ”fullständiga tiondet” skulle föranleda att åtskilliga sameer skulle ”flykta ut ur Riket”. Det belopp som lappskatten inbringade var av underordnad betydelse jämfört med sameernas stora betydelse för näringslivet, det vill säga lappmarkshandeln.¹⁷²

År 1695 genomfördes, efter flera utredningar, ytterligare en skattereform för Lappmarken genom en ny skatteordning och en kunglig instruktion till de lappländska fogdarna avseende skatten och skatteuppbörden. Av den andra punkten i skatteordningen framgår att varje lappby nu skulle skattläggas för en viss summa uti ett för allt.¹⁷³ Den skatt som tidigare utgått för de enskilda hushållen ersattes alltså av en skatt med lappbyn som skatteenhet, som sedan fick fördela skatten internt mellan hushållen.

Lappskatteland

Från mitten av 1600-talet kan man följa den samiska landindelningen genom administrativa källskrifter. Landindelningen har i administrativa källskrifter getts olika beteckningar, bland vilka arveland, lappskatteland, skatteland och lappeland är de vanligaste. Skattelandsbegreppet var etablerat vid mitten av 1600-talet och figurerar i källmaterialet från de södra lappmarkerna från denna tid, i norr något senare.¹⁷⁴ Ursprunget och upprinnelsen till lappskattelandsinstitutet är inte fullständigt klarlagt. Det tycks dock inte ha varit en kronans tillskapelse, eftersom kronan vid upprepade tillfällen fann det nödvändigt att försöka utreda lappskattelandens förekomst och hur mycket mark och vatten som varje skattebetalande same förfogade över. Det tycks råda enighet bland forskarna om att indelningen av vatten och mark i grunden vilade på en samisk praxis av mycket gammalt datum. Arell förklarar att skattereformens genomförande skulle ha försvårats om det inte redan hade funnits en sådan samisk markindelning. En sådan

¹⁷¹ Arell, 1977, s. 58.

¹⁷² Arell, 1977, s. 58 f, 61 f. och s. 65.

¹⁷³ Instruction för Lappfogderne. Instruktion och Reglemente, hwarefter Lappfogdarne wid Skattens upbärande af Lappallmo-gen sig underdånigst skola hafwa att regulera och rätta. Gifwen Stockholm den 8 juli anno 1696.

¹⁷⁴ Arell, 1977, s. 68.

indelning är ett naturligt sätt att fördela resurserna i en nomadkultur med fiske, jakt och renskötsel som främsta näringsfång. Ursprunget till indelningen i lapps katteland ligger alltså sannolikt mycket långt tillbaka i tiden.¹⁷⁵

1695 års jordebok visar att hela skogslandet, från Åsele i sydväst till Kuusamo i sydost, var indelat i katteland. När det gäller fjällen nämns däremot i de flesta fall inget eller bara något enstaka katteland. Om byarna Norrvästerbyn (västliga delen av nuvarande Luokta-Mávas) och Ran sägs uttryckligen att invånarna inte hade några särskilda land utan flyttade omkring bland fjällen. Kanske gällde det även för de övriga byar som inte hade några angivna land i 1695 års jordebok.¹⁷⁶ En förklaring till det kan vara att i de byar där vildrensjakt och storskalig renskötsel var viktigare näringar än fisket, var behovet av lapps katteland kanske inte lika starkt för enskilda hushåll.

Fiskevatten hade, skriver Hultblad, större eller mindre betydelse för alla; ingen hade råd att avstå från fiskevattnens matnyttiga produktion.¹⁷⁷ Sköld, som beskrivit den samiska bosättningen i Gällivare år 1550–1750, skriver att även jakten i äldre tider hade en betydande position. Dels jagades vildren, dels fångades fågel, företrädesvis tjäder, på särskilda flakaland.¹⁷⁸

Skattelängder från flera lappmarker visar att inte alla samer i ett byområde hade egna lapps katteland. Lapps kattelandsinnehavaren hade ensamrätt till jakten och fisket på sitt lapps katteland och kunde få inrymning på sitt katteland av häradsrätten. Men mellan kattelanden kunde det finnas allmäningsområden. Där var jakt och fiske sannolikt fritt för så kallade sprintarlappar, det vill säga samer utan egna katteland.¹⁷⁹ I det domboksmaterial som har undersökts av Lundmark finns inga uppgifter om att någon fällt för att ha jagat eller fiskat på allmäningsland, det vill säga inte heller nybyggare eller andra samer än lapps kattelandsinnehavare.¹⁸⁰ Högsta domstolen ansåg i Girjasdomen att det var rimligt att anta att jakten och fisket på sådan allmäningsmark uppfattades som en ensamrätt för dem som vistades där eller på kringliggande marker.¹⁸¹

¹⁷⁵ Se till exempel Arell, 1977, s. 68 samt Holmbäck, SOU 1922:10, s. 27 f och s. 7.

¹⁷⁶ Norstedt, 2018, s. 59 ff.

¹⁷⁷ Hultblad, 1968, s. 124.

¹⁷⁸ Sköld, 1992, s. 31, samt Hultblad, 1944, s. 106 f.

¹⁷⁹ Lundmark, SOU 2005:79, s. 14.

¹⁸⁰ Lundmark, 2006, s. 157.

¹⁸¹ NJA 2020 s. 3 p. 186 och 195.

Skattelandens gränser

Hultblad skriver att skattelandens gränser inte sällan framstår som diffusa, vilket till viss del kan härledas till brister i källmaterialet. Källmaterialet tyder dock också på att gränserna mellan lappskattelanden i äldre tid var obestämda. Han utvecklar att det från början inte fanns några gränser utan att landen var åtskilda av breda ingenmansland, som först så småningom togs i anspråk av enskilda när befolkningen växte. Längre fanns sådana områden kvar som allmänningar. Med stark egendoms känsla var lappen däremot bunden vid de välkända fiskeplatserna, där han säkrast fick fångst och vid vilka han hade sina båtlänningar, njallor, nätställningar och kåtplatser, samt flakalandet, där han i egna fällor vittjade ”fågel och djur”, skriver Hultblad.¹⁸²

Korpjaakko-Labba går igenom belägg för att lappskatteland har förekommit i hela Lappland och menar att dessa, liksom böndernas skatteland i resten av Sverige, haft tydligt utstakade gränser. Hon anför som stöd för sin uppfattning att innehållet i ett antal rättsfall visar att skattelandens utsträckning eller gränser framstått som självklara för de personer som varit inblandade i målen. Begrepp som har använts om skattelanden är ”rå och röör”, vilket enligt lagen var beteckning för laga råmärken, eller ”inom skattelandets lagliga gränser”. Syneförrättningar av skattelandens gränser har också förekommit i den mån det har förelegat tvist om den saken mellan två skattelandssinnehavare, och skiften av lappskatteland med tillhörande gränsförrättningar återfinns i materialet från häradsrätterna.¹⁸³

Korpjaakko-Labba lägger stor vikt vid de gränsdragningsundersökningar som gjordes i samband med gränsdragningen mellan Sverige och Danmark-Norge under 1700-talet. Dessa protokoll har också tillmätts betydelse av Norges Høyesterett i Karasjokmålet.¹⁸⁴ I samband med gränsdragningen anordnades rannsakingar som påminde om tingsförhandlingar där gränstrakternas invånare frågades ut om en mängd sakförhållanden som rörde samernas rättigheter i både Sverige och Norge. Fjällsamen Jon Pederssen berättade angående de svenska lapparnas rättigheter till sina land att: ”de svenske lappers Skatte-Land ere adskilligen

¹⁸² Hultblad, 1968, s. 117 ff.

¹⁸³ Korpjaakko-Labba, 1994, s. 321–327.

¹⁸⁴ HR-2024-982-S p. 121 f.

indeelte i store og mindre Marker, og derefter give de mindre och meere Skatt... Samme Lappers Markeland, hver i saer, er ved ordentlig Marke-Gang, ligesom Bonder-Gaarder i Norge, tilforn afdeelt, og den Eenes Landz Strekning fra den Andens ved vissa Raa-Merker adskilt.” Enligt vittnet var alltså de svenska lapparnas land noga indelade i större och mindre lotter, som var avskilda med ordentliga gränser precis på samma sätt som böndernas hemman i Norge, och gränserna var utmärkta med råmärken.¹⁸⁵

Ytterligare ett bevis på att gränserna var noggrant angivna mellan lappskatteländen utgörs enligt Korpijaakko-Labba av Jonas Geddas karta från år 1671, där lappbyn Ume by är indelad i ett stort antal exakt avgränsade skatteland och det dessutom har funnits två små exakt avgränsade ”allmänningar” inom byn. Gränserna beskrivs sedan detaljerat i den skriftliga redogörelse som bifogats kartan.

Lundmark menar däremot att gränsangivelserna på Geddas karta var ungefärliga.¹⁸⁶ Norstedt, som är den som noggrannast studerat kartan och också rekonstruerat den utifrån sjöarnas läge, konstaterar att det är uppenbart att de spikraka gränserna på kartan inte bara är föga exakta, utan alldeles orimliga.¹⁸⁷ Hultblad och Norstedt har genomgående en annan bild än Korpijaakko-Labba i fråga om lappskatteländens gränser för Lule och Lycksele lappmarker.¹⁸⁸ Uppfattningen att lappskatteländen skulle ha varit tydligt avgränsade i hela Lappland är alltså ifrågasatt.

En samtida beskrivning har gjorts av prästsonen Nicolaus Lundius, som beskrev förhållandena i Lule och Lycksele lappmarker utifrån sin egen livserfarenhet. Hans far var den förste prästen av lapskt ursprung i Lappmarken. Lundius text skrevs någon gång på 1670-talet. Lundius beskriver att ”lapparna hafwa namn på alla berg, på alla siöar, på alla bäckiar, på alla myror, och weta grant hwar och en huru stort hans land sträcker sig omkring. Är det witterligt att den andra lappen slår willren på hans land som han gör skatt före, då framhafwa de hwar andra för rätta...”¹⁸⁹

¹⁸⁵ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 326 f. med hänvisning till Qvigstad-Wiklund, 1929, s. 130, 359, 360 och 391.

¹⁸⁶ Lundmark, 2006, s. 54 f.

¹⁸⁷ Norstedt, 2011, s. 23.

¹⁸⁸ Jfr Hultblad, 1968, s. 87 och 117 samt Norstedt, 2011, s. 23 och 24.

¹⁸⁹ Lundius, *Desciptio Lapponie*, 1670-tal, s. 30.

Skatteländens jordnatur

Forskningen står delad när det gäller att avgöra lappskatteländsinnehavarnas eventuella äganderätt till sina land. Det förekommer olika uppfattningar om huruvida lappskatteländen utgjorde skattejord, det vill säga var jämförbar med de skattlagda böndernas marker, eller kronojord, det vill säga i grunden tillhörde staten.

Frågan om lappskatteländens jordnatur är inte av avgörande betydelse för denna utredning. De slutsatser som olika forskare har dragit om jordnaturen är dock av intresse för att förstå hur starka rättigheter lappskatteländsinnehavaren ansågs ha till sitt land. Det gäller till exempel om lappskatteländsinnehavarens tillstånd krävdes vid anläggandet av nybyggen.

Tidigare forskare, till exempel Holmbäck, Hultblad och Arell, har med lite olika utgångspunkter bedömt att lappskatteländen inte innehades med någon äganderätt i modern mening. De menar att det i stället rörde sig om en särskild form av bruksrätt. I linje med detta har dessa forskare lyft fram att skatten för skatteländen inte var en jordskatt av samma natur som skatterna av hemman, utan en i grunden personell skatt. De har också beskrivit att det förekom att skatteländ kunde upplåtas till någon annan eller tilldömas en utomstående person utifrån en behovsprincip.¹⁹⁰ Arells slutsats går ut på att samerna under 1600-talet innehade lappskatteländen på ett sätt som liknade äganderätt, men att det var nyttigheterna jakt, fiske och renskötsel som de ägde, inte själva marken. Han bedömer att samerna inte kunde vara ägare till lappskatteländen eftersom de utifrån lappmarksplakaten och lappmarksreglementet inte kunde värna sin mark.¹⁹¹

I senare forskning har det dock bestämt hävdats att de samiska markinnehaven skyddades såsom äganderätt, likvärdig med skattebondens, åtminstone fram till mitten av 1700-talet. Korpijaakko-Labba menar att samerna under 1500–1700-talen inom rätts- och myndighetspraxis erkändes ha en verklig skattemannarätt till sin jord, som nuförtiden skulle kallas äganderätt. Hon argumenterar för att de ägde sina områden på precis samma villkor som bönder i övriga Sverige, och att de åtnjöt samma rättsliga skydd.

¹⁹⁰ Jfr Holmbäck, SOU 1922:10, s. 42 ff. och s. 52 f. och Hultblad, 1968, s. 83 f.

¹⁹¹ Arell, 1977, s. 141 f.

Enligt hennes uppfattning var skatten för lappskatteländen en jordskatt, och i häradsrätternas praxis behandlades lappskatteländsinnehavarna likvärdigt med skattebönder.¹⁹² Hon menar också att lappskatteländsinnehavarna kunde motsätta sig att ett nybygge uppfördes på deras marker, och att det alltså krävdes att de gav sitt tillstånd för att ett nybygge skulle få anläggas.¹⁹³ Päiviö skriver att hans undersökningar beträffande förhållandena före år 1750 bekräftar Korpijaakko-Labbas slutsatser.¹⁹⁴

I Girjasdomen konstaterade Högsta domstolen följande beträffande frågan om lappskatteländens jordnatur. Kronans företrädare förefaller ibland ha behandlat lappskatteländen som skattejord, ibland som kronojord. Innehavaren av ett lappskatteland förutsattes betala skatt. Det är omdebatterat om den skatt som togs ut utgjorde en jordskatt eller en personell skatt. Det är dock klart att skatten från år 1695 togs ut genom samebyarna och inte från de enskilda samerna. Den jordebok som upprättades det året tyder på att samer på det omtvistade området beskattades på samma sätt som samer i andra delar av lappmarkerna.¹⁹⁵

I Skattefjällsdomen uttalar Högsta domstolen att utredningen i målet utan tvivel gav stöd för att samer åtminstone i landets nordligaste delar ansågs ha ett rättsskydd mot utomstående som liknade skattebondens.¹⁹⁶ I Karasjokmålet tar Høyesterett fasta på det uttalandet, och tillägger också att senare forskning stöder en sådan slutsats.¹⁹⁷

Skogsordningens betydelse

År 1683 publicerades en skogsordning, genom vilken skattemannens rättigheter fördes över till kronan för den del av hans mark som översteg den areal som behövdes för att anses som fullsutten. Det handlade om en minskning av skattebönders mark, men inte en total överföring. En fråga som har diskuterats av historiker är vilken betydelse skogsordningen hade för skatteländen.

¹⁹² Korpijaakko-Labba, 1994, s. 464–478.

¹⁹³ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 437–439.

¹⁹⁴ Päiviö, 2011, s. 92–98 och 102 f. Se även Stenman, 2001, s. 106 f. som kommit till samma slutsats som Korpijaakko-Labba. Jfr även Lundmark, 2006, s. 29 f. och 60.

¹⁹⁵ NJA 2020 s. 3, p. 179.

¹⁹⁶ NJA 1981 s. 1, s. 189.

¹⁹⁷ HR-2024-982-S p. 129.

Holmbäck tolkade 1683 års påbud om skogarna som att det därefter inte kan råda något tvivel om att de norrländska skogarna sedan dess tillhörde kronan. Detta på grund av formuleringar som ”Varandes ofelbart vår och kronones rätta och enskilte egendom allt vad av slika stora skogar ligger obrukat och allt vad som icke med gode skäl kan fulltygas höra någon gård, socken eller härad till”.¹⁹⁸

Flera historiker har dock bedömt saken annorlunda. Lundmark och Rumar, som menar att Holmbäck lagt fram sina argument utan närmare motiveringar och utan någon analys av underlaget, har beskrivit det som att man bland historiker kan se två huvudsakliga linjer i synen på betydelsen av 1683 års skogsordning för samernas markrättigheter i Lappland. Den ena hävdar att skogsordningen inte gällde Lappmarken över huvud taget.¹⁹⁹ Den andra utgår från att skogsordningen gällde för Lappmarken i allmänhet, men inte för lappskatteländ som samer hade med skattemannarätt.²⁰⁰ Den senare linjen hävdas av Korpijaakko-Labba, som menar att skogsordningen gällde i lappmarkerna på samma sätt som för riket i övrigt. Den blev nämligen upprepade gånger uppläst vid inledandet av tingsförhandlingar på olika håll i Lappmarken på samma sätt som fallet var med andra lagar och förordningar. Premisserna för tillämpningen av förordningen – laga råmärken mellan fastigheter – var enligt Korpijaakko-Labba uppfyllda på samma sätt i Lappmarken som på andra platser.²⁰¹

I Skattefjällsmålet uttalade Högsta domstolen att skogsordningen får anses innebära att kronan, med formellt stöd av Gustav Vasas brev, framställde privaträttsliga anspråk på sådana avlägset belägna ägarlösa områden som var att anse som skogsmarker, men att kronans anspråk inte avsåg mark som fanns inom rågångar för skattebönders hemman och byar, och att författningen givetvis skulle få samma tillämpning för områden som samer kunde inneha med rättigheter motsvarande skattemannarätt. Något kronans anspråk på fjällvidder framkom enligt Högsta domstolen inte i skogsordningen.²⁰²

¹⁹⁸ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 46.

¹⁹⁹ Exempel på den tolkningen finns i Hyvärinen, 1978, s. 33.

²⁰⁰ Lundmark och Rumar, 2008, s. 34.

²⁰¹ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 447 f.

²⁰² NJA 1981 s. 1 s. 199 f.

Lappskatteländens försvinnande

Det historiska materialet visar på varierande uppfattningar om skatteländen var skattejord eller kronojord, och därmed om frågor om skatteländ skulle behandlas av häradsrätter eller av länsstyrelsen. Landshövdingarna hade under 1700-talet börjat hävda att lappskatteländen var kronojord och att häradsrätterna inte längre skulle hantera rättighetsfrågorna kring dem. Men häradsrätten fortsatte att avgöra tvister kring lappskatteländen och bekräfta besittningsrätter till dem under hela 1700-talet.²⁰³

Vid sekelskiftet år 1800 hade länsstyrelsen dock tagit över hanteringen av lappskatteländen. Därmed förändrades hela rättighetssystemet i Lappmarken. Lundmark skriver att det inte fanns några lagar eller förordningar om hur länsstyrelsen skulle hantera lappskatteländen. Därför blev administrationen tämligen godtycklig. I Västerbotten tog länsstyrelsen ifrån innehavaren skatteländet om han förlorade sina renar. I Norrbotten utfärdades inrymningar med villkoret att skatteländsinnehavaren måste lämna landet om det kunde användas till något ”nyttigare” än renskötsel.²⁰⁴

Lappskatteländen försvann även av andra anledningar, till exempel när samer insynade nybyggen på sina lappskatteländ, när land blev öde och någon ny innehavare inte inrymdes, eller när samer övergav sina lappskatteländ på grund av förändringar i renskötseltekniken.²⁰⁵

Avvecklingen av lappskatteländen var först fullbordad längst i norr. I Torne lappmark och i Gällivare fanns inga lappskatteländ år 1882. I andra delar av Norrbotten var indelningen i lappskatteländ levande trots att länsstyrelserna hade slutat utfärda inrymningar år 1862. I Västerbotten tillämpades indelningen i lappskatteländ fram till 1886 års renbeteslag.²⁰⁶

I Norrbottens och Västerbottens län betalades fortfarande lappskatt för lappskatteländen så sent som vid Holmbäcks betänkande år 1922. I Norrbotten debiterades den i slutsummor för varje lappby och i Västerbotten infördes den i uppbördsböckerna på samma sätt som varit sedan 1600-talet, men från och med år 1920

²⁰³ Lundmark och Rumar, 2008 s. 149.

²⁰⁴ Lundmark, SOU 2005:79 s. 18.

²⁰⁵ Lundmark, SOU 2005:79 s. 20.

²⁰⁶ Lundmark, SOU 2005:79 s. 20 f. I praktiken tillämpades indelningen in på 1900-talet, eftersom skatteländen räknades upp i byordningarna.

enbart med angivande av summor för de särskilda byarna.²⁰⁷ Lappskatten avskaffades år 1928, i samband med att 1928 års renbeteslag infördes.

Sammanfattning om samisk markanvändning

Hela Lappland var från 1500-talet av allt att döma föremål för samisk markanvändning. Det hindrar inte att andra kan ha använt mark där eller ha vistats i Lappland under perioder, till exempel under handelsresor eller fiskefärder. Samerna var dock de som var bosatta i Lappland. De levde över hela Lappland och försörjde sig på renskötsel, jakt och fiske.

Fjällsamerna rörde sig över större områden och flyttade under perioder till Norge, medan skogssamerna rörde sig över mindre områden, oftast inom sina skatteland. Skogssamerna hade också en livsstil som inbegrep flyttar, även om dessa var kortare. Det var naturligt att man ibland behövde flytta till ett annat närliggande område för att undvika att fisketräsken blev utfiskade eller att betet tog slut. Vissa fiskesamer som levde nära mycket goda fiskevatten var dock tidigt bofasta.

I vissa delar av Lappland eller under vissa perioder kunde olika delar av lappmannanäringarna ha olika betydelse för utkomsten; i perioder var fisket viktigare än renskötseln och tvärtom, och i de norra delarna blev storskalig renskötsel tidigt viktigare än det mer stationära fisket. De tre delar som ofta beskrivs som grundläggande för renskötselkulturen – jakt, fiske och renskötsel – har dock hela tiden funnits med som nödvändiga element för försörjningen. För både samer och icke-samer har fisket historiskt sett haft en större betydelse för försörjningen än jakten och därmed också orsakat en större konkurrens. Detta syns i materialet om tvister, även om där också förekommer ett flertal tvister om jakträttigheter.

I delar av Lappland kan samernas flyttningar ha inneburit att några områden inte utnyttjades under vissa säsonger. Av Högsta domstolens uttalanden i Girjasdomen följer dock att den omständigheten att vissa områden under perioder varit obefolkade inte hindrar ett upparbetande av en ensamrätt grundad i urminnes hävd. Detta följer av att renskötseln har särdrag som innebär att

²⁰⁷ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 70 f.

renskötarna behöver vidsträckta områden och ibland lämnar områden under längre perioder för att låta bete eller fisk- och viltbestånd återhämta sig.²⁰⁸ Av det historiska materialet framgår att det samiska nyttjandet av jakt och fiske, trots vissa uppbrott under perioder, har varit regelbundet och återkommande.

Marken i lappbyarna var under undersökningsperioden uppdelad mellan olika familjer. Familjerna hade rättigheter till sina marker och fiskevatten. Den gamla samiska landindelningen kom så småningom att avspeglas i systemet med lapps katteland. Samerna hade starka rättigheter till sina lapps katteland och hade möjlighet att upplåta jakt och fiske där. Den som jagade eller fiskade på någon annans lapps katteland utan tillstånd kunde fällas i domstol för det. Rättsuppfattningen vid den här tiden var att den rätt att jaga och fiska som samer hade på sina marker var en ensamrätt. På allmänningarna mellan lapps katteländen synes rådigheten över jakten och fisket ha varit knuten till samerna i den lappby inom vars gränser området låg.

Det ovanstående överensstämmer väl med vad Högsta domstolen konstaterar i Girjasdomen.²⁰⁹ Särskilt kan nämnas domstolens konstaterande att det är tydligt att den vid denna tid rådande uppfattningen bland befolkningen i Lappland var att den rätt att jaga eller fiska som enskilda samer hade i allt väsentligt utgjorde en ensamrätt och att det i denna ingick en rätt att bestämma om upplåtelser av jakten respektive fisket till andra.²¹⁰ När det gäller allmänningarna mellan lapps katteländen följer av Högsta domstolens att jakten och fisket i dessa områden uppfattades som en ensamrätt för dem som vistades där eller på kringliggande marker.²¹¹

²⁰⁸ Se om detta i Nordmalingsdomen, NJA 2011 s. 109 p. 56 och Girjasdomen, NJA 2020 s. 3 p. 148–151. Se även Karasjokmålet, där Høyesterett uttalar att även om området i Ávjovárri sameby (området motsvarar Karasjok kommun) var glest befolkat utnyttjade befolkningen exklusivt alla naturresurser så intensivt som förhållandena tillät. HR-2024-982-S p. 122.

²⁰⁹ Jfr NJA 2020 s. 3, p. 175–177, 186, 193–195.

²¹⁰ NJA 2020 s. 3, p. 193.

²¹¹ NJA 2020 s. 3, p. 195, jfr p. 186.

6.1.2 Konkurrerande markanvändning

I detta avsnitt beskrivs på ett allmänt plan den markanvändning som det kan antas att en domstol skulle bedöma som konkurrerande vid en prövning av om en sameby har en Girjasrätt.

Markanvändningen i Lappland under perioden 1500–1750 är väl utredd av forskare. Det går alltså att dra tillräckligt säkra slutsatser om vilken konkurrens som har förekommit, med reservation för att en del av konkurrensen inte kan anses vara hävdbrytande om den vilat på upplåtelser från samer. Som tidigare nämnts kan såväl fisketräsk som nybyggesanläggningar i grunden ha vilat på ett avtal mellan lapps kattelandsinnehavaren och den bonde som skulle använda vattnet och marken. I så fall kan det inte vara fråga om konkurrens, se avsnitt 5.3.

Det kan noteras att birkarlarnas jakt och fiske i Lappland, i den mån det inte var fråga om skattlagda fisken, inte har bedömts som någon beaktansvärd konkurrens. Det finns skäl att utgå ifrån att birkarlarna jagade och fiskade med samernas samtycke. Birkarlarna levde på att handla med samerna och hade intresse av att hålla sig väl med dem. Dessutom var de få i relation till den samiska befolkningen och deras resor i Lappland var av tillfällig karaktär.

I Girjasdomen pekas särskilt ut vad som kan vara en beaktansvärd konkurrens om marken.²¹² Hur mycket konkurrens som krävs för att en hävdbrytande effekt ska ha uppstått är dock osäkert, se mer om det i avsnitt 5.3.

Kolonisationspolitik

Från kronans sida ville man tidigt uppmuntra en ökad bosättningsverksamhet i lappmarkerna av flera skäl. Man önskade stödja bosättning i fasta hemman, för att ”föröka kronan därmed”, det vill säga få in skatt. Dessutom ville man säkra tillgången på arbetskraft till de lappländska gruvorna och bygga upp fasta stödjepunkter för transporter till och från dessa genom bosättningar längs bruksvägarna. Tillgången till malm var av stor betydelse på grund av landets frekventa deltagande i kostsamma krig. Det ansågs också viktigt av försvarspolitiska skäl att lappmarkerna befolkades i ökad utsträckning. Dessutom spelade kyrkliga

²¹² NJA 2020 s. 3, p. 201.

synpunkter in – att ”vinna de hedniska lapparna för kristendomen”. De olika skälen dominerade under olika tidsperioder.²¹³

Arell beskriver att bakgrunden till de första mer konkreta åtgärderna för en kolonisering av Lappmarken var statens intresse för bergverken. Silverfyndigheten på Nasafjället i Arjeplog i slutet av 1630-talet innebar en kortvarig uppflammande aktivitet. Efter några få år ledde det hela till ett misslyckande som enligt Arell då hade gett många samer bittra erfarenheter på grund av tvångsrekrytering till körslor, det vill säga tunga och riskabla transporter av malmen. På liknande sätt utvecklade sig gruvnäringen i Kvikkjokk på Kedkeväre. Ett mycket påtagligt resultat av tvångsarbetet blev att många samer flydde från Pite och Lule lappmarker. Detta hade naturligtvis negativ inverkan på bergverksrörelsens transportmöjligheter. Bergverken medförde alltså inte några bestående resultat under undersökningsperioden.²¹⁴

Landshövding Johan Graans idéer om kolonisationen

Johan Graan, som var landshövding i Västerbottens län (vilket vid den här tiden även omfattade det som i dag är Norrbotten) var en betydelsefull person för hur lappmarkspolitikerna utvecklade sig.

Graan företog flera resor i lappmarkerna under slutet av 1660-talet. Dessa resor har beskrivits av flera forskare, kanske särskilt av Göthe som skildrat förhållandena i Lycksele lappmark. Landshövding Graan skrev i samband med resorna flera gånger till Kungl. Maj:t. och utvecklade sina uppfattningar om hur centralmyndigheterna skulle kunna bringa ordning i lappmarkerna.²¹⁵ Många lappar flydde till Norge eller drog söderut på grund av fruktan för att bli tvingade att utföra brukskörslor till bergsbruken. Graan uttryckte att om Sverige skulle hamna i krig var det viktigt att lapparna inte hade flytt till Norge; vid infallande av krig var lapparna ”nödige till landets defension” och i motsvarande grad farliga om de fick orsak att fly till Norge. ”Och kan sådan deras flykt mycket hindras, enär alla bliva tillhållne att bo och vistas uti deras eget land, där de födde äro”.

²¹³ Bylund, 1956, s. 33 f, Göthe, 1929, s. 199 och Hultblad, 1968, s. 159.

²¹⁴ Arell, 1977, s. 71.

²¹⁵ T.ex i skrivelse av den 18 mars 1667, Landsh. t. Kungl. Maj:t. d. d. återgett av Göthe, 1929, s. 164 f.

Erfarenheter från tidigare krig visade att renar var nödvändiga i fjälltrakterna, bland annat som dragdjur för ammunition och andra förnödenheter. Detta hade konungen av Danmark försökt utnyttja genom att leja svenska lappar som flyttat till Norge. Johan Graan utvecklade vidare i sitt brev att om de skattelappar som ännu fanns kvar i lappmarkerna fick klart för sig att de nu kringresande lapparna skulle bringas tillbaka till att överta arbetet i bruken, skulle skattelapparna också ha lättare att alltfört trivas, eftersom de då kunde räkna med lindring med körslorna och i enlighet med sin önskan få leva av jakt och fiske. De kunde i så fall också bli mer benägna att yppa var malmfyndigheter fanns.

Göthe skriver att Graans brev visar att enligt Graan måste i kravet på lapparnas bosättning i Lappmarken och ingen annanstans ligga en garanti för dem att få vara oförkränkta i sina näringar där. Själva den uppfattning i samhällsekonomiska ting, som var den tidens, krävde fasthet i den administrativa och ekonomiska organisationen, och dennas första villkor var, att man hade rätt till skydd vid utövande av den verksamhet som samhället krävde att man skulle utöva.²¹⁶

Även år 1670 företog landshövding Graan resor i lappmarkerna. Han skrev därefter två likalydande skrivelser till Bergskollegium och till Rikskanslern.²¹⁷ I inledningen framhöll han, hur han under hand arbetat med en jordebok om alla lappbyars och lappars särskilda land och fiskevatten, med namn på själva landen och fiskesjöar. Han tänkte sig att arbetet skulle bli till stor nytta för framtiden; ty endast genom att varje lapp fick anmäla vad han hade för lägenheter, och en lantmätare sedan kartlade dessa, kunde man få klarhet över vars och ens verkliga ägor. Detta var nödvändigt redan därför att det fanns land, ända upp till tio mil i omkrets och mera, som innehades vart och ett av en lappman. Om en lapp befanns ha mer ägor ”än han bruka kan, så böra flera familjer därpå förordnas, det att hävda, varigenom lappmarkerna populeras”.²¹⁸ Graans uppfattning var att det behövdes en icke-samisk befolkning i lappmarkerna som kunde sköta bergverken. Han bedömde att genom väl tilltagna frihetsår och andra privilegier kunde folk i tillräcklig myckenhet förmås att dra upp till Lappmarken för att fortsätta verksamheten vid Piteå- och Luleåbruken.

²¹⁶ Göthe, 1929, s. 165 f.

²¹⁷ De la Gardieska papperen, brev från Graan av Umeå, skrivelser den 24 februari 1670, återgett av Göthe, 1929, s. 167.

²¹⁸ Göthe, 1929, s. 168 f.

Kungl. Maj:t. skrev till Graan den 22 juni samma år, tydligen inspirerat av Graans brev till Bergskollegium.²¹⁹ Till brevet fogades en befallning till landshövding Graan att försöka övertala lapparna ”till att nedsätta sig” och att söka vänja sig vid någon stadighet. I brevet redogjordes för Bergskollegiums uppfattning om att lapparna var bäst lämpade att umgås med renar, och bergverken kunde därför inte drivas utan lapparnas hjälp. Graan besvarade brevet utförligt i en skrivelse den 22 juni 1670.²²⁰ Han argumenterade då för möjligheten att låta ”svenskt folk” sammanbo med lapparna i Lappmarken, och förklarade att där kunde finnas orter som var tjänliga att besätta med svenskt folk där det fanns gräs och lövskog, som lapparna inte behövde till sina renar. Landshövdingens ståndpunkt var även då att en jordebok var nödvändig för att kartlägga lappskatteländen. Kungl. Maj:t. biföll Graans begäran om att få tillstånd att låta rita en karta över Lappmarken med alla dess lägenheter.²²¹

År 1671 publicerade landshövdingen Graan en detaljerad instruktion till lantmätaren Jonas Gedda och notarien Anders Olofsson Holm som fick till uppgift att kartlägga lappmarkerna. Arbetet skulle göras på ett sådant sätt ”att lapparna på intet sätt behövde känna sig trängda beträffande sina skäligen rättigheter, tvärtom, man skulle klargöra dem att avsikten var att ge dem en bekräftelse på deras hävd av de landen och vattnen de besatt.”²²² Såvitt är känt resulterade arbetet endast i en karta jämte en beskrivning, omfattande Ume lappby i Lycksele lappmark, se mer om den i avsnitt 6.5.1.

Landshövding Graan fortsatte att vara en tongivande person för tankegångar som levde kvar långt fram in på 1700-talet om hur lappmarkerna borde ordnas enligt merkantilistiska principer. I ett memorial till Kungl. Maj:t. år 1673 utvecklade Graan sina tankegångar om hur nybyggare och lappar skulle kunna komma överens i lappmarkerna. Han uttryckte då att de svenskas näringssätt

²¹⁹ Riksreg. 22 juni 1670, återgett av Göthe, 1929, s. 171 f.

²²⁰ Insinuerad 20 okt. 1670, Tyckt i H.S.H. del 31 s. 309 ff., återgett av Göthe, 1929, s. 172–177.

²²¹ Riksreg. 28 febr. 1671, fol. 92, återgett av Göthe, 1929, s. 178.

²²² Norstedt, 2011, 59 f. se även 14 ff. och Göthe, 1929, s. 179.

å ena sidan och lapparnas å den andra var alldeles olika, varför de skulle kunna samsas väl.²²³

Graan konstaterade vidare att de nybyggare som skulle komma till lappmarkerna måste kunna bruka fiskevatten. Han anmärkte att där uppe var så många sjöar, att lapparna omöjligen kunde årligen hävda alla fiskelägenheterna, utan en stor del låg varje år obrukade. Inte heller i forna tider hade lapparna kunnat hålla tillräckligt med fiskeredskap till detta, varför en mängd sjöar årligen fått ligga utan hävd och bruk. Alltså borde inte nybyggarnas fiske vara lapparna till något sådant förnär som skulle kunna utgöra skäl att hindra populationerna i lappmarkerna. Vad jakten angick gällde i stort sett detsamma som var sagt om fisket. Inte heller på detta område torde lapparna komma att lida avsevärt avbräck enligt Graan, eftersom det förnämsta och bästa vore och borde vara, att lapparna födde sig av sina renar och av vad som kom från dem. Det var snarare till nytta, om de något mera kunde hålla sig ifrån jakten och ”mera beflita sig om rendjurens tillökning”.

Senare i memorialet redogjorde Graan för sina tankar kring lapparnas rätt till sina områden. Att vissa av dem kunde behöva flytta undan på grund av nybyggare bekymrade honom inte, eftersom det fanns andra platser i närheten där de kunde slå sig ner. Graan uttryckte också tankar om att konungen borde ha så mycket friare hand att lämpa detta verk till sin och kronans nytta, eftersom ”lapparna i begynnelsen såsom ett barbariskt folk, kommandes ifrån andra orter, hade nedsatt sig i Lappmarken men icke kunde uppvisa kungliga brev och stadfästelse på så stora, självvilligen antagna ägor i mark och fiskevatten”.

Nybygges- och bergverksplakat

År 1673 publiceras det första nybyggesplakatet för lappmarkerna. Enligt plakatet skulle lapparna ha nytta med tanke på sina själs salighet speciellt genom att nybyggare från andra delar av riket flyttade ovanför lappmarksgränsen för att bosätta sig där, för att inte nämna den nytta som förmodligen skulle kunna dras av att flera gruvor kunde upptas; nybyggarna kunde utnyttja sådan mark som

²²³ Memorial till Kungl. Maj:t. om nybyggen och ecklesiastikverket i lappmarken, avskriven av Göthe ordagrant från Riksarkivet år 1908 eller 1909, men senare förkommen. Göthe, 1929, s. 191 not 3. Innehållet i memorialet beskrivs på s. 191–195.

lapparna i sin näringsutövning inte hade någon nytta av och där de kunde inrymmas. I plakatet lockades presumtiva koloniserare med bland annat femton års skattefrihet vid anläggandet av ett nybygge.²²⁴ Se mer om plakatets innebörd i avsnitt 5.3.1.

Samma år publicerades det första bergsverksplakatet. I plakatets första punkt garanterades för var och en som bodde inom rikets gränser rätt att få privilegium av Bergskollegiet på de metall- eller mineralådror där man var villig att uppta en gruva för egen eller sina arvingars räkning. En av avsikterna med plakatets regler var att genom särskild ersättning och skattelättnad försöka förhindra att någon av fruktan för den olägenhet som kunde vållas ”på hans rätta egendom” skulle hemlighålla förekomsten av metall eller mineral på sitt land. Enligt plakatets ordalydelse fruktade man att ett sådant hemlighållande kunde komma i fråga beträffande två jordägarklasser: för det första frälsemän, för det andra skattebönder och skattelappar.²²⁵

Det första nybyggesplakatet för lappmarkerna lyckades inte locka annat än några enstaka nybyggare att slå sig ner i Lappmarken.²²⁶ År 1695 publiceras därför ett andra nybyggesplakat för att locka folk från kustbygden att bosätta sig som odlare där. Löftet om femton års skattefrihet med mera upprepades i plakatet. Dessutom preciserades nybyggarnas skyldigheter. Myndigheterna underströk att jakt- och fiskerätten var lapparnas och att nybyggarna skulle ägna sig åt jordbruk och nötboskapsskötsel. I den mån de ville jaga eller fiska fick de komma överens med lapparna om det. Landshövdingen i Västerbotten skrev år 1722 att nybyggare inte fick ”utan lappmannens vilja bruka mera, än vad som han till åker och äng upprödjat och det som skattelappen dessutom i skog och vatten honom tillåter.”²²⁷

Göthes reflektion om nybyggarmönstret i lappmarkerna under 1673–1695 var att lapparna under de åren inte var fullt skyddade på

²²⁴ Arell, 1977, s. 29.

²²⁵ Kongl. Maj:ts Special Privilegium För Nyje Bergwårks Inrättande och Cultur, vthi StorFurstendömet Finland, sampt Norrländerne och Lappmarcken 9.8.1673. Originalen finns i: Vasa hovrätts författningssamling, år 1673, s. 565–572, återgett av Korpijaakko-Labba, SOU 2005:17, s. 114, som redovisar ett exempel över lappen Anund Anundsson Mangi som beviljades skattefrihet och garanterades belöning eftersom han upplyst om var det fanns järnmalmstreck i Kiruna.

²²⁶ Arell, 1977, s. 75.

²²⁷ Återgett av Göthe, 1929, s. 327, se även Lundmark, SOU 2005:79, s. 15.

sina land, även om de var garanterade ett skydd mot vissa former av missbruk från nybyggarnas sida.²²⁸

År 1742 beklagade sig landshövdingen över nybyggarna i ett brev till Kungl. Maj:t. Brevet handlar om möjligheten att hitta överloppsfolk till knektutskrivning i lappmarkerna. Landshövding Gyllengriep skriver att ändamålet med nybyggeskolonisationen hade varit ödemarkernas uppodlande och landets förmering. Detta ändamål nåddes dock inte på grund av den metod som nybyggarna i Lappmarken ofta följde. Metoden bestod i att nybyggarna först tog upp av vildmarken så mycket jord, som krävdes för att vederbörande måste anses som nybyggare, och sedan lät ”jordens uppbrukande sig ej vidare angelägen vara utan sökte tillika med kanhända fyra å fem fullvuxna söner deras föda och uppehälle genom jakt och djurfångst, vilket näringssätt enligt just nämnda plakater (alltså lappmarksplakaten) dock allenast lappmännen tillhör.”²²⁹

Tankarna om att varje näring skulle hållas åtskild ledde så småningom fram till lappmarksreglementet år 1749.²³⁰ Reglementet syftade till att befrämja näringskoncentration på hemman respektive lappland. Genom reglementet blev klart att de lägenheter som skulle anses höra till hemman i kustsocknarna måste specificeras.²³¹ Reglementet bekräftade i stort sett de förmåner som lappmarksplakaten hade tillerkänt nybyggarna. Samtidigt fortsatte myndigheterna att visa sin avoga inställning till nybyggarnas jakt och fiske. I punkt åtta stadgades ett förbud mot nybyggares tidigare förekommande ”vidlyftiga fikande och farande i skogarna efter vilt”. Denna näring tillhörde lapparna som också betalade skatt för den. Nybyggarna hade tillstånd att jaga endast inom en halv mil från sin hemvist. Alla nybyggare hade även rätt till husbehovsfiske. Även om något exakt avstånd inte fastställdes för fisket, så kom fiskerätten i princip att accepteras på ungefär samma avstånd som jakten.²³² När en nybyggare fick insyna ängsmark till slätter långt från sitt nybygge kunde han få fiskerätt även där.²³³

²²⁸ Göthe, 1929, s. 275.

²²⁹ K-koll. och krigskoll. skriv. t. K.M:t den 18 maj 1742, återgett av Göthe, 1929, s. 415.

²³⁰ Kongl. Reglemente den 24 november 1749 för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja, K-koll.

²³¹ Göthe, 1929, s. 448 f.

²³² Fisket reglerades i reglementets nionde och fjortonde punkter. Se om stadgan i Arell, 1977, s. 173, Lundmark, SOU 2005:79, s. 16, Bylund, 1956, s. 230.

²³³ Lundmark, SOU 2005:79, s. 20, se mer om detta i avsnitt 4.1.3.

Förordningen innebar inte att lapparna förlorade någon jakt- och fiskerätt, inte ens inom den halvmil som låg närmast nybygget. Tidigare hade nybyggare fått fiska endast efter tillstånd av den som innehade lapps kattelandet. Nu kunde nybyggaren få rätt att fiska för husbehov inom halvmilen med stöd av förordningen, men någon ensamrätt fick han inte. Allt skulle ske ”utan intrång” i samens rätt.²³⁴

Nybyggesprojektet i Lappmarken blev dock inte så välutformat som kronan hade avsett. Gränserna mellan vilka som var lapps kattelandsinnehavare och nybyggare var oklara. Många samer synade nämligen in ett nybygge på sitt lapps katteland, och fortsatte betala lapps katt. Det kunde vara av strategiska skäl – en renskötare ville kanske syna in ett nybygge som skydd för sin mark, men fortsatte att leva av renskötseln och brydde sig inte om sina plikter som nybyggare – eller bero på att samer ägnade sig åt blandnäringar och hade viss odling och boskapsuppfödning på sin mark. Så kallade fiskarlappar kunde vara tämligen fast bosatta.²³⁵

I Girjasdomen konstaterade Högsta domstolen att utredningen i målet visade att kronan, när den började uppmuntra kolonisation i lappmarkerna, var mån om att värna samernas möjligheter till jakt och fiske. I praktiken blev dock jakt och fiske betydelsefullt även för nybyggarna. Högsta domstolen antog att det gällde även för de fåtaliga nybyggare som fanns på det omtvistade området.²³⁶ I Girjasområdet kom som tidigare nämnts endast två nybyggen att anläggas före år 1750: Neitisuando (cirka 1680) och Killingi (1725), båda belägna i områdets östra del.²³⁷ Dessa ansågs inte ha medfört någon hävdbrytande konkurrens.

Nybyggen – geografisk spridning

De första nybyggarna uppsökte främst slätterängar och fiskrika sjöar. Vid insyn av nybyggen räknades såsom viktiga ”biförmåner” tillgången till betesmark, skog och fiskevatten. Alla dessa tre naturtillgångar ansågs omistliga för ett nybygges bestånd. Enbart

²³⁴ Lundmark, SOU 2005:79, s. 15.

²³⁵ Lundmark, SOU 2005:17, s. 17.

²³⁶ NJA 2020 s. 3 p. 184.

²³⁷ NJA 2020 s. 3 p. 180.

som undantagsfall kunde det hända, att ett nybygge anlades utan tillgång till fiskevattnen.²³⁸

Omkring år 1700 avstannade invandringen från det nuvarande Finland, vilket enligt Bylund hade till följd att denna nybyggesverksamhet i lappmarkerna ebbade ut framåt år 1750.²³⁹ Ännu vid 1700-talets mitt var jordbruksbebyggelsen i Lappland ytterst gles. År 1738 fanns i hela nuvarande svenska Lappland föga mer än femtio gårdar, år 1759 cirka etthundrasjuttio gårdar med sammanlagt cirka tusen invånare. Därefter skedde en snabbare bebyggelseutveckling och befolkningsökning. Folkökningen i Lappland nådde sina högsta värden vid 1800-talets mitt samt efter år 1880. Nybyggarströmmen till Lappland kulminerade således samtidigt som emigrationen till Amerika.²⁴⁰

Geografen Sten Rudberg har kartlagt bebyggelseutvecklingen i Lappland och har särskilt fokuserat på naturgeografiska orsaker till att det på vissa platser uppstod jordbruksbebyggelse och på andra inte.²⁴¹ Till hans arbete finns bifogat kartor över samtliga nybyggen och hemman i Lappmarken under olika tidsperioder (dessa benämns av Rudberg samlat som "bebyggelseenheter"). Rudberg beskriver denna bebyggelses utbredning i lappmarkerna fram till år 1750 enligt följande.

Bebyggelsen i Lappland var fram till år 1750 fördelad på två större områden med ett par isolerade grupper av bebyggelseenheter emellan. Bosättningen var av ungt datum. En karta för år 1700 skulle endast ha visat skillnader i ett litet antal bebyggelseenheter. De äldsta nybyggena i söder är Örträsk och Gafsele, båda upptagna av finnar på 1670-talet och belägna nära lappmarksgränsen. I Norrbotten finns den äldsta bebyggelsen ovanför lappmarksgränsen i Kuoksu, som existerade år 1643. Strax före år 1750 har ett isolerat bosättningsområde börjat uppstå i Arjeplog. Den största luckan i spridningsbilden noteras i Arvidsjaur, en annan i Fredrika socken.²⁴²

År 1750 är bebyggelsen inom den södra delen av lappmarkerna utspridd längs älvarna samt i gynnsamma sjö- och lidlägen däremellan. De översta spetsarna i spridningsbilden ligger vid eller nära randsjöarnas östända (randsjö är en sjö som är belägen vid foten

²³⁸ Bylund, 1956, s. 196 och 267.

²³⁹ Bylund, 1956, s. 69.

²⁴⁰ Hultblad, 1968, s. 11 med hänvisningar – i dessa siffror ingår de samiska nybyggena.

²⁴¹ Rudberg, *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nord sverige*, 1977.

²⁴² Rudberg, 1977, s. 131 f.

av ett berg – här syftar Rudberg på de stora randsjöarna i förfjällsområdet). Bebyggelsen har inte nått några klimatiskt utsatta lägen. I norra Norrbottens län är fördelningsbilden i stort sett likadan, men extremare positioner ur klimatets synpunkt har intagits i flera fall. Nybygget Killinge ligger på nära femhundra meters höjd. Efter Lilla Lule älv dal har bebyggelse uppstått inom fjällregionen, men i lägen som sannolikt inte kan betraktas som utsatta. Rudberg sammanfattar att nybyggesverksamheten fram till år 1750 har varit föga intensiv inom större delen av det område han undersökt, men att den i Lappland efter lappmarksplakatets tillkomst har gjort märkbara framsteg.

Under perioden från år 1750 till år 1800 beskriver Rudberg följande. Uppdelningen mellan ett nordligt och ett sydligt bosättningsområde i Lappland kan fortfarande observeras, men luckan mellan dem – lokaliserad kring Piteälven – har minskat avsevärt genom att nybyggen har börjat anläggas i Arvidsjaur. Påtagligast är förändringarna dock i söder. Nuvarande Vilhelmina socken, som år 1750 saknade fast bebyggelse, har koloniserats upp till Vojmsjöns sydostända och till övre delen av Malgomaj. Luckan i Fredrika har fyllts ut, så att ingen skillnad märks mot omgivningen. De högsta spetsarna i spridningsbilden når väl inte så mycket längre än år 1750, men bosättningen har genomgående nått fram till randsjöarna och fortsatt ett stycke upp efter deras stränder. En enda gård har tillkommit i fjällområdet med Övre Sandsele i Vindeldalen. Nybyggesanläggningarna har i övrigt resulterat i en utfyllning av tomrummen mellan de äldre mycket glest liggande habitationerna. De högre delarna av Stöttingefjället har börjat koloniserats. Risträsk, den högst belägna av Stöttingefjällbyarna, har anlagts år 1796. Nybyggesområdet i Arjeplog har utvecklats vidare, med några anlagda nybyggen i fjällområdet. I Jokkmokk har nybyggen uppstått på spridda ställen och är inte längre så starkt bundna till Lilla Lule älvs sjö dal som förut. I nordöstra Norrbotten är förändringarna ganska märkbara. Ett tiotal skattlagda hemman uppräknas i 1825 års jordebok för Lainio och Svappavaara, och föga mindre är antalet i Karesuando, Kuttainen och Parakka.²⁴³

Rudberg fortsätter med att sammanfatta bebyggelseutvecklingen på följande sätt. År 1800 är hela Lapplands fjällområde en sammanhängande ödemark, om man bortser från några enstaka,

²⁴³ Rudberg, 1977, s. 134 f.

isolerade gårdar. Nybyggesverksamheten har särskilt i Västerbotten trängt fram på bred front och har med sina spetsar nått ungefär lika långt in i förfjällregionen inom respektive dalgångar. Arvidsjaur visar fortfarande en viss eftersläpning jämfört med övriga delar av Lappland.²⁴⁴

Fiskefärder

Bönder från kusten hade redan under medeltiden företagit jakt- och fiskefärder långt in i det lappländska skogslandet, och dessa resor fortsatte under 1500-talet. Statsmakterna uppmärksammade detta vid skattläggningen och skilde under mitten av 1500-talet fiske i ”hemträskan” från fiske i ”fjällträskan”. Begreppet fjällträsk syftade inte enbart på träskfiske i fjällen eller i lappmarkerna, utan avsåg samtliga fiskerier som inte låg nära hemmanet. En relativt hög skatt lades på fiskfångsten från fjällträskan som menades ligga uppe i allmänningen, medan hemträskan då ännu inte alls togs upp till skatte.²⁴⁵ De flesta av fjällfiskerna låg öster om det som senare blev lappmarksgränsen.

Flera forskare har studerat de träskfiskerier som kustbönder och Tornedalsbönder tidigt nyttjade i lappmarkerna.²⁴⁶ En av dem är lokalhistorikern Åke Berggren som skrivit särskilt om fisket i Piteå.²⁴⁷ Han beskriver angående fjällträskfisket i allmänhet att kustbönderna beskattades för fisket, och att kronans stora skatteinkomster i form av torkad fisk tyder på att fisket var betydande. I Västerbotten fiskade varje år omkring trehundrafemtio bönder i lika många fjällträsk under 1500-talet. Fisket var mest utbrett i Torneå, Skellefteå och Umeå socknar, men bedrevs i stor utsträckning även i Luleå och Piteå socknar. Det stora antalet sjöar som brukades och det faktum att samma sjöar fortsatte att brukas under hela 1500-talet tyder på att detta fiske inte var nytt när det började beskattas.²⁴⁸

²⁴⁴ Rudberg, 1977, s. 136.

²⁴⁵ Bylund, 1956, s. 33 och Göthe, 1929, s. 4 ff.

²⁴⁶ Här bör observeras att lappmarkerna på 1500-talet omfattande betydligt större områden än det som i dag är Lappland – vad som sägs om kustbönders fiskefärder i dessa uttalanden kan också avse platser öster om det område som undersöks i denna promemoria.

²⁴⁷ Berggren, *Fisket i Piteå från medeltid till tidigt 1900-tal*, 1995, Piteå museum.

²⁴⁸ Berggren, 1995, s. 65

Nicolaus Lundius beskrev på 1670-talet hur böndernas fjällträskfiske i Lycksele lappmark gick till. Där färdades man med båt upp till träskan, där man vistades mellan påsk och midsommar. Sedan kunde man lätt ta hem fisken i båten. Båtarna var sömmade med hamptråd, och var så lätta att en person kunde bära båten.²⁴⁹ Sannolikt har samma mönster rått på andra platser. Forskaren Ulf Lundström tror att båtlederna som användes i fjällträskfisket kan ha varit en del av en kommunikationsled som gick längre västerut. Under 1500-talet hade man kunskap om de trakter som låg väster om de västligaste fjällträskan ända mot Norge, vilket framgår av en förteckning från 1500-talet.²⁵⁰ De bönder och birkarlar som var sysselsatta med fjällträskfiske torde, enligt Lundström, ha haft god kännedom om Lappmarkens geografi.

Ingela Bergman och Per H. Ramqvist har i en artikel från år 2017 listat alla träskfisken som förekom i skattelängder under perioden 1553–1558. De noterar att Torneå och Umeå socknar särskiljer sig på så vis att träskfiskena där ligger på betydligt längre avstånd från hemmanen än vad som gäller i övriga Norrland. De fisken som användes av bönder och som ligger längst västerut ligger normalt vid lappmarksgränsen, men för Torne och Ume förekommer även fisken långt in i Lappmarken.²⁵¹ Varje hembys bönder fiskade i ett särskilt kluster av sjöar, och fiskerätten tycktes höra samman med bymedlemskapet och alltså vara kollektiv; om någon flyttade till en annan by följde inte fiskerätten med. Fisket skedde ofta i fiskelag; grupper från olika byar, där det förekom att även kvinnor ingick, gav sig gemensamt ut på längre fiskefärder.²⁵²

I taxeringsuppgifterna förekommer uppgifter om att samer och bönder fiskade i samma sjöar, och det finns också flera uppgifter om att detta skedde med samernas samtycke. Författarna skriver att det tveklöst är så att de västra klustren av fiskesjöar i lappmarkerna endast kunde användas av bönder med samernas samtycke.²⁵³ Bilden nedan kommer från författarnas fisketräskundersökning.

²⁴⁹ Återgett av Lundström, 1997, s. LXIV, originaltexten handlar om bönderna i Umeå och finns i Lundius, *Description Lapponiae*, 1670-tal, s. 34.

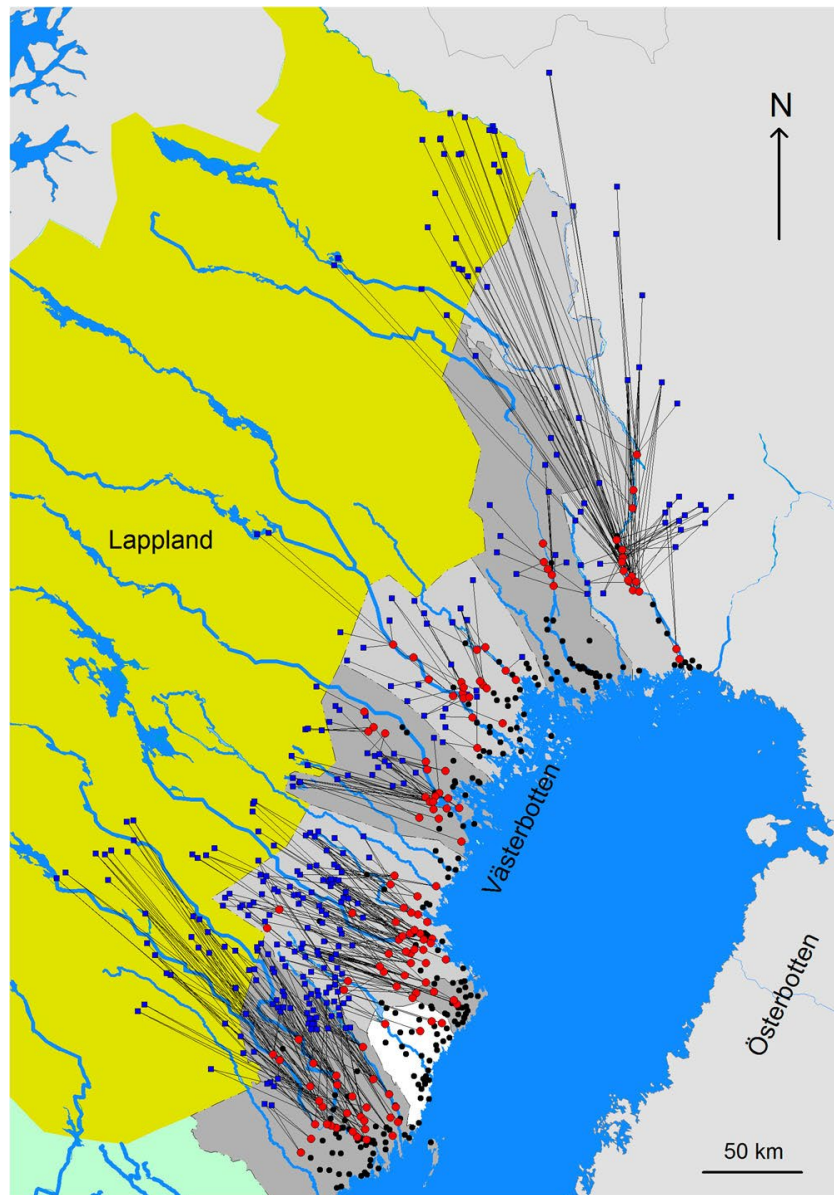
²⁵⁰ Lundström, 1997, s. LXV.

²⁵¹ *Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600*, Acta Borealia, 34:2, s. 142 f.

²⁵² Bergman och Ramqvist, 2017, s. 147.

²⁵³ Bergman och Ramqvist, 2017, s. 153

Figur 6.2 Skattlagda fiskevatten 1553–1558

Figur 8 i Ingela Bergman & Per H. Ramqvist, 2017, *Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden*, s. 144, som visar kustbyarna (röda prickar) länkade till deras utnyttjade fjällfiske (blå prickar). Byar som inte bedrev fjällträskfiske är markerade med svarta prickar.

Omkring år 1560 mångfaldigades skatten för bönders fiske i fjällträsk. De tidigare många fiskefjällfärderna för kustbönder upp mot fjällen blev därmed färre, med vissa undantag som beskrivs i respektive lappmarksavsnitt nedan.²⁵⁴ Mot slutet av 1500-talet förlorade fjällträskfisket en stor del av sin betydelse för kustböndernas försörjning. Förutom den hårdare beskattningen kan förklaringen till det ligga i att bönderna övergav extensiva näringar för mer intensiva, samt i att det saknades folk som kunde ge sig ut på jakt- och fiskefärder på grund av de långvariga krigsåren.²⁵⁵

Göthe skriver en del om böndernas fiskerätt och hur den såg ut att te sig år 1647. Kyrkoherden i Skellefteå hade inte någon lappmark i sin församling, men däremot bönder, som fiskade i fjällträsk uppe i Lappmarken. Dessa bönder betalade tionden till Skellefteå sockens kyrkoherde, och inte till den kyrkoherde under vilken den lappmark som de fiskade i låg. Detta menar Göthe är ett exempel på att man inte tänkte sig Lappmarken som ett särskilt område med gränser runtomkring och inom, i den mån det var fråga om kustbönderna; för dem var det ännu blott kronans allmänning. Det var de fiskande som lydde under en församling, inte fiskevattnen. Men detta förhållande ändrades, när en kyrkoherde blev tillsatt i Arjeplog och i andra orter i samband med silververket i Nasafjäll. Lapparna gav nu tionde åt dessa kyrkoherdar. Landshövdingen uttrycker det i en skrivelse som att ”sedan pastorerna blevo satta i lappmarkerna, hade lapparna intagit fjällträskan ifrån bönderna, som där tillförne hade brukat”.²⁵⁶

Enligt Bylund kan man förutsätta, att lapparna såg med mycket oblidiga ögon, på att bönder trängde sig in på deras domäner. Särskilt var det deras jakt- och fiskefärder, som blev konflikthanterande, och därmed även en av anledningarna till att den slutliga fixeringen av gränsen mellan kustbygden och Lappmarken företogs mellan år 1749 och 1753.²⁵⁷ De ökade konflikterna om markanvändningen beskrivs i det följande.

²⁵⁴ Göthe, 1929, s. 4 ff., se även Lundmarks sammanfattning i SOU 2005:79, s. 13 f.

²⁵⁵ Göthe, 1929, s. 6–9.

²⁵⁶ Göthe, 1929, s. 92 f., med hänvisning till verifikationsböckerna den 5 aug 1647, Norrlands Copiebok IV, fol. 24 ff.

²⁵⁷ Bylund, 1956, s. 228.

Tvister

Från 1600-talet och framåt finns ett mer utförligt domboksmaterial bevarat från häradsrätterna, och det är då möjligt att följa rättsutvecklingen genom detta material. I protokollen ser man hur lappmarkernas invånare såg på frågor om privaträttsliga rättigheter, och vilket rättsskydd man hade för sin markanvändning. Domboksmaterialet är en mycket viktig källa för de forskare som har studerat samiska rättigheter till land och vatten.

I häradsrätterna avgjordes mål av en domare tillsammans med nämndemän. Nämndemännen hade en särskilt viktig roll som förmedlare av sedvanerättsliga uppfattningar. En stor andel av nämndemännen var samer.²⁵⁸ Från 1600-talets mitt, eller något senare i Torne och Kemi lappmarker, blev nämnden helt lapsk. Lapparna fick härigenom stort inflytande i häradsrätterna, och gammal lapsk sedvanerätt flöt in i domsluten.²⁵⁹

Tvister mellan samer och nybyggare om fiske eller jakt förekom knappt under 1600-talet och första hälften av 1700-talet. Kustböndernas fiske i Lappmarken drogs däremot ganska ofta inför häradsrätten.²⁶⁰ Tvister mellan samer och nybyggare uppstod i något större omfattning först från andra hälften av 1700-talet, i första hand om fisket. Tvister om jakten var betydligt färre och, enligt Bylund, ”beskedligare”. Jakttvisterna kan inte sägas ha inverkat på den fasta bebyggelsens utbredning och dennas spridningshastighet i samma grad som striderna om rätten till fiskevatten.²⁶¹ Den grundläggande principen när det gällde tvister om fisket var att innehavaren av lappskatteländ hade den egentliga fiskerätten, även om fiskevattnen kunde brukas gemensamt. Men nybyggare kunde få ensamrätt till fiske från stranden vid själva nybygget.²⁶²

Rättshistorikern Korpijaakko-Labba har som nämnts gjort en ingående studie av domböcker, skattelängder och arkivmaterial från lappmarkerna, särskilt från Ruonala lappby i Karesuando, men även omfattande domboksmaterial från andra delar av Lappland. Hennes undersökningar avser perioden 1600–1750. Hennes beskrivningar

²⁵⁸ Norstedt, 2018, *A land of one's own*, s. 70 ff. och Korpijaakko-Labba, 1994, s. 110–114. Se även Lundmark, 2006, s. 26 med hänvisning till domböcker för Arjeplog 1673 och 1786, Jokkmokk 1772, 1793 och 1795 samt Lycksele 1773.

²⁵⁹ Hultblad, 1968, s. 72.

²⁶⁰ Lundmark, SOU 2005:79, s. 15, jfr Bylund, 1956, s. 268 f.

²⁶¹ Bylund, 1956, s. 230.

²⁶² Lundmark, SOU 2005:79, s. 19.

och avskrifter av rättsfall är av stort intresse. Vid sin genomgång av domböcker har hon funnit ett stort antal avgöranden som visar att lappskatteländen med tillhörande rättigheter på många sätt liknade skatteböndernas mark; samerna kunde överlåta lappskatteländen eller upplåta jakt, fiske, renbete och andra rättigheter på dem. I fråga om fiskevatten har Korpijaakko-Labba kunnat konstatera att fiskevattnen i Lappmarken brukades enligt klara regler redan i mycket gamla tider; träskfiskeskatt betalades år efter år för samma träsk av samma personer. De rättsfall hon har undersökt visar enligt henne att fiskevattnen överallt ansågs tillhöra kategorin enskilt bruk. Enligt de undersökta domstolsavgörandena var olovligt bruk av någon annans fiskevatten förbjudet och bestraffades med böter.²⁶³

Korpijaakko-Labba gör efter sin genomgång av domboksmaterialet följande konstateranden. Till att börja med kan man fastslå att fisket som regel kan anses ha varit i enskild hävd hos lapparna, antingen i form av förmåner inom gränserna för lappskatteländen eller intill dessas gränser. Mera sällan har det förekommit gemensamma fiskevatten för hela lappbyar, men inte heller har man anledning att underskatta sådana vattens betydelse i detta sammanhang. Oberoende av fiskevattnets natur behandlades likväl fisket alltid som en äganderätt: avgörandena grundades på rättsprinciper rörande rättsskydd för ägarbesittare. I de fall där man vid sidan av andra omständigheter också berörde de rättsliga grunderna för fiske har främst arv och urminnes hävd nämnts som sådana.²⁶⁴

Liksom för fisket har Korpijaakko-Labba gått igenom praxis om jakt. Hennes rättsfallsgenomgång visar att lapparna hade ett visst rättsskydd för sitt idkande av jakt. Landskapslagarna behandlade i allmänhet jakt som en rätt som tillhörde jordägaren med något varierande skiftningar. I och med jaktstadgorna från mitten av 1600-talet skedde däremot en principiell förändring där jakträtten blev beroende av markens natur; om den var frälse, skatte eller krono, även om det förekom lokala variationer. Det väsentliga var dock att jakt på någon annans mark var emot lagen. Praxisgenomgången tyder klart på att medan ett djur uppehöll sig på ett visst lappskatteland tillkom rätten att jaga djuret enbart vederbörande skattelands innehavare. Man fick inte gå in på någon annans

²⁶³ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 245 f.

²⁶⁴ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 253.

skatteland och jaga utan tillstånd, och om man gjorde det, skulle bytet återlämnas till skattelandets innehavare eller denne betalas likvärdig ersättning. Jakten var sålunda på samma sätt som fisket en befogenhet som var klart förknippad med skattelandet.²⁶⁵

Efter att ha gått igenom ett antal rättsfall om jakt från hela Lappland kommer Korpijaakko-Labba till slutsatsen att utgångspunkten för avgörandena var att jakträtten tillkom innehavaren av respektive skatteland, medan jakt på någon annans land var straffbar. Vid avgörandena tillämpade domstolen Konung Kristofers landslag byggningabalkens tjugonde kapitel och stadgandena i 1664 års jaktstadga, som även gällde i övriga riket. Enligt dessa utgjorde jakten en del av nyttjandet av äganderätten.

Vidare har Korpijaakko-Labba gått igenom ett stort antal dokumenterade tvister mellan lappar och nybyggare. I materialet förekommer flera exempel på att domstolen utfärdade varningar med hot om laga påföljd om nybyggarna hade agerat i strid med sina nybyggestillstånd, antingen genom jakt och fiske utanför de områden som de hade rätt till enligt insyningsprotokollen, eller genom att flytta sina ägor in på lapparnas områden.²⁶⁶

Utöver att Korpijaakko-Labba har redovisat många exempel ur domstolarnas praxis på att lappskatteländen eller delar av dessa kunde ärvas, testamenteras eller säljas, har hon också hittat exempel på upplåtelser av nyttjanderätter på lappskatteländen. Det förekom till exempel att fiskerättigheter eller andra nyttjanderätter pantsattes och såldes.²⁶⁷

I Girjasdomen konstaterar Högsta domstolen att befogenheten att fiska – ibland beskriven som rätten till vatten – i häradsrätternas rättstillämpning ansågs vara en sådan egendomsrätt som kunde överlätas, ärvas eller pantsättas, och att det måste antas att detsamma gällde i fråga om befogenheten att jaga. I häradsrätternas protokoll finns också exempel på att rättigheter av detta slag uppläts till andra eller att man kom överens om hur rättigheten skulle delas. Det finns också exempel på att häradsrätterna ingrep när någon hade gjort intrång i en sames rätt till jakt eller fiske. Det är enligt Högsta domstolen tydligt att den under 1600- och 1700-talen rådande uppfattningen bland befolkningen i Lappland var att den rätt att jaga

²⁶⁵ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 257 ff.

²⁶⁶ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 274 f.

²⁶⁷ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 291–304.

eller fiska som enskilda samer hade i allt väsentligt utgjorde en ensamrätt och att det i denna ingick en rätt att bestämma om upplåtelser av jakten respektive fisket till andra.²⁶⁸

6.2 Torne lappmark

På 1500-talet sträckte sig Torne lappmark långt in i nuvarande Finland och Norge och gränsade i öster till Kemi lappmark. I Torne lappmark fanns då fyra lappbyar som enbart skattade till Sverige: Siggevaara, Tingevara, Suonttavaara och Ruonala. Dessutom fanns fem byar som även skattade till Danmark och ibland även till Ryssland: Lappajärvi, Kautokeino, Aviovaara, Teno och Utsjoki.²⁶⁹

När riksgränsen mellan Norge och Sverige fastställdes genom Strömstadstraktaten år 1751 tillföll Kautokeino, Aviovaara och Teno Norge. När Sverige år 1809 förlorade Finland förlorade man också Peltojärvi och Utsjoki medan Suonttavaara och Ruonala delades av den nya riksgränsen. Siggevaara hade på 1500-talet sina marker och fiskevatten i den södra och östra delen av Jukkasjärvi socken, medan Tingevara hörde hemma kring Torneträsk. I början av 1600-talet förändrades indelningen så att gränsen i huvudsak kom att gå längs Torneälven, med Tingevara i norr och Siggevaara i söder.²⁷⁰

Efter tillkomsten av Gällivare kyrka år 1742 överfördes den sydligaste delen av Siggevaara, motsvarande det som senare kom att heta Norrkaitum, till den nya socknen och därmed också från Torne till Lule lappmark.²⁷¹ Samtidigt överfördes de nybyggen som upptagits inom Jukkasjärvi socken söder om Kalixälven: Ullatti, Keinosuando (nuvarande Nilivaara), Soutujärvi (nuvarande Skaulo och Puoltikasvaara), Killinge, Vettasjärvi, Avvacko och Moskojärvi.²⁷² Gränsen mellan de båda lappmarkerna fick därmed sin nuvarande sträckning i stort sett längs Kalixälven.²⁷³

Under 1700-talet delades Tingevara upp i Saarivuoma och Talma medan Siggevaara delades upp i Rautasvuoma och Kaalasvuoma.²⁷⁴

²⁶⁸ NJA 2020 s. 3, p. 193.

²⁶⁹ *Berättelse om Lule och Torne lappmarker och de dithörande Lappbyarnes olika skattskyldighet till Sverige, Norge eller Ryssland*, Handlingar rörande Skandinaviens historia XXXIX, 1858, (1597?) s. 156–161.

²⁷⁰ Ruong, 1937, s. 19–20.

²⁷¹ Ruong, 1937, s. 20.

²⁷² Sköld, 1992, s. 2.

²⁷³ Sköld, 1992, s. 2 med hänvisning till Ruong, 1937.

²⁷⁴ Ruong, 1937, s. 20.

Efter år 1809 delades de svenska delarna av Ruonala och Suonttavaara upp i Könkämä och Lainiovuoma.

I dag motsvaras Torne lappmark av Kiruna kommun. Könkämä och Lainiovuoma samebyar har sina åretruntmarker inom Karesuando socken, medan Saarivuoma, Talma, Gabna (före detta Rautasvuoma) och Laevas (före detta Kaalasvuoma) har sina åretruntmarker i Jukkasjärvi socken. Vittangi skogssameby har merparten av sina åretruntmarker i Jukkasjärvi men sträcker sig också in i Karesuando samt in i Junosuando socken. Nuvarande samebyar finns markerade på nedanstående karta.

Figur 6.3 Samebyar i Torne lappmark

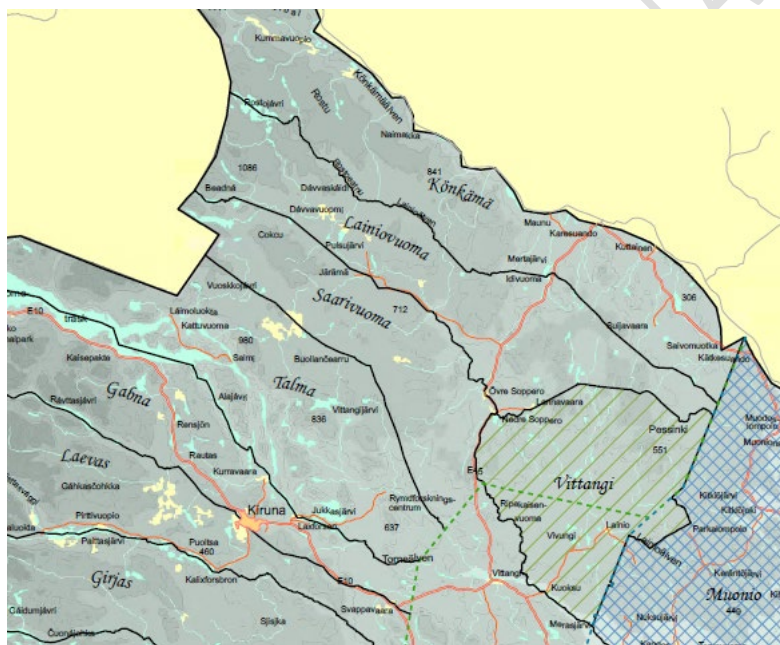

Bild från Sametingets karta över samebyarna.

6.2.1 Samisk markanvändning

Holmbäck bedömer att belägg saknas för att det har förekommit lappskatteländ i någon större omfattning i Torne lappmark. Han beskriver att det i stället bör ha rört sig om ”oegentliga lappskatteländ” i den meningen att landen ofta saknade en bestämd ortsanknytning och kan ha varit gemensamma (samfällda) för flera

lappar i byn. Holmbäck har endast hittat sparsamma uppgifter om att lappar innehade särskilda land i Torne lappmark.²⁷⁵

Liknande uppgifter förekommer bland annat i ett förordningsförslag från år 1883, där det sägs angående Rommawuoma och Suonttawaara-Lapparne att ”någon enskilde lappars inrymning i särskilda land af en lappbys område förekommer icke och har aldrig förekommit uti denna socken. De landsträckor, som hvar och en bys Lappar af sedvana begagnat till renbeten användas av dem gemensamt [...]”.²⁷⁶

Holmbäcks slutsatser om avsaknad av lappskatteland i Torne lappmark har dock kritiserats av Korpijaakko-Labba, som skriver så här:

Enligt Holmbäck nämns skatteland i 1700-tals-domsböckerna (för Torne lappmark) endast här och där och mycket sparsamt. För Ruonalas del har han enligt en anmärkning endast hittat två omnämmanden av den typen. Enligt Holmbäck fattas anteckningar om landen helt i jordeböckerna. Med stöd av dessa grunder drar Holmbäck också en juridiskt mycket viktig slutsats beträffande lapparnas rättsställning: lapparnas skatt i Torne lappmark och speciellt i Enontekis var inte en jordskatt utan en personell skatt. [...] Man kan endast konstatera, att påståendena inte överensstämmer med urkundernas faktiska innehåll. Detta gäller förutom omnämmandet av lappskatteländen också Holmbäcks tes om lapparnas skatt. I de flesta av de behandlade rättsfallen [här har Korpijaakko-Labba just gått igenom och redovisat ett stort domboksmaterial från tingen i Enontekis] var just skattebetalandet enligt lapparnas argumentering ett viktigt tecken – ibland rentav det viktigaste – på rätten till marken. Detta motsatsförhållande mellan urkundsmaterialet och Holmbäcks framställning har tagits fram redan i detta sammanhang eftersom felaktigheterna i Holmbäcks framställning, förutom tolkningarna, uttryckligen gäller de ursprungliga källorna och deras innehåll. Eftersom utredningen har gällt ett till proportionerna mycket omfattande och viktigt juridiskt problem, måste dylika felaktigheter enligt min uppfattning anses som allvarliga.²⁷⁷

Även Arell är av uppfattningen att Holmbäcks uppgifter har kunnat motbevisas, såvitt gäller frågan om existensen av verkliga skatteland i Torne lappmark. Däremot, skriver Arell, synes det vara en riktig iakttagelse av Holmbäck att landindelningen var löslig och att det är osäkert om vissa ortsangivelser verkligen är beteckning på

²⁷⁵ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 17 och 18.

²⁷⁶ Förslag till Förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige, 1883, s. 25.

²⁷⁷ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 147 ff.

skatteland. Arell har identifierat skatteland i Enontekis socken i Torne lappmark för perioden 1660–1790 med hjälp av uppbördslängder och domböcker. Med hänsyn till tveksamma fall och att möjligen något enstaka land aldrig har registrerats i något källmaterial, uppgår enligt Arell antalet skatteland i Enontekis under denna period till drygt 70.²⁷⁸

Kronofogden och kartografen Anders Hackzell beskriver år 1737 vilka bygränser i Torne lappmark som gäller efter gammal sed. Han förklarar att det för Jukkasjärvis del finns två byar i Lappmarken; Siggewara och Tingewara. I dessa byar finns totalt 111 respektive 88 skattelappar (det vill säga hushåll). För Enontekis del beskriver han byarna Ruonala och Suonttavaara och Peltojärvi; alla tre skattar till svenska kronan. Ruonala har enligt Hackzell 45 lappeland eller skattelappar, medan Suonttavaara har 13.²⁷⁹ Arell noterar att Hackzell därmed synes uppfatta ”lappeland” och skatteland som synonyma begrepp.²⁸⁰

Även Päiviö beskriver lappskatteland i Torne lappmark, när han beskriver lappskattelandsförsäljningar. Han redovisar bland annat hur lappskattelandet Kifwivuoma utbjöds till försäljning för tredje gången på tinget i Jukkasjärvi år 1739. I domen står att köpet omfattade ”hus och jord, åker och äng, skog och mark, fiske och fiskevatten, samt alla fasta tillhörigheter, som antingen därunder ligga och lida, eller framdeles lagligen tillvinnas kan”.²⁸¹ Päiviö har även studerat rättspraxis i Tingivara i Torne lappmark från mitten av 1600-talet fram till 1886 års renbeteslag och särskilt följt familjen Labba. De flesta målen rör oenigheter mellan lappskattelandsinnehavare. Det förekommer också mål om intrång på skatteland, jakträtt, flyttningvägar, olovligt fiske, gränser mellan lappbyar, med mera. Gemensamt är att innehavaren av skattelandet får rättsordningens skydd i de undersökta rättsfallen fram till år 1752. Därefter sker en viss förskjutning mot att lappskattelandinnehavarnas ställning börjar försvagas och lappbyn i stället framstår som en kollektiv rättighetsbärare. Dessutom får kronobefallningsmannen mer att säga till om. I en långdragen tvist mellan två lappbyar om olovligt betande utfärdar rätten så

²⁷⁸ Arell, 1977, s. 237 ff.

²⁷⁹ Hackzells beskrivning av Torne och Kemi lappmarker 1738, tryckt av Isak Fellman i *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparnas leverne*, 1918.

²⁸⁰ Arell, 1977, s. 244.

²⁸¹ Päiviö, 2011, s. 101.

småningom år 1778 ett förbud mot att beta olovligt, och också mot att lämna tillstånd till betning utan att vederbörlig ämbetsman blivit hörd.²⁸²

6.2.2 Konkurrerande markanvändning

Det finns ett gott underlag om markanvändningen i Torne lappmark under undersökningsperioden genom kulturgeografen Nils Arells och rättshistorikerna Kaisa Korpijaakko-Labbas och Nils-Johan Päiviös studier. Flera forskare har också studerat historiska träskfisken som nyttjats i Torne lappmark.

Fiskefärder

I Torne lappmark förekom tidigt att Tornedalsbönder fiskade i fjällfiskevatten. Fiskefärderna är för såväl Enontekis som Jukkasjärvi belagda sedan 1500-talet och fortlevde från generation till generation.²⁸³ Vid 1600-talets början sträckte sig Tornedalsböndernas fiskefärder, framför allt från det område av Torne socken som senare bröts ut i Övertorneå socken, till sjöar uppe i nuvarande Karesuando och Enontekis.²⁸⁴

Bergman och Ramqvist har i sin forskning kartlagt fisketräsk utifrån 1553 års skattelängd. För Torne lappmark har de identifierat sextiotvå fisketräsk, såväl på den svenska som den sedermera finska sidan. Materialet visar på ett drygt tjugotal fisketräsk ovanför lappmarksgränsen inom samiskt bosättningsområde i mitten av 1500-talet.²⁸⁵ Även Petter Antti, medlem i Materengi forskarförening i Övertorneå, har kartlagt och beskrivit dessa fisken.²⁸⁶

Bönderna fiskade flera mil innanför lappmarksgränsen och upp till trettio mil hemifrån. I jämförelse med älvdalarna söderut var exploateringsavstånden till fisket (det vill säga de avstånd kustbönderna tog sig upp i Lappmarken) vanligen flera gånger

²⁸² Päiviö, 2011, s. 140–154, betestvisten finns i RA, Svea hovrätt, Advokatfiskalens arkiv, Häradsrätter renoverade domböcker Norrbottens län, 1778, vol 64, fol 155.

²⁸³ Arell, 1977, s. 15 och s.138.

²⁸⁴ Rudberg, 1957, s. 19 med hänvisning till Hoppe, 1954, pl. III.

²⁸⁵ Lista över träskfisken inskickad till utredningen av Bergman & Ramqvist i januari 2022.

²⁸⁶ Antti, Materengi forskarförening, medlemsblad nr 20, 2018, s. 7.

längre.²⁸⁷ Det kan noteras att exploateringsavstånden var längst i Enontekis (mellan sexton och trettio mil) och något kortare i Jukkasjärvi (mellan fem och fjorton mil). Av avgörande betydelse för skillnaden var enligt Arell troligen att Muonio-Könkämä-dalen i egenskap av äldre handelsled blev tidigt känd av Tornedalsbönderna och att älvdalen var lättfaren, älven grund och med få naturliga hinder.²⁸⁸ Arell lyfter som en betydande faktor även fram den i Tornedalen utvecklade färdigheten att staka uppför forsar och lugnvatten.²⁸⁹

Mot slutet av 1500-talet minskade böndernas fjällfiske drastiskt i flera av de söderut liggande lappmarkerna. Även i Torne lappmark skedde en nedgång i fjällfisket, men utvecklingen tog här längre tid. I det fiskeregister som upprättades år 1617 återstod för Torne lappmark visserligen endast ett fåtal av de sjöar ovanför lappmarksgränsen som bönderna hade tillgång till år 1553.²⁹⁰ Det fiske som fortgick blev dock föremål för tvister som intensifierades under slutet av seklet.

Hur reglerades fisket mellan bönder och samer inom samiskt bosättningsområde? Korpjaakko-Labba skriver att de källor som hon har granskat beträffande Torne lappmark ger ”otaliga antydningar om att de sjöar som bönderna brukade hade förvärvats genom *köp* av lappar”.²⁹¹ Antti skriver att det i vissa fall handlade om upplåtelser från lappar via arrendeavtal och att i åter andra fall fisket i skattlagda sjöar delades efter uppgörelser mellan parterna. Antti har vid genomgången av fiskeregistren från år 1553 funnit att majoriteten av dem som hade fiskerätt ovanför lappmarksgränsen var birkarlar och poängterar att de hade kännedom om de samiska förhållandena och hade de kontakter som krävdes för att åstadkomma uppgörelser.²⁹² Som exempel på sambruk nämner han att sjön Vaikkojärvi (Waihkojärvi) var belägen inom Siggevara lappbys rå och samnyttjades år 1553 till hälften var av samerna och av birkarlen Jöns Olsson Kyrö i Päckilä ”halft boo men och halft Lappa”, eller som det uttrycks i fiskeregistret år 1556 ”Lappan och böndren ihop”.²⁹³

²⁸⁷ Arell, 1977, s. 137, med hänvisning till Bylund, 1956, s. 61 f.

²⁸⁸ Arell, 1977, s. 137 f.

²⁸⁹ Arell, 1977, s. 138, med hänvisning till Hoppe, 1954, s. 33 ff.

²⁹⁰ Antti, 2018, s. 26.

²⁹¹ Korpjaakko-Labba, 1994, s. 296.

²⁹² Antti, 2018, s. 20.

²⁹³ Antti, 2018, s. 20.

Ytterligare ett bevis på att bönderna köpte sin fiskerätt av samer finner man enligt Korpjajaakko-Labba bland annat i samband med ett tvistemål som handlades i Jukkasjärvi år 1690. Anders Kovoinen från Övertorneå berättade då om Lainiobon Olof Klemetson, som utan tillstånd brukat hans fiskesjö och andra ägor som hörde till dem. Anders berättade att han köpt sjön med angränsande skog och mark av en lapp för längesedan. Olof genmälde, att han med stöd av ett tillstånd som domstolen beviljat, brukat endast sådana ägor som hade legat öde. Han hade även betalat skatt till kronan för dessa. Domstolen beslöt att Olof skulle betala till Anders samma pris för dennes sjö som denne en gång i tiden hade betalat, varefter sjön skulle vara i Olofs bruk. Grund för detta beslut var bland annat det faktum att Anders ”af Lapperne ägor dessutom åtniuter otta stycken träsk”.

I LTU-rapporten om Talma samebys område beskrivs också Tornedalsböndernas fiske ovanför lappmarksgränsen under mitten av 1500-talet. Där konstateras att när Tornedalsbönder fiskade ovanför lappmarksgränsen krävdes godkännande från lappbyarna. Där anges också att det inte var ovanligt att lappbyar tillfälligt upplät fiskerättigheter till bönder genom arrende, och att ibland delades fisket mellan samer och bönder. I vissa fall ansågs Tornedalsbönder ha större rätt. I den kartläggning som gjorts i rapporten över skattlagda fisketräsk syns sådana skatteträsk som var skattlagda för lappbyn. Detsamma gäller skattläggningarna i lågfjällsområdet runt Vittangjärvi.²⁹⁴ I den digitala kartläggning som sekretariatet har gjort över Lappland har däremot inte samernas markanvändning markerats i kartan utan enbart konkurrerande markanvändning.

Tornedalsböndernas fiske fortsatte att minska och hade framåt år 1730 i princip upphört.²⁹⁵ År 1738 beskriver nyss nämnde Hackzell endast fem fisketräsk i Torne lappmark där ”någre bönder i ÖfwerTorneå sochn betala åhrl: taxa til Cronan”. Tre av dessa är belägna i nuvarande Sverige. I övrigt ”äro i denne Lappmarck inga särskilt Taxerade fiskerien”, skriver han, utan ”nyttjas de öfrige af

²⁹⁴ Malmgren m.fl., 2024, s. 92 f. och 107.

²⁹⁵ A.a. s. 144

Nybyggarne men största delen af Lapparne utan någon vidare afgifft än deras ordinarie skatt.”²⁹⁶

Nybyggen

Samtidigt som böndernas fiske minskade, hade under den senare delen av 1600-talet de första nybyggarna dykt upp. De första nybyggena i Enontekis etablerades i Karesuando (1660–70-talet), Kuttainen (1660–70-talet), Idivuoma (omkring år 1690) och Palojoensu (1690-talet). Några år senare tillkom Maunu (Wickuriniemi) och Mertajärvi.²⁹⁷

Av Arells forskning framgår att det inte finns särskilt många tvister redovisade mellan samer och nybyggare under 1600-talet, vilket inte är särskilt förvånande med tanke på att nybyggesverksamheten endast låg i startgroparna. De första kontakterna mellan samerna och nybyggarna gav dock upphov till några mål, som belyser de nyttjanderättsliga förhållandena. Liksom i förhållande till Tornedalsbönderna var det i första hand fisket som figurerade i dessa rättsliga sammanhang, eller en kombination av tvister om mark och fiske. Av Arells redovisning framgår inte något mål om jakt mellan samer och nybyggare under 1600-talet.

Anders Hackzell beskrev år 1738 utförligt förhållandena i Torne lappmark, inbegripet nybyggena. Han angav att det fanns elva nybyggen i Enontekis, varav sex inom nuvarande Torne lappmark (och fem på den i dag finska sidan). På den i dag svenska sidan redovisar han, med delvis andra benämningar än Arell: Palojoensu, Tullingesuando, Karesuando, Kunnari, Könkämä och Idivuoma.²⁹⁸ För Jukkasjärvi angav Hackzell åtta nybyggen, varav fem fortfarande ligger i Torne lappmark: Kockswando (Kuoksu), Vittangi,

²⁹⁶ A.a. s. 119 och 124 f. De fisken som han anger att bönder skattar för är i Jukkasjärvi Waikojärvi (Vaihkojärvi vid Vivungi) och i Enontekis Puitasjärvi (troligen Paittasjärvi NV Saivomuotka), Muotkojärvi (Muotkajärvi i nuvarande Finland), Aunisjärvi (Ounasjärvi i Finland) och Iddewoma (Idijärvi vid Idivuoma). Texten inom parentes är Petter Anttis tolkningar.

²⁹⁷ På den senare finska sidan anlades tidigt Hetta (1690-talet) och senare Vuontisjärvi. Arell, 1977, s. 172.

²⁹⁸ Hackzell, 1738, tryckt 1918 i Fellman, s. 122 f. I Arells kartläggning finns delvis andra benämningar på samma nybyggen. Tullingesuando är i Arells kartläggning Kuttainen, Kunnari anges i Arell som ett tillskott till Karesuando, Könkämä är i Arells kartläggning Maunu. När det gäller den finska sidan benämns Aunisjärvi, Wändisjärvi, Peldojärvi, Aunisjoki och Sundojärvi i Arells kartläggning Hetta, Vuontisjärvi, Peltovuoma, Kyrö respektive Sundajärvi (på gällande kartor stavat Suonttajärvi).

Taborsberg (Parakka), Lainio och Soppero.²⁹⁹ Övriga tre överfördes senare till Lule lappmark och beskrivs därför i avsnittet om den lappmarken.³⁰⁰ Enligt Bylund var såväl Taborsberg (Parakka) som Soppero nybyggen anlagda av samer.³⁰¹ Kuoksu anger dock att Soppero anlades av Erik Tomasson Mämmi från Muonioniska (nuvarande Muonio i Finland).³⁰² Av nybyggena i Jukkasjärvi är Kuoksu, Parakka och Lainio anlagda före 1673, Vittangi anlagt mellan 1673 och 1700 och Soppero anlagt under första hälften av 1700-talet.³⁰³

Hackzell redogör detaljerat för vart och ett av de ovanstående nybyggena i Jukkasjärvi och Enontekis. Till exempel beskrivs att Vittangi nybygge hade Åbo Hindrich Michelson Kyro ”som hafwer 3 tun:s utsäde av muld samt och stenig jordmåhn, kan föda nitton kor av myrängar och Starrhöö med något litet Hårdwallshöö”.³⁰⁴ Hackzell förklarar att nybyggena i de allra flesta fall hade en eller två åbor; för tre nybyggen anger han tre eller fyra brukare.³⁰⁵

Utvecklingen i Torne lappmark beskrivs av Arell som en inre kolonisation, innebärande att det inte skedde någon särskilt stor inflyttning utifrån och att nybyggesverksamheten skedde i lugn takt.³⁰⁶ Liksom beträffande de första nybyggena uppfördes de flesta nybyggena även senare på eller i anslutning till ett skatteland.³⁰⁷ Det är inte så förvånande, konstaterar Arell, eftersom de nyttigheter som skattelandsinnehavaren var intresserad av – fiske, lättillgänglig mark för bostad och båtplats – var ungefär detsamma som lockade en presumtiv nybyggare att välja ut platsen för sin nybyggesanläggning. Inte sällan hade platsen för nybygget valts ut av skattelandsinnehavaren.³⁰⁸ Som nämnts har Arell funnit mål även

²⁹⁹ Hackzell, 1738, tryckt 1918 i Fellman, s. 117 f.

³⁰⁰ Hackzell, 1738, tryckt 1918 i Fellman, s. 117 f. De tre i Lule lappmark är Ullati, Keinosuando (nära nuvarande Nilivaara) och Killingisuando (Killingi).

³⁰¹ Bylund, 1956, s. 49, Fig. 2, I nr 34 respektive nr 41.

³⁰² Kuoksu, 2011, s. 176. *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark fram till år 1800*, 1 U, Göteborg, s. 176.

³⁰³ Bylund, 1956, s. 49, Fig 2, 1 nr 34, 37–39 och 41.

³⁰⁴ Kuoksu, 2011, s. 117.

³⁰⁵ Kuoksu, 2011, s. 117 ff. Lainio, Taborsberg och Aunnisjocki beskrivs ha 3, 4 respektive 3 brukare.

³⁰⁶ Detta kan jämföras med Kemi lappmark på den finska sidan av gränsen, där det snarare var fråga om invasionsvågor av nybyggare, som gjorde att den gamla halvnomadiserande lappkulturen i stort sett utplånades på 1700-talet. Arell, 1977, s. 17.

³⁰⁷ Norstedt har vid genomläsning av texten reagerat på att Arells beskrivning av nybyggen ”i anslutning till” lappska skatteland är något märklig, med tanke på att skattelanden omfattade stora områden och att merparten av landskapet var indelat i skatteland.

³⁰⁸ Arell, 1977, s. 243.

under 1700-talet och efter lappmarksplakatets utfärdande där nybyggaren köpt nyttigheter, inklusive fiske, av skattelandsinnehavaren i fråga.

Det kan slutligen noteras, att även om nybyggarnas antal ökade under denna tid, så utgjorde de ännu på 1830-talet endast en tredjedel av socknens befolkning i Enontekis. I Jukkasjärvi var situationen likartad.³⁰⁹

Bergverk

Utöver fisken och nybyggen ska till tidig icke-samisk närvaro läggas de tidiga malmbruken i området. Redan år 1642 hade järnmalmförekomst upptäckts i Masugnsbyn, i nuvarande Vittangi distrikt strax väster om lappmarksgränsen. Platsen kallades vid denna tid Junosuando. Några år senare uppfördes masugn, gruvfogdebostad och bruksgård i närheten av gruvan. Efter krossning och rostning smältes malmen i masugnen till tackjärn, varefter detta transporterades till Torneälven och fördes till Kengis (nedanför lappmarksgränsen), där en hammarsmedja anlades. Verksamheten hade dålig lönsamhet och gick knackigt trots många ägarbyten och upprustningsförsök. Ändå fortsatte gruvan att vara i bruk fram till en bit in på 1800-talet.³¹⁰

Ytterligare en gruva anlades år 1656 i Svappavaara, fyra mil sydost om nuvarande Kiruna. Denna koppargruva blev den första gruvan i Malmfälten. I skogen nedanför gruvberget byggdes bostadshus för gruvarbetarna, fähus och stallar. Vid Kotijoki, bäcken som rinner ner mot Hyttyjärvi väster om det nuvarande samhället, anlades två hyttor och rostugnar. Ytterligare en kopparhytta anlades i anslutning till järngruvan och masugnen i nyssnämnda Masugnsbyn. Malmutvinningen ökade inledningsvis snabbt i omfattning, och med den växte också samhället Svappavaara. Fram till år 1671 ökade antalet mantalsskrivna varje år tills det blev närmare hundra. Till detta kom indelade soldater som tjänstgjorde en begränsad tid. Verksamheten hade dock stora problem med bland annat vatten och ras och redan år 1684 upphörde brytningen, med följd att merparten

³⁰⁹ Arell, 1977, s. 20.

³¹⁰ Masugnsbyn, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, https://sv.wikipedia.org/wiki/Masugnsbyn#Junosuando_gruva_och_masugn, besökt den 24 oktober 2024.

av befolkningen flyttade därifrån. Viss kopparutvinning och guldutvinning fortsatte och bruksaktivitet förekom ända till slutet av 1700-talet, men någon blomstrande verksamhet blev det aldrig. När landshövding Gabriel Gyllengrip år 1736 besökte Svappavaara beskrev han ett långt gånget förfall och stor brist på skog.³¹¹

I LTU-rapporten beskrivs ytterligare gruvetableringar som inte har påträffats i arbetet med PM 18. Det handlar om Pahtavaara med en näraliggande smälthyttan vid forsen Leppäkoski i Vittangälven och Raggisvaara gruva. Dessutom fanns en smälthytta i Vuolosjoki, som ligger i byn Kurravaara.³¹² Den digitala kartan har uppdaterats med markeringar för dessa.

I en arkeologisk rapport om Tornedalens bergsbruk under 1600-talet sägs att de historiska uppgifterna om Leppäkoski/Vittangi hytta och Pahtavaara gruva är mycket blygsamma. Det saknas skriftliga uppgifter om brukets storlek. Verksamheten förefaller ha lagts ner i samma skede som övriga Torneverken under 1670-talets slut. Till skillnad från övriga bruk och gruvor inom industrisfären är Leppäkoski och Pahtavaara inte karterade under 1600-talet. I sig är detta en indikation på att lokalerna inte var i bruk år 1660 när lantmätare var i området.³¹³

En historik över kopparhanteringen i Jukkasjärvi församling lämnades i samband med undersökningar som Sveriges geologiska undersökning lät utföra år 1875. I rapporten sägs att den äldsta och mest betydande koppartillverkningen i Jukkasjärvi socken har ägt rum i Svappavaara. När kopparmalmfyndigheten där upptäcktes kan inte sägas med säkerhet, men det kan ha varit tidigare än under mitten av 1600-talet, kanske i samband med det första uppbyggandet av Jukkasjärvi kyrka år 1611. Det sägs också att hyttan vid Leppäkoski torde ha uppförts under 1600-talet, men inte finns omtalad i handlingar som förvaras från den tiden.³¹⁴

³¹¹ Svappavaara,,Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Svappavaara#Gruvhistoria>, besökt den 24 oktober 2024.

³¹² Malmgren m.fl., 2024, s. 109.

³¹³ Lindgren, Åsa, Monié Nordin, Jonas och Ojala, Carl-Gösta, 2017, *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017*, Uppsala universitet, s. 7.

³¹⁴ Sveriges geologiska undersökning, 1877, *Underdånig berättelse om en på nådig befallning år 1875 företagen undersökning af malmfyndigheter inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar af Norrbottens län*, P. A. Norstedt & söner, A.O. Tryséns berättelse, s. 87–89. Om hyttan vid Vuolosjoki sägs att den anlades år 1696 när Sjängeli upptäcktes och att den ligger i närheten av Kurravaara. Hyttan drevs några år och efter år 1704 omtalas den inte mer.

Om Raggisvaara gruva sägs i en inventering att en del skärningar bearbetades där år 1683 och 1684. Den största var fyrtio meter lång och den djupaste åtta meter djup. År 1749 återupptogs arbetet vid Raggisvaara.³¹⁵ Om Raggisvaara finns även beskrivet att platsen omtalas i en förteckning från år 1747 som intressant för en bruksrörelse. I en annan handling från 1700-talet kan man läsa att det sprängdes i Raggisvaara någon gång på 1600-talet. Under mitten av 1700-talet bearbetades en skärning i närheten, men arbetet upphörde eftersom transportererna blev alltför långa och besvärliga. I en berättelse från år 1751 omtalas att gamla personer i orten har berättat att det arbetades i Raggisvaara mot slutet av Svappavaaras blomstringstid eller senast år 1684, men att gruvarbetet övergavs ungefär samtidigt som kopparmalmen vid Svappavaara avtog.³¹⁶ Raggisvaara nämns också av K.B. Wiklund, som skriver att det fanns en smälthytta i Vuolosjoki i Kurravaara, uppförd år 1699 och begagnad år 1700–02, och att det på 1750-talet byggdes en ny hytta på andra sidan ån för smältning av malm från Raggisvaara.³¹⁷

Ingen utredning antyder att verksamheten vid gruvorna i sig innebar någon rätt till jakt och fiske för dem som arbetade där, se mer om det i avsnitt 4.1.5.

Den något senare påbörjade järnmalsutvinningen i Malmberget i Gällivare beskrivs nedan i avsnittet om Lule lappmark.

Tvister

Att det tidiga fjällfisket inte alltid var konfliktfritt visar ett fall från år 1549 där sju Tornedalsbönder dömdes för att ha fiskat ”innan Lapperåå uthann lappanes Låff och minne”.³¹⁸ Ett annat exempel är det klagomål som framfördes från lappar i Suonttavaara lappby till kungen om störningar från Torneåbönder. Som svar fick de år 1584 motta ett brev från Johan III, där kungen uppmanade bönderna från Torne socken att inte göra lapparna ”förfång på deras ägor”. Johan III klargjorde i brevet att ”förenämde lappar som boo uti Sondowara by och inga andra måge och skola niuta, bruka, fika och fahra dhe

³¹⁵ Länsstyrelsen i Norrbottens län, 2002, *Inventering av förorenade områden i Norrbottens län*, s. 43.

³¹⁶ Awebro, Kenneth, *Raggisvaara – en okänd gruva nära Torneträsk*, publicerad i Svenska Fjällklubbens årsbok 2003 – 2004 årgång 74–75, s. 113–123.

³¹⁷ K.B. Wiklund, *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torne träsk*, 1910, s. 20.

³¹⁸ Bergman & Ramqvist, 2017, s. 17 och Antti, 2018, s. 18.

ägor som ligga inom förberörda Songamotka rå uti lappmarcken”.³¹⁹ Brevet bevarades i bygden och kom att citeras i häradsrättens protokoll i senare marktvister ännu under 1700-talet.

Vid slutet av 1600-talet började Tornedalsböndernas fiskefärder att ifrågasättas alltmer. Samer klagade över intrång i fisket från böndernas sida. Tvister om fiske mellan Tornedalsbönder och samer från Enontekis-Jukkasjärvi är enligt Arells undersökningar koncentrerade till 1600-talets sista decennier. Han redovisar arton sådana mål. Om dessa tvister kan enligt honom generellt sägas att häradsrätten skilde på krono- och skattevatten. Till skattevattnen, som låg på skatteland i de flesta fall, hade skattelandsinnehavaren företrädesrätt (även om själva termen skatteland inte förekommer i materialet förrän några år in på 1700-talet). Mycket tyder även på att sådana vatten av samerna betraktades som innehavarens eller möjligen lappbyns egendom. I de fall fisket var av krononatur och taxan vederbörligen hade betalats hade Tornedalsbönder rätt att bedriva fiske.³²⁰

Som nämnts kunde utfallet dock bli ett annat i de fall böndernas fiskande var av krononatur. Ett exempel ger ett fall från år 1667 då samnen Olof Peterson, som var länsman i Peltojärvi by, klagade över att en bonde från Övertorneå försökte tränga honom från fisket i ett par sjöar (Ketkesuando och Perilajärvi strax ovan lappmarksgränsen väster om Muonio älv). Svaranden hänvisade till ett gåvobrev från år 1609. Rätten ansåg i sitt utslag inte brevet som ett vägande skäl, men fann att det faktum, att bonden och hans förfäder ”av urminnes hava brukat bemalte träsk och därför utgjort taxan”, motiverade att parterna delade fiskevattnen lika. Enligt Arell kan utslaget tolkas så, att kärandens företrädesrätt till vattnet i och för sig inte ifrågasattes. Däremot var Tornedalsbondens hänvisning till urminnes hävd, som kan ha motsvarat drygt hundra år, ett så tungt argument att man kunde tvinga käranden att avstå halva fiskevattnet. Avgörande torde emellertid ha varit, fortsätter Arell, att bonden betalat taxan för vattnet, som var ett kronovatten.³²¹

Vid sidan av fisket som främsta motiv för Tornedalsböndernas långa färder till lappmarkerna, förekom även andra nyttigheter som lockade. Att tvister med bönder även kunde avse jakt visar ett

³¹⁹ Tryckt i *Dokument angående flyttlapparna m.m.*, 1912, Qvigstad, Just Knud, Almquist & Wiksell.

³²⁰ Arell, 1977, s. 68, 136 f. och s. 142.

³²¹ Arell, 1977, s. 128 f.

exempel från år 1684. Då klagade samerna Mickel Hindersson med flera i Siggevaara på tinget i Jukkasjärvi över några bönder från Torneå, vilka redan under flera års tid hade tillfogat kärandena stor skada och ohägn ”inom theras rätta råå och röör”, speciellt genom att jaga ekorre och fågel. Bönderna förbjöds vid vite på fyrtio mark att ytterligare röra sig i andras skog utan tillstånd eller att där gillra fällor och snaror för skogens djur och fåglar.³²²

Arell frågar sig vilka motiv häradsrätten hade att respektera samernas starka rätt gentemot Tornedalsbönder såsom beskrivits. Det måste enligt honom ses mot bakgrund av lappmarkspolitikerna. Vid slutet av 1600-talet var kronans intresse främst knutet till nybyggesverksamheten. Detta fick sitt uttryck i att man från kronans sida började bli mer restriktiv mot Tornedalsböndernas fiske i Lappmarken. Dess resurser borde förbehållas dem som bodde där, nämligen samerna och presumtiva nybyggare som ville slå sig ner där; inte mer tillfälliga exploitörer.³²³

När det gäller tvister med nybyggare förekom det vid mitten av 1700-talet enligt Arells forskning knappast några utpräglade konflikter orsakade av markkonkurrens mellan rennomadism och nybyggesverksamhet.³²⁴ Av de tjugofem mål om fiske som Arell redovisar för tiden fram till år 1765, har tjugoen mål samer på både kärande- och svarandesidan. Beträffande jakt avser de sju ton redovisade målen för samma tid i de flesta fall vildrensjakt och har även de nästan uteslutande samer i båda partsrollerna.³²⁵

Att några tvister om markförhållanden förekom visas dock inte minst i Korpjiaakko-Labbas undersökningar. Bland annat beskriver hon ett mål vid tinget i Jukkasjärvi år 1721, där nybyggaren Ersson i Keinosuando hävdade att han hade rätt att fiska i sjön Vettisjärvi utan att någon kunde klandra honom för det, eftersom sjön var en allmänning. Läns-, nämndemän och andra bybor intygade dock att sjön ingalunda var en allmänning utan att, förutom att nybyggarens hustru hade del i den, den tillhörde lappen Johansson Kejsare och dennes son, som betalade skatt för det omkringliggande landet.

³²² Om så skedde, förpliktades de att återbörda till skogsägaren bytets värde samt dessutom betala böter i tre mark med stöd av byggningsbalkens 20 kap. Tinget i Jukkasjärvi 30.1.1684, FRA FR 653 f 910-910v, återgett av Korpjiaakko-Labba, 1994, s. 322.

³²³ Arell, 1977, s. 142.

³²⁴ Arell, 1977, s. 161.

³²⁵ Arell, 1977, s. 154.

Nybyggaren förbjöds vid laga påföljd att bruka Johansson Kejsars varp- och fiskeställen.³²⁶

Enligt Arells undersökningar innebar 1780-talet och framåt också en positionsförändring när det gällde fisket – medan tvister runt mitten av 1700-talet ofta hade samer på bägge sidor hade fisket vid denna tid mer blivit ett tvistefrö dels mellan samer och nybyggare och än mer nybyggare emellan.³²⁷ Samtidigt beskriver Arell att det förefaller vara nybyggarna som nu i första hand engagerade sig i fisket, och att materialet pekar på att fisket inte spelade samma roll som tidigare för nomaderna.

Arell beskriver att det av källmaterial från slutet av 1700-talet och framåt framgår att vissa fiskevatten som tidigare av allt att döma tillhört kategorin skattevatten (det vill säga hörde under ett skatteland) nu synes ha behandlats som krononatur.³²⁸ Denna förändring medförde dock enligt hans bedömning inte någon försvagning av samernas dispositionsrätt till de nyttigheter de hade behov av. I det hänseendet förefaller tillgängligt domboksmaterial enligt Arells mening vara entydigt. Häradsrätten agerade strikt efter lappmarksreglementets bestämmelser.³²⁹ Enligt Arell var det i stället sannolikt så, att vissa fiskevatten övergavs av samer i samband med rennäringens utveckling mot större hjordar och ett mer extensivt markutnyttjande. De lämnade nyttigheterna kom att i stället utnyttjas av ett stigande antal nybyggare. Arell konkluderar att denna förändring i rennäringen bidrog till en, trots de tvister som redovisats ovan, i jämförelse med andra lappmarker konfliktfri utveckling och omställningsprocess under första delen av 1800-talet.³³⁰

6.2.3 Sammanfattning och slutsatser om Torne lappmark

De historiska förhållandena i Torne lappmark är som framgått väl beskrivna av historiker och andra forskare. De nybyggen som anlades inom undersökningsperioden finns redovisade, liksom

³²⁶ Korpjaakko Labba, 1944, s. 448, med hänvisning till tinget i Jukkasjärvi 11–14 och 16.11.1721, FRA FR 663 f. 283 v.

³²⁷ Arell, 1977, s. 164.

³²⁸ Arell skriver "fiskevatten som tidigare betraktats som skattevatten", men i texten har lagts till "vissa" eftersom vi uppfattar att han inte menar att det gällde samtliga skattevatten.

³²⁹ Arell, 1977, s. 181.

³³⁰ Arell, 1977, s. 200 f.

skattlagda fisketräsk från 1500-talets mitt. Att samer bosatta i området ägnade sig åt fiske och jakt framkommer tydligt i materialet och att särskilt fisket utgjorde ett dominerande inslag i näringsfånget visas inte minst i tvister mellan samiska markanvändare och kustbönder som, i ett senare skede, nybyggare.

Ett utmärkande drag för Torne lappmark är Tornedalsböndernas fjällfiske, som är belagt sedan birkarlarnas tid och som förekom i relativt stor omfattning. Torne lappmark är tillsammans med Lycksele lappmark de lappmarker där fiskefärderna företogs längst från byarna vid kusten och förhållandevis långt upp i lappmarkerna, jämfört med kustbönders fiske i de övriga lappmarkerna. Fjällfisket minskade visserligen markant redan under början av 1600-talet, men ledde till en del tvister mellan samer och bönder ännu i slutet av seklet och upphörde inte helt förrän framåt 1730-talet.

Det historiska materialet visar att fjällfisket i många fall var ett resultat av överenskommelser mellan samer och bönder. Sådana överenskommelser kan svårligen betraktas som konkurrerande inslag vid en bedömning av ett eventuellt upparbetande av urminnes hävd. Det handlar i så fall snarare om samiska upplåtelser, vilket indikerar förekomsten av en rättsligt skyddad position. Det förekom dock tvister som visar att fisket inte alltid var konfliktfritt. Tvisterna grundade sig som utgångspunkt i klagomål från samiskt håll om intrång från bönders sida.

Trots att fjällfisket alltså var förhållandevis omfattande i Torne lappmark och förekom under något längre tid där än i flera av de övriga lappmarkerna, kan det konstateras att det inte har rört sig om något större antal utnyttjade fisken i det område som är i fråga, det vill säga Kiruna kommun. I området ovanför odlingsgränsen, där Sveaskog alltså inte äger någon mark och som därmed inte är föremål för bedömningen i den här promemorian, förekom flera skattlagda fisken längs Könkämä och Muonio älvar i Karesuandoområdet samt en bit söderut. Det var även där som den tidiga nybyggesverksamheten kom att koncentreras. Endast några enstaka fisketräsk ovanför odlingsgränsen kvarstod i fiskeregistren i 1617 års skattelängd.

Mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen, där Sveaskog i dag äger ett antal områden, visar de kartläggningar som gjorts också på ett fåtal fisketräsk, med en koncentration i nordöstra delen av området.

Under samma tidsperiod som bönders fjällfiske minskade dök de första nybyggarna upp i Torne lappmark. De första nybyggarna från 1600-talet och 1700-talets första halva finns noggrant beskrivna, inte minst tack vare Arells forskning och Hackzells 1700-talsskildring.

Liksom beträffande bönders fjällfisken finns flera exempel på överenskommelser mellan skattelandsinnehavare och nybyggare. Sådana kunde innebära att nybyggaren köpte nyttigheter, däribland fiske, av skattelandsinnehavaren, eller att de nyttjade en resurs tillsammans. Det finns dock även exempel på att nybyggen anlades mot skattelandsinnehavares vilja.

Jordbruksbebyggelsen var till största delen belägen i norr längs Könkämä och Muonio älvar. Utöver denna bebyggelsekoncentration finns på mark ovanför odlingsgränsen endast några få nybyggen förtecknade för tiden fram till år 1750. Samtliga dessa, även de längs Könkämä och Muonio älvar, ligger i områden som i dag utgörs av privatägd mark. Sveaskog äger som nämnts ingen mark ovanför odlingsgränsen.

Vad gäller mark mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen finns i källmaterialet fem äldre nybyggen förtecknade, varav två anlagda av skattelandsinnehavare. Samtliga var belägna på vad som i dag är privat mark. Svappavaara kopparbruk strax väster om odlingsgränsen och Masugnsbyn (Junosuando järnbruk) strax väster om lappmarksgränsen kanske också innebär en konkurrens, även om det som nämns i avsnitt 4.1.5 inte är säkert att gruvverksamhet kan ses som konkurrerande om jakt och fiske. Verksamheten vid Pahtavaara och Raggisvaara bedrevs så långt väster om odlingsgränsen att den inte får betydelse för den mark som nu utreds. Vidare finns ett antal skattlagda fisketräsk i närheten av Lainio, som var skattlagda under mitten av 1500-talet. I närheten av Vittangi och i Airijärvi finns också skattlagda träsk där åtminstone det i Vittangi har varit skattlagt även under 1600-talet.

Sveaskog äger några områden mellan odlings- och lappmarksgränsen (figur 6.5 nedan). Det handlar om ett område norr om Vittangi, några områden mellan denna mark och Vivungi, ett område öster om Svappavaara samt marker öster om detta område fram till Merasjärvi, och ett område sydöst om Merasjärvi mot Masugnsbyn till.

För markerna norr om Vittangi och mellan Vittangi och Vivungi liknar förhållandena dem i Girjasområdet. Där finns skattlagda

fisketräsk som det kan ha varit konkurrens under 1500-talet och möjligen även på 1600-talet, men de vattnen ligger inte på Sveaskogs mark. Den konkurrens om jakt och fiske från nybyggare som kan ha funnits där bedöms inte vara mer omfattande än i Girjas, mot bakgrund av nybyggenas ålder. För att veta om nybyggena alls skulle bedömas som konkurrerande markanvändning skulle man behöva undersöka förhållandena när de anlades mer i detalj, se om det i avsnitt 5.3.1.

För områdena mellan Svappavaara och Merasjärvi respektive söder om Merasjärvi mot Masugnsbyn är bedömningen aningen svårare att göra. Det ser ut att ha varit något mer omfattande konkurrens där än i Girjasområdet. Ett annat sätt att beskriva saken är att det tycks ha varit ungefär lika mycket konkurrens inom det nu avgränsade området som i hela Girjas samebys område (som dock är betydligt större). Om den konkurrens som har förekommit har varit tillräckligt omfattande för att hindra ett upparbetande av urminnes hävd är svårt att säga. Osäkerheten i bedömningen ligger bland annat i att det är osäkert om en domstol skulle anse att det som har markerats som konkurrens i kartan är av relevans. Beträffande nybyggena är det också osäkert hur stor konkurrensradie de ska anses representera, om ens någon, se avsnitt 5.3.1. Det rör sig om mycket gamla nybyggen, men sannolikt har i vart fall två av dem anlagts med lappskattelandsinnehavarens tillstånd eller av lappskattelandsinnehavaren själv eftersom de enligt källorna ska ha anlagts av sameer. Ytterligare en osäkerhetsfaktor är om verksamheten vid Svappavaara och Masugnsbyn ska betraktas som en konkurrens. Det kan vara så, men det är som nämnts inte givet att bergverksamhet skulle bedömas som en konkurrens om jakt och fiske av en domstol, se avsnitt 4.1.5.

Det som ytterligare försvårar bedömningen är att Sveaskogs mark i Torne lappmark framför allt utgörs av vinterbetesmarker, bortsett från områdena väster om Vivungi som är på Vittangi samebys åretruntmarker. Om förhållandet att det är vinterbetesmark har någon betydelse för bedömningen är oklart, se avsnitt 5.2.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Torne lappmark. De samebyar som verkar på Sveaskogs marker i området kan på goda grunder hävda att de har upparbetat Girjasrättigheter under perioden fram till omkring år

1750, och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetande av en hävd inte kommer att kunna påvisas, särskilt inte i de norra delarna av området. Staten bör därför räkna med att dessa samebyar skulle kunna styrka att de har Girjasrättigheter om saken kom under domstolsprövning, med reservation för den osäkerhet som har beskrivits i fråga om vinterbetesmark jämfört med åretruntmark (avsnitt 5.2).

Samebyarna som detta berör är Vittangi, Saarivuoma, Talma, Gabna och Laevas.

Figur 6.4 Konkurrerande markanvändning nedanför odlingsgränsen i Torne lappmark

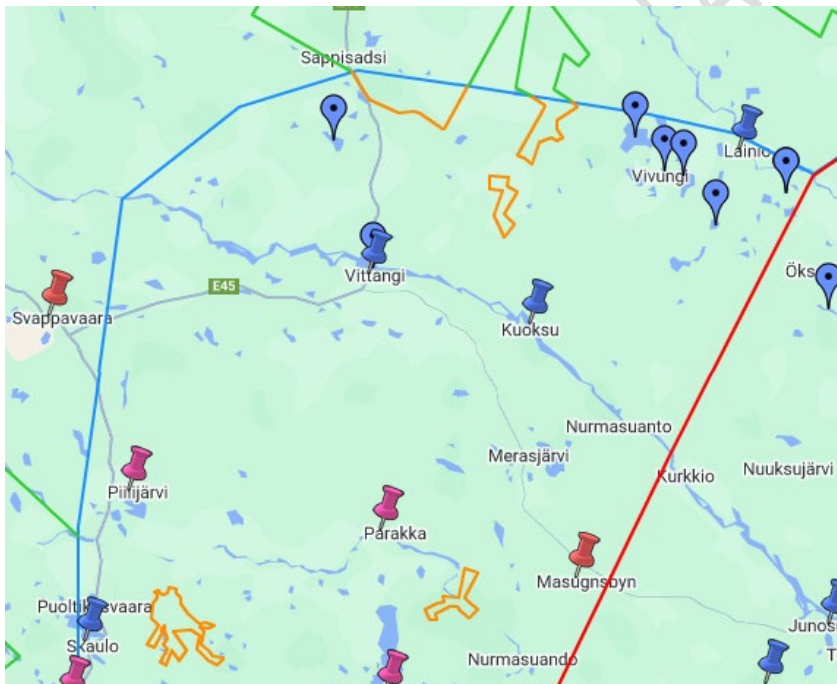

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Torne lappmark. De blå knappnålarna är nybyggen före 1750. De rosa knappnålarna är samiska nybyggen. De röda knappnålarna är bergverk. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark. De orange linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark.

Figur 6.5 Sveaskogs mark i Torne lappmark

Bild från Sveaskogs publika karta. Sveaskogs marker är de grönmarkerade områdena. Området längst ner i bild (under Pälljärvi) och området väster om Pälljärvi ligger inte i Torne lappmark och går inte igenom här. Det gör inte heller områdena öster om Oksjärvi och Östra Lainio.

6.3 Lule lappmark

På 1500-talet bestod Lule lappmark av fyra lappbyar: Sirkas, Tuorpon, Jokkmokk och Sjukksjokk.³³¹ År 1647 delades Sirkasbyn i två, varvid den norra fick namnet Kaitum.³³²

Jokkmokk blev lappmarkens kyrkplats år 1606. Sedan järnfyndigheten i Malmberget börjat exploateras i början av 1700-talet anlades också en kyrka i Gällivare, och år 1742 bröts Gällivare socken ut ur Jokkmokk. Till den nya socknen fördes Kaitumbyn och merparten av Sjukksjokk. Kaitumbyn utökades samtidigt med den sydligaste delen av Siggevaara som dittills hade legat helt och hållet i Torne lappmark. Dessutom överfördes nybyggena Ullatti, Keinosuando (nuvarande Nilivaara), Soutujärvi (nuvarande Skaulo och Puoltikasvaara), Killingi, Vettasjärvi, Avvakko och Moskojärvi från Torne lappmark till den nya socknen. Gränsen mellan de båda

³³¹ Hultblad, 1936.

³³² Hultblad, 1936, s. 78.

lappmarkerna har sedan dess i stort sett gått längs Kalixälven.³³³ Kaitumbyn delades i början av 1800-talet i Norrkaitum och Sörkaitum, och i slutet av 1800-talet delades den sistnämnda i Sörkaitum och Mellanbyn.³³⁴

I dag motsvaras Lule lappmark av Jokkmokks och Gällivare kommuner. Fjällsamebyarna Girjas, (tidigare Norrkaitum), Baste čearru (tidigare Mellanbyn) och Unna tjerusj (tidigare Sörkaitum) har sina åretruntmarker i Gällivare kommun. Det har även Gällivare skogssameby, som disponerar den del av den gamla Sjokksjokksbyn som fördes till Gällivare.³³⁵ I Jokkmokks kommun har fjällsamebyarna Sirges, Jåhkågasska tjielde och Tuorpon sina åretruntmarker. Jåhkågasska tjielde bildades år 1945 genom en utbrytning ur Sirges och Tuorpon.³³⁶ Samma år bildades skogssamebyarna Serri (numera Slakka) och Udtja av den nordligaste respektive sydligaste delen av dåvarande Jokkmokks lappby, medan den mellersta delen undantogs från skogsrenskötsel.³³⁷ Både Slakka och Udtja har åretruntmarker i Jokkmokks kommun, men Udtja även i Bodens kommun, nedanför lappmarksgränsen.

³³³ Sköld, 1992, s. 2.

³³⁴ Hultblad, 1936, s. 16 och 39.

³³⁵ Hultblad, 1936, s. 17 sista meningen.

³³⁶ Manker, 1947, s. 466.

³³⁷ Manker, 1947, s. 156.

Figur 6.6 Samebyar i Lule lappmark

Bild från Sametingets karta över samebyarna.

6.3.1 Samisk markanvändning

Genom Skölds och Hultblads arbeten finns utförlig dokumentation om användningen av lappskaatteländ i Lule lappmark. Dessa forskare har kartlagt befolkningsutvecklingen. De noterar att det under 1660-talet skedde en kraftig befolkningsminskning i Lule lappmark. Tendensen var densamma i alla Lule lappmarks lappbyar men allra kraftigast blev utvecklingen i Kaitum, som i princip blev öde.³³⁸ Från 1670-talet steg sakta antalet skattlappar (alltså

³³⁸ Sköld, 1992, s. 40.

lappskattelandsinnehavare) åter. Befolkningstätheten återställdes runt år 1710, i vart fall för skogssamernas del.³³⁹

Både Hultblad och Sköld har studerat lappskattelanden med ledning i jordeböcker. Av jordeböcker från år 1695 och framåt kan man följa skattelandens utveckling i lappbyarna. Källmaterialet visar att det i lappbyarna i Lule lappmark har funnits ett system med skatteländ i byarna fördelade över byns område och att det även har varit stora områden som varit allmänningsland.³⁴⁰ Bilden från jordeböckerna antyder att fjällanden från början omkring år 1700 har varit jämförelsevis få och därför vidsträckta, men från senare hälften av 1700-talet ger källmaterialet om landindelningen i fjällen en annorlunda bild, där fjällnomader kunde ha land på flera ställen och skattelanden kunde bilda en kedja som ungefärligt visade flyttningssvägen mellan årstidslanden.³⁴¹

Ännu i början av 1600-talet var renhjordarna i Lule lappmarker små.³⁴² Därefter skedde en snabb utveckling mot renskötsel och helnomadism; tidigare i fjälllappbyarna och något senare i skogslappbyarna.

Den icke gårdsbrukande lappbefolkningen decimerades efter hand. De nomadiserade skogslapparna försvann nästan helt under 1800-talet, och även fjälllapparna minskade till en bråkdel av vad de hade varit århundradet innan.

6.3.2 Konkurrerande markanvändning

Lule lappmarks historia har beskrivits utförligt av Hultblad, Lundmark och Sköld – var och en med något olika infallsvinkel. Här finns därför ett gott underlag om den konkurrerande markanvändning som har förekommit mellan renskötande samer och andra. Nybyggarverksamheten finns detaljerat beskriven, liksom de skattlagda fiskena.

³³⁹ Hultblad, 1968, s. 119 f.

³⁴⁰ Hultblad, 1968, s. 89 och Sköld, 1992, s. 83, 88, 128 och 130.

³⁴¹ Hultblad, 1968, s. 90.

³⁴² Hultblad, 1968, s. 124.

Fiskefärder

Liksom i flera av de andra lappmarkerna nyttjade bönderna i kustlandet tidigt, redan under medeltiden, lapska fiskevatten, ofta belägna på betydande avstånd från huvudbygden. Troligen uppförde bönderna enklare boplatser med eldstad vid fiskevattnen, såsom var fallet i Lycksele lappmark (se avsnitt 6.5.2), eftersom samma fiskevatten besöktes år efter år och sannolikt även tillfällen till jakt tillvaratogs. Under 1500-talets senare del upphörde dock flertalet av de långa fiskefärderna, sannolikt på grund av hård beskattning.³⁴³ Inget i det historiska materialet tyder på att fisketurerna gav upphov till någon verklig bosättning; de flesta upphörde hundra år innan nybyggesrörelsen kom i gång.

De fjällträsk som användes av kustbönder i Luleå socken nyttjades på 1600-talet inte på samma sätt som förr. I ett dokument från år 1647 står det om dessa att ”vid ovanbemälte träskfisken föres väl namnen på träskan in i längden, men likväl skall vara mången träsk, som ingen haver brukat på tio år, alldenstund bonden haver intet folk eller nät, där han kan fullfölja med”.³⁴⁴ Även Göthe har beskrivit hur bristande tillgång på folk påverkade fiskeanvändningen i Lycksele lappmark, se mer om det i avsnitt 6.5.2. Skälen till folkbristen var sannolikt kriget som pågick under perioden 1625–1719.³⁴⁵

En utförlig beskrivning av markanvändningen i Lule lappmark författades av kronofogden Lars Wallman under första hälften av 1700-talet. Om fiskena i hela Lule lappmark skriver Wallman att ”Jinga fiskerijer äro taxerade i denna lappmark, som lappallmogen och nybyggare bruka” och redogör sedan för de fiskerier som bönder använder. Det är lappfisket Wuollerim som två skattebönder betalar skatt för, fisket Hwitbergsträsk, beläget inom lappmarksrå (numera utanför Lappmarken i sydvästra hörnet av nuvarande Bodens kommun) som brukas av två bönder från Harads mot skatt i gäddor,

³⁴³ Sköld, 1992, s. 42. Sköld skriver att fiskefärderna upphörde, vilket vi har ändrat till att ”de flesta” av fiskefärderna upphörde, eftersom vi hittat uppgifter i andra källor om några fiskerier som nyttjades av kustbönder så sent som 1738, se mer om det nedan. Belägg för att fiskerna oavsett vilket var få finns för Luleå socken där Ulf Lundström publicerat en avhandling där han gått igenom fisketräskan i Luleå och Piteå socknar 1553–1567. Han har inte med några fiskerier ovanför lappmarksgränsen från den perioden i sin kartläggning, se Lundström, 1997, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*, Umeå 1997, s. 38.

³⁴⁴ Citat ur Enequist, 1937, s. 55, återgett av Bylund, 1956, s. 63.

³⁴⁵ Bylund, 1956, s. 63.

samt fisket Holmträsket beläget i Lappmarken som också brukas av två bönder från Harads jämte en lapp från Sjokksjokk.³⁴⁶

Nybyggen

Efter lappmarksplakatets utfärdande år 1673 anlades ett antal nybyggen i Lule lappmark. Dessa var Soutujärvi (nuvarande Skaulo och Puoltikasvaara), Satter, Nattavara, Mårdsel, Moskojärvi, Ullati, Skróven, Keinosuando (anlagt av lappar; sedermera Nilivaara), Neitisuanto, Purkijaur, Porsi, Kuouka, Randijaur, Tjåmotis och Vaikijaur. Flera av dessa anlades troligen av finnar eller finsktalande, bland annat Mårdsel, Porsi, Kuouka, Randijaur och Tjåmotis. Det fanns alltså ett påfallande finskt inslag bland de första nybyggarna i Lule lappmark.³⁴⁷

Hälften av de ovan nämnda nybyggena låg dock ganska snart åter öde. Av de återstående har flertalet så småningom växt ut till betydande byar. Hultblad skriver att det visserligen är omöjligt att följa alla byars tillkomsthistoria i detalj, men att flera omständigheter talar emot att byarna skulle kunna misstänkas ha en högre ålder än efter lappmarksplakatets utfärdande år 1673. I 1660 års jordebok upptas nämligen många lappar, men ingen nybyggare. Av försiktighetsskäl gör Hultblad förbehåll för att det kan vara en eller annan by i östra Gällivare som är ännu äldre.³⁴⁸ Hultblad tycks också ha feldaterat ett nybygge i området. Det nybygge som Hultblad daterat till efter år 1750, Neitisuando, tycks vara betydligt äldre än så (i Girjasdomen anges att det anlades cirka år 1680),³⁴⁹ och har även gått under namnet Neitisniefwa.³⁵⁰

Hultblad går igenom varje nybyggarfamilj i Jokkmokk och Gällivare i detalj fram till år 1750. Han uppmärksammar i sin genomgång att en skogslapp vid namn Lars Rim med familj också idkade åkerbruk enligt en uppgift av år 1678. De benämndes trots detta inte som nybyggare i domboken. Hultblad frågar sig därför om fler skogslappar varit jordbrukande, men har inte hittat belägg för

³⁴⁶ Hultblad, 1968, s. 12 f.

³⁴⁷ Hultblad, 1968, s. 162 och 163.

³⁴⁸ Hultblad, 1940, *De första nybyggarna i Jokkmokks och Gällivare sockenar*, s. 34 f., se även Sköld, 1992, s. 42, som hänvisar till Strand, s. 120–122 och Hoppe, s. 88 f.

³⁴⁹ NJA 2020 s. 3, p. 180.

³⁵⁰ Nybygget beskrivs kort i Andersson, Bengt Hjalmar, 1992, *Ett bidrag till historien om byn Satter/Järämä i Lule lappmark*, Scriptum nr 32, Umeå universitet, s. 7 och 28.

det i det material från 1700-talets senare del som han undersökt, även om han hittat exempel på att en och annan skogslapp tangerade nybyggjarlivet.³⁵¹

I Stora Lule älvs dalgång begärde några nybyggare år 1689 att få slå sig ner på lapps katteland. Samerna protesterade men deras protester avvisades av rätten, som ansåg att de sökande borde tillåtas att slå sig ner eftersom de med sitt jordbruk och sin boskapsskötsel inte behövde hindra samerna i deras näringar. Nybyggarna skulle ”få uppbruka något laxebbruk i forsen, som lapparna tillföre intet brukat”. Rättens motivering är enligt Hultblad typisk för tidens syn på lappfrågan, där lappar och nybyggare ansågs ha så olika näringsfång att anledning till tvistigheter mellan dem inte borde förekomma. År 1691 tilläts ytterligare två nybyggare att på samma villkor få bosätta sig vid Stora Lule älv och där ”possidera land och fiskevatten”.³⁵²

På tinget i Jokkmokk år 1696 anhöll nybyggaren Pedersson om att få bosätta sig vid sjön Swobat, och fick tillstånd för det med förpliktelse att ”icke tillfogandes dee nästomliggande Skattelappar något meen eller förfångh uppå deras Skatteägor”.³⁵³ Vid 1600-talets slut hade sex nybyggare bosatt sig vid Stora Lule älv, men år 1738 tycks bara tre av dem finnas kvar.³⁵⁴

I Gällivare socken grundades ett nybygge i Nattavaara under 1670-talets mitt av nybyggaren Mickel Ryss, som hamnade i tvist med en lapp om fiskerätten i sjön Attjekjaure, ett mål som avgjordes till nybyggarens fördel. För Suotujärvi finns belägg för ett nybygge från i vart fall år 1698.³⁵⁵

Ovannämnda nybygget Vaikijaur återkom i domboksmaterialet år 1712, då en annan nybyggare nämndes där, vars sonson så småningom ärvde nybygget, och ännu i början av 1800-talet var den ende åbon på orten.³⁵⁶

I Purkijaur brukade den ovan nämnde skogslappen Rim åker, och år 1721 nämns nybyggarna Persson och Jonsson i domboken, men när Carl von Linné besökte orten år 1732 fanns där bara en åbo. Ännu år 1800 fanns där endast två åbor.³⁵⁷

³⁵¹ Hultblad, 1940, s. 37.

³⁵² Hultblad, 1940, s. 35 f.

³⁵³ Korpjaakko-Labba, 1994, s. 441 f.

³⁵⁴ Hultblad, 1940, s. 36.

³⁵⁵ Hultblad, 1940, s. 40.

³⁵⁶ Hultblad, 1940, s. 36 f.

³⁵⁷ Hultblad, 1940, s. 38.

På 1740-talet tillkom ett nybygge på Gällivare kyrkplats, och ungefär samtidigt flyttade kyrkoherden in i prästgården där, som förlagts nära gruvan.³⁵⁸

I början av 1700-talet flyttades en kyrkoherde från Luleå socken till Kvikkjokk, medan en komminister stationerades i Jokkmokk. Fram till 1700-talets mitt tillkom i Jokkmokk ytterligare tre nybyggen: Stensträsk, som upptogs av lappen Andersson på hans skatteländ, Juggijaur, som grundades av nybyggaren Lundius, och Vuollerim, som anlades år 1756 av komministern Högling.³⁵⁹

Skröven hör till de äldsta byarna i Lule lappmark. Byn omnämns år 1733 i ett mål där gammal hävd åberopas, men benämns då Lainisjoki. I närheten av Skröven låg också nybygget ”Sattarim” eller ”Satajärv”. Från år 1730 omtalades nybygget Kilvo med nybyggaren Olsson. I Ulatti by fanns nybyggaren Grelsson år 1714, och år 1738 ytterligare två nybyggare; Ulat som sannolikt var ett lapskt namn, och Mickelsson. År 1760 fanns tre nybyggen i byn.³⁶⁰

Vid Vettasjoki låg nybygget Keinosuando år 1721 (sedermera flyttat till ett högre läge, nuvarande Nilivaara), och på Vettäsjarvi lappland uppgavs år 1738 att lappen Mattsson Heiva ”begynt idka landleverne”. I Moskojärvi skattades för ett nybygge år 1714. I Avvakko fanns nybyggaren Hindersson som köpte nybygget av lappen Jönsson år 1739. Tidigare nämnda Nattavaara som anlades av nybyggaren Ryss växte ovanligt hastigt till den största byn i Lule lappmark, och år 1749 fanns där sex byamän. Vidare nämns ett nybygge i Mårdsel år 1701, där nybyggaren Andersson hamnade i tvist med några lappar som ville hindra hans fiske i Krokträsket. Han efterträddes av en nybyggare Hansson, som var ensam åbo ännu i mitten av 1700-talet.³⁶¹

Efter att Hultblad redovisat alla nybyggen detaljerat beskriver han hur nybyggarna sannolikt levde sitt liv i den karga lappmarken. De inriktade sig på boskapsskötsel baserad på skogsbeten och primitiv foderfångst från myrar och lavhedar. Antalet kor per hushåll var mellan sex och tio. Åkerbruk idkades av alla nybyggare. Om jaktens betydelse vittnar den vikt man lade vid att varje nybygge hade sitt flakaländ – en skogsmark där nybyggaren kunde lägga ut fångstredskap. Vildren var allmän i skogarna, men älg saknades helt.

³⁵⁸ Hultblad, 1940, s. 42.

³⁵⁹ Hultblad, 1940, s. 38 f.

³⁶⁰ Hultblad, 1940, s. 41 f.

³⁶¹ Hultblad, 1940, s. 40.

Fisket var oundgängligt för alla och torde ha gett god avkastning, särskilt i Stora och Lilla Lule älv. Fiskevattnen måste dock delas med de talrika skogslapparna och med kustbönder. En del nybyggare idkade skogsrenskötsel eller höll skötesrenar i lappars vård, även om det är svårt att bedöma renskötselns betydelse för nybyggarna vid denna tid. Eftersom denna extensiva hushållning krävde stort utrymme är det inte förvånande att nybyggaren ofta kände sig besvärad av ”grannar” som bodde ett par mil från hans gård. Rivaliteten om fiskevattnen och myrslätter föranledde många tvister med andra nybyggare. Ännu vanligare var stridigheter med de kringboende skogslapparna. Anledningen till det var oftast rensens benägenhet att göra skada på ängar och hö, men även bägge parter behövde av flakaland, fiskevattnen och lavmark. Befolkandet av Lule lappmark kunde sålunda endast ske på bekostnad av skogslapparna, vilka antingen tvingades att lämna sina fäderneärvda skatteländor eller att själva bli nybyggare.³⁶²

Lappmarksplakaten fick inte avsedd effekt i Lule lappmark. Nybyggars verksamheten i Kaitum lappby var som ovan beskrivits i stort sett obefintlig före år 1750 och mycket sparsam i Sjöksjokk lappby.³⁶³ Under 1700-talets första hälft avstannade kolonisationen i Lule lappmark nästan helt. Det är oklart varför utvecklingen blev negativ; det är dessutom inte typiskt för Lappmarken som helhet.³⁶⁴

Ett utmärkande drag för jordbruksbebyggelsen före år 1750 var att den samlade sig vid de stora sjöarna i Lilla Lule älvs sjökedja och vid den av forsar uppfyllda delen av Stora Lule älv, medan älvens mot lappmarksgränsen belägna nedre del, trots sitt mildare klimat, inte hade lockat till sig några jordbrukare. Denna lokalisering tyder på att fisket spelade en mycket viktig roll vid valet av nybyggesplats. Än klarare framgår detta av att inte mindre än sex nybyggare på kort tid slog sig ner vid den laxrika Storluleforsen.³⁶⁵

Från cirka år 1750 ökade nybyggarnas antal raskt. Storrenskötselns genombrott i skogsområdet var alltså samtidigt med nybyggarrörelsen där, och denna kan därför ses som en pådrivande faktor. Den har nämligen genom att inkräkta på skogslapparnas gamla näringsfång, fiske och jakt, tvingat dem att effektivisera sin hushållning. Möjligen kan nybyggarna även direkt ha främjat

³⁶² Hultblad, 1940, s. 44.

³⁶³ Sköld, 1992, s. 137.

³⁶⁴ Sköld, 1992, s. 44, med hänvisning till Hultblad, 1968, s. 163–164 och Strand s. 123–126.

³⁶⁵ Hultblad, 1968, s. 164.

renskötseln genom att själva skaffa sig renhjordar som de vanligen lämnade i lapparnas vård som skötesrenar.³⁶⁶ Efter hand från 1770-talet började också domstolsbesluten i jakt- och fisketvister ibland gå samerna emot; marken uppläts allt oftare till nybyggare i takt med deras ökade arealefterfrågan.³⁶⁷

Vid 1700-talets slut var jordbruksbebyggelsen dock fortfarande gles med stark tendens till spridning. Man vakade ängsligt över att grannar inte slog sig ner alltför nära. I Jokkmokks socken fanns totalt 43 åbor fördelade på 31 orter. Solitärbebyggelsen dominerade fortfarande med 22 orter och endast nio orter hade mer än en åbo (Jokkmokk kyrkby, Juggijaur, Kuouka, Kvikkjokk, Mattisudden, Pieski, Porsi, Purkijaur och Randijaur). Av dessa hade sex orter två åbor och tre orter tre åbor. Beträffande lokaliseringen märktes den skillnaden mot tidigare, att sjöplåtarna och dödislanden, myr- och berglanden samt myrplatån började koloniserar.³⁶⁸

Bergverk

År 1661 anlades smälthytta, brukshus och prästhemman i Kvikkjokk i samband med att silverutvinning påbörjades i området, samt Storbacken, som anlades för att underlätta transporter till och från gruvdriften. Samtliga låg långt väster om odlingsgränsen.³⁶⁹

På 1740-talet började järnmalm utvinnas ur Malmberget i Gällivare-trakten. Verksamheten led dock av omständliga och dyra transporter av malmen, varför den länge förblev liten. Samer anlätades för att transportera malmen med ren och ackja till lappmarksgränsen, där bönder tog vid. Malmbrytningen kunde utvecklas till fulla först sedan Malmbanan hade färdigställts år 1891.³⁷⁰

³⁶⁶ Hultblad, 1968, s. 142.

³⁶⁷ Sköld, 1992, s. 44 f. och 137.

³⁶⁸ Hultblad, 1968, s. 170.

³⁶⁹ Hultblad, 1968, s. 277 ff.

³⁷⁰ Malmberget, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Malmberget#Malmfyndigheten>, besökt den 24 oktober 2024.

Tvister

När det gäller konflikter mellan samer och nybyggare behandlar studier främst tiden efter år 1750, när både nybyggen och konflikter var fler. Tidiga konflikter var enligt Sköld fler när det gällde kontakterna mellan skogssamer och nybyggare och rätten till jakt- och fiskemarker, än mellan fjällsamer och nybyggare och tvister om arealer i skogslandet nedanför fjällen. I skogslandet var renskötseln fram till mitten av 1700-talet alltför obetydlig för att förorsaka tvister, medan fisket var den främsta näringskällan. Betesmarker fanns med andra ord i överflöd i förhållande till tamrenantalet, medan det rådde knapphet om fiskevatten.³⁷¹

Sköld har vid genomgång av fisketvister i Sjukksjokk lappby funnit att framför allt den som sades erlægga skatt för sjön i fråga ansågs vara den rättmätiga brukaren. Skattesummans storlek avgjorde hur många fiskerätter man hade rätt till, vilket även gällde nybyggarna. I de sjöar som låg i gränstrakterna mellan olika lappskatteländ delades vanligen fisket på så sätt att man brukade olika delar av sjön.³⁷²

Från 1700-talets mitt framträder enligt Hultblad allt klarare bevis på skogsrenskötsel, medan fiskets roll i tvistemålen avtar.³⁷³ Även Sköld konstaterar vid sin genomgång av tvister rörande Sjukksjokk att fisketvisterna dominerade fram till 1720, när landtvisterna blev allt vanligare, vilket han menar förklaras av renskötselns allt ökande betydelse i området.³⁷⁴ Enligt Hultblad övergick även jaktens betydelse under 1700-talet till en binäring.³⁷⁵

Jesper Larsson, docent i agrarhistoria, och Eva-Lotta Päiviö Sjaunja, agronom och forskare, har tillsammans publicerat en artikel om självförvaltning och tidigmodernt samiskt naturresursutnyttjande där de har gått igenom ett stort antal rättsfall från Lule lappmark under perioden 1699 till 1780 med särskilt fokus på tvister om jakt, fiske och renskötsel.³⁷⁶ Vid sin genomgång hittade de inga rättsfall där fiskerättigheter såldes mellan samer men däremot flera exempel där samer ärvde fiskerättigheter av varandra,

³⁷¹ Sköld, 1992, s. 137.

³⁷² Sköld, 1992, s. 49.

³⁷³ Hultblad, 1968, s. 141.

³⁷⁴ Sköld, 1992, s. 50 och s. 136.

³⁷⁵ Hultblad, 1944, s. 106 f. Se även Sköld, 1992, s. 31.

³⁷⁶ Larsson, Jesper, Päiviö Sjaunja, Eva-Lotta 2022, *Self-Governance and Sami Communities Transitions in Early Modern Natural Resource Management*, Creative Commons, s. 62–65.

på annat sätt delade upp dem inom sina familjer, eller hävdade ensamrätt med stöd av arv, urminnes hävd eller beskattning.³⁷⁷

Larsson och Päiviö Sjaunja hittade endast ett fall, som de anger är från år 1699, där två samer hade sålt ett fiske till en bonde i Luleå.³⁷⁸ Fisket låg i Vuollerim och har även beskrivits av forskare tidigare; sannolikt är det rätta årtalet för försäljningen 1676.³⁷⁹ Larsson och Päiviö Sjaunja hittade också ett exempel från år 1773 på att ett fiske delats upp säsongvis mellan en same och en nybyggare.³⁸⁰ Rättsfallen om jakt var få, men de hittade ett fall från år 1741 där en nybyggare som placerat ut en vildrensfälla i östra Sjöksjokk förpliktades att ersätta ägarna till de renar som gick i fällan.³⁸¹ Några rättsfall handlade om fågeljakt, där domstolen bedömde långvarig användning av fällor som ett giltigt argument av den part som gjorde gällande jakträtt på ett område.³⁸² Lapps kattelandsinnehavarna hade enligt det undersökta materialet jakträtten på sina skatteland, både till rovdjur och annat vilt, och behövde stora områden för att kunna bedriva extensiv jakt med hjälp av olika sorters strategiskt utplacerade fällor. Ett hushåll kunde ha hundratals fällor utplacerat på sitt lapps katteland.³⁸³

6.3.3 Sammanfattning och slutsatser om Lule lappmark

Markkonkurrensen i Lule lappmark är som framgått grundligt utredd av historiker. Samtliga tidiga nybyggen finns redovisade, liksom samtliga fisken som användes av kustbönder under mitten av 1500-talet och under början av 1700-talet. Som nämnts i avsnittet om lapps katteland finns utförlig dokumentation om en stor del av lapps katteländen i området genom Skölds och Hultblads arbeten. Det historiska materialet visar genomgående och entydigt att samer sedan urminnes tider kontinuerligt har använt marken i Lule lappmark för jakt, fiske och renskötsel. Kustbönderna har också

³⁷⁷ Larsson, Päiviö Sjaunja, 2022, s. 62–65.

³⁷⁸ Larsson, Päiviö Sjaunja, 2022, s. 104, med hänvisning till HRA (1699, p. 86–89) och s. 106–108, 110.

³⁷⁹ Hultblad, 1968, s. 325 och Norstedt, 2020, s. 302. Fisket omnämns visserligen i domboken från år 1699, men det såldes redan år 1676.

³⁸⁰ Larsson, Päiviö Sjaunja, 2022, s. 104, med hänvisning till HRA 1699, p. 86–89 och s. 106–108, 110.

³⁸¹ Larsson, Päiviö Sjaunja, 2022, s. 135.

³⁸² Larsson, Päiviö Sjaunja, 2022, s. 140.

³⁸³ Larsson, Päiviö Sjaunja, 2022, s. 145–148.

gjort fiskefärder i Lule lappmark som har inneburit en konkurrens om samernas fiske, men dessa resor har minskat betydligt i omfattning under 1500-talets senare del, och på 1700-talet utnyttjades endast ett litet antal fiskevatten ovanför lappmarksgränsen av kustbönder. Några fisken ovanför odlingsgränsen som utnyttjats av kustbönder har inte kunnat identifieras. Nedanför odlingsgränsen är de skattlagda fiskevattnen koncentrerade runt det som i dag är tätorten Jokkmokk.

Från 1600-talets mitt fram till år 1750 har det anlagts ett antal nybyggen i Lule lappmark, även ett fåtal ovanför odlingsgränsen, där nybyggarna i viss utsträckning har konkurrerat med samerna om jakt och fiske. För några av dessa har nybyggarnas fiskerätt grundat sig på överenskommelser med samerna, men inte i samtliga fall. Nybyggena har alltså i någon mån inneburit en konkurrens med samerna om jakt och fiske, även före 1749 års lappmarksreglemente. Att det har förekommit att samer har upplåtit jakt och fiske framgår av det ovan beskrivna domboksmaterialet, och det finns också exempel på att villkor tagits in när ett nybygge har anlagts om att nybyggaren fick jaga eller fiska på lapps katteland mot ersättning till skattelandets innehavare.

Ovanför odlingsgränsen finns ytterst lite konkurrerande markanvändning i Lule lappmark. Den som finns är helt inom privat mark. Sveaskog äger ingen mark ovanför odlingsgränsen.

Sveaskog äger däremot mycket mark mellan odlings- och lappmarksgränsen i det som var Lule lappmark (figur 6.8 nedan). Det rör sig i de norra delarna av Lule lappmark om stora områden nordost och sydost om Gällivare, upp mot Pilijärvi och Övre Parakka och ner mot Nattavaara by. Där fanns en del bebyggelse som kan ha medfört en konkurrens under undersökningsperioden. I Gällivare finns Malmberget, Gällivare kyrka och ett nybygge, men denna bebyggelse tillkom efter år 1730 och bör därför inte ha hindrat ett upparbetande av Girjas rättigheter före det. Detsamma gäller nybyggena öster och söder om Gällivare som markerats med ljusblå knappnålar på kartan (figur 6.7 nedan). Äldre nybyggesanläggningar som eventuellt kan ha medfört konkurrerande markanvändning utgörs närmare odlingsgränsen av Soutuojärvi, Moskojärvi och Avvakko. Dessa ligger dock relativt långt från Sveaskogs mark. Längre österut kan verksamheten vid nybyggena Vettasjärvi, Keinosuando och Ullati ha inneburit en konkurrerande

markanvändning. Ner mot Nattavaara finns förutom den byn även nybygget Kilvo. Samtliga nu redovisade nybyggen bör dock inte ha inneburit någon beaktansvärd konkurrens – flera av dem har anlagts av lappskattelandsinnehavare eller efter köp från lappskattelandsinnehavaren (se avsnitt 6.3.2 och 5.3.1). Det ska också sägas att Sveaskogs markinnehav i området är stort, och stora delar av det ligger på långt avstånd från den här redovisade konkurrensen. Runt byarna finns, av naturliga skäl, mycket privatägd mark. Österut, närmare Skröven och Satter/Satajaur äger inte Sveaskog någon mark.

På de marker som nu har beskrivits – alltså den norra halvan av Lule lappmark mellan lappmarks- och odlingsgränsen – ser det ut att ha varit något mer konkurrens än i Girjasområdet, även om det inte är säkert att allt är sådant vid en rättslig prövning bör beaktas som konkurrens. Det är inte heller säkert att den redovisade konkurrensen har påverkat all den mark som i dag ägs av Sveaskog. På markerna närmare Gällivare ser konkurrensen ut att ha varit mindre och ha kommit senare. Något säkert svar på frågan om hur en domstol skulle bedöma betydelsen av konkurrensförhållandena kan inte lämnas. En stor del av markerna är vinterbetesmarker, vilket också försvårar bedömningen (se avsnitt 5.2). Gällivare sameby har dock åretruntmarker i området, mer om dem strax.

Även om det har funnits en del konkurrerande markanvändning i de norra delarna av Lule lappmark ser det inte ut som att några nybyggen är äldre än från 1660-talet. Samebyarna skulle i en eventuell tvist kunna påvisa att en hävd redan hade hunnit upparbetas när de första nybyggarna kom. Se mer om det i avsnitt 5.3.2.

Rör man sig vidare ner mot den södra delen av Lule lappmark äger Sveaskog mycket mark öster och söder om Jokkmokk, sydost om Nattavaara (öster om Polcirkeln) och mycket stora områden som sträcker sig från odlingsgränsen norr om Pite älv bort mot Vidsel i öst, och upp mot Kåbdalis och Krokfors.

I Jokkmokk fanns kyrka redan på 1600-talet och flera nybyggen. Genom Jokkmokk går Lilla Lule älv, som rinner ner till Vuollerim där den går ihop med Stora Lule älv. I Vuollerim finns ett nybygge, men det anlades först under 1700-talets mitt och bör inte ha inneburit någon hävdbrytande konkurrens under undersökningsperioden. Längs med Stora Lule älv finns nybyggena

Storbacken, Porsi, Kuoka och Priwiappi. Vid Stora Lule älvs dalgång anlades nybyggen med fiskerättigheter under 1600-talet trots att skattlandsinnehavarna motsatte sig det, vilket är en tydlig konkurrens om fiskerätten där under den tiden. På markerna runt Jokkmokk mot Vuollerim till kan konkurrensen eventuellt vara beaktansvärd – samtidigt är det fyra mil däremellan och de nybyggare som har varit verksamma där behöver inte ha påverkat hela området. Öster om Polcirkeln finns stora områden där det har saknats konkurrens, det vill säga förhållandena är lika dem i Girjasområdet. Österut – längs med lappmarksgränsen mellan Snesudden och Storsand – ser det ut att ha varit något mer konkurrens än i Girjasområdet. I de mycket stora områden som Sveaskog äger norr om Pite älv mellan odlings- och lappmarksgränsen ungefär i höjd med Vidsel (som sträcker sig upp mot Kåbdalis och Krokfors) är konkurrensen i princip obefintlig. Där finns ett nybygge i Holmträsk som tycks ha varit öde under perioder och ett nybygge i Stenträsk som anlades så sent att det inte bör ha hindrat ett upparbetande av urminnes hävd.

I dessa områden, det vill säga de södra delarna av Lule lappmark, ser förhållandena på de flesta av Sveaskogs marker ut att ha varit mycket lika dem som rådde i Girjas sameby. Det innebär att samebyarna som verkar där måste anses ha goda chanser att hävda Girjasrättigheter, med reservation för de svårigheter som tidigare har nämnts i fråga om vinterbetesmark (avsnitt 5.2). I områdena runt Jokkmokk och Nattavaara ser det dock ut att ha varit mer konkurrens än i Girjas, varför de områdena är svårare att bedöma.

Studerar man särskilt skogssamebyarnas åretruntmarker ser man att på Slakkas åretruntmarker norr om Jokkmokk finns det viss konkurrens, men den är liten och ser ut att ha kommit sent i tid. Där finns nybygget Juggijaur som anlades efter år 1750. På Gällivare och Udjta samebyars åretruntmarker ser förutsättningarna på den mark Sveaskog äger ut att ha varit mycket lika dem som gällde i Girjasområdet. Skogssamebyarna ser alltså ut att ha goda möjligheter att hävda Girjasrättigheter i domstol.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Lule lappmark. Bilden av markanvändningsförhållandena är differentierad i Lule lappmark, där Sveaskog äger mycket mark. I norra delen av Lule

lappmark tycks det ha varit något mer konkurrens än i Girjas sameby, möjligen med undantag för områden runt Gällivare. Motsatsvis har det i södra delen av Lule lappmark knappt funnits någon konkurrens under undersökningsperioden, med undantag för områdena runt Jokkmokk och Nattavaara.

De samebyar som verkar på Sveaskogs marker i den södra halvan av Lule lappmark kan på goda grunder hävda att de har upparbetat Girjasrättigheter under perioden fram till omkring år 1750, och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetande av en hävd inte kommer att kunna påvisas. Staten bör därför räkna med att dessa samebyar skulle kunna styrka att de har Girjasrättigheter om saken kom under domstolsprövning, med reservation för den osäkerhet som har beskrivits i fråga om vinterbetesmark jämfört med åretruntmark (avsnitt 5.2). I den norra halvan är konkurrensen något mer omfattande, åtminstone i vissa delar av området. Om konkurrensen har varit tillräckligt omfattande för att hindra ett upparbetande av ensamrättigheter är svårt att säga. De samebyar vilkas vinterbetesmarker berörs av detta är Laevas, Girjas, Baste, Unna tjerusj, Sirges, Tuorpon, Udtja, Jåhkågasska och Luokta-Mávas.

Studerar man särskilt skogssamebyarnas åretruntmarker i hela Lule lappmark ser förhållandena ut att ha varit mycket lika dem som rådde i Girjasmålet. Staten bör därför räkna med att dessa samebyar skulle kunna styrka att de har Girjasrättigheter om saken kom under domstolsprövning. De samebyar som berörs av detta är Gällivare, Udtja och Slakka.

Figur 6.7 Konkurrerande markanvändning nedanför odlingsgränsen i Lule lappmark

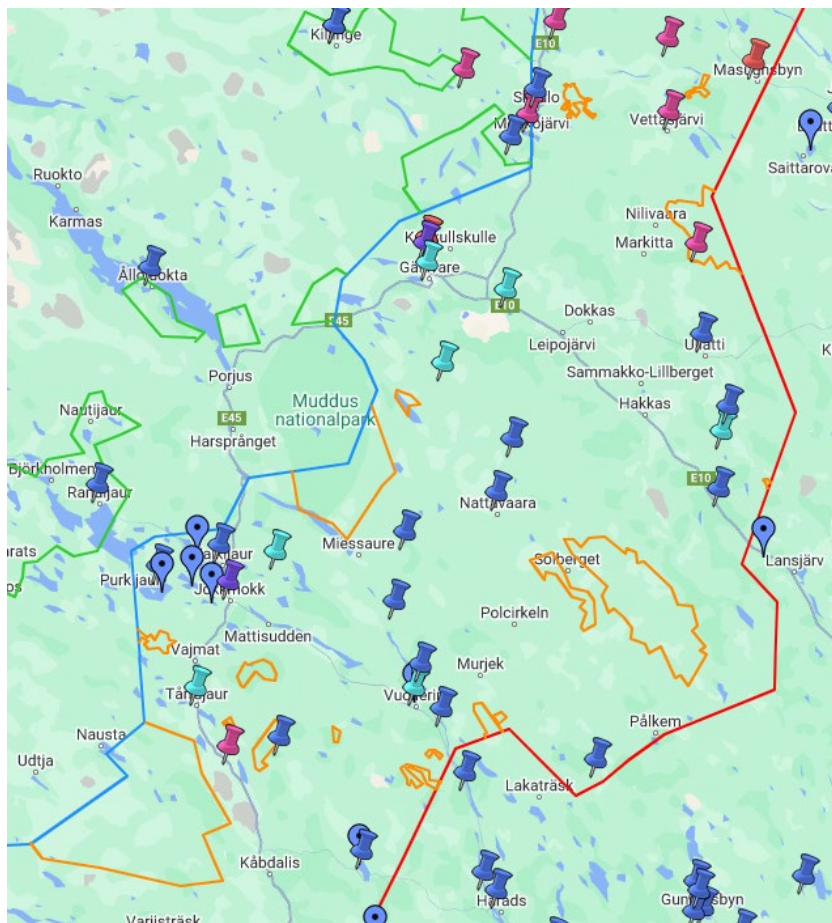

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Lule lappmark. De blå knappålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser, de röda är bergverk. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750. Den röda linjen är lappmarksgränsen. Den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark. De orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark

Figur 6.8 Sveaskogs mark i Lule lappmark

Bild från Sveaskogs publika karta. Sveaskogs marker är de grönmarkerade områdena. Lappmarksgränsen går väster om Kangos och Junosuando, öster om Hakkas och svänger sedan västerut norr om Harads. Områdena runt Harads ligger alltså till stora delar utanför lappmarkerna, liksom områdena österut. Områdena söder om Hakkas ligger dock till stora delar i lappmarkerna.

6.4 Pite lappmark

På 1500-talet var Pite lappmark mycket större än i dag och omfattade även fjällområdet i nuvarande Lycksele och Åsele lappmarker, ner till Jämtland. Pite lappmark bestod då av lappbyarna Arvidsjaur, Luokta, Semisjaur och Lais, varav den sistnämnda omfattade hela fjällområdet. När en kyrkplats inrättades i Lycksele år 1606 överfördes den södra delen av Laisbyn dit från Pite lappmark, som då fick sin nuvarande utsträckning.

I 1695 års jordebok återfinns förutom Arvidsjaur, Luokta och Semisjaur också Norrvästerbyn och Sörvästerbyn, som tillsammans utgjorde den del av Laisbyn som blivit kvar i Pite lappmark, samt Arjeplogs lappby.

År 1927 slogs Mavasvuoma (tidigare Norrvästerbyn) och den västra delen av Luokta samman till Luokta-Mávas lappby, medan Njarg (Sörvästerbyn) och Semisjaur slogs samman till Semisjaur-Njarg.³⁸⁴ Den östra delen av den gamla Luoktabyn hade blivit Stákke skogssameby.³⁸⁵ Den gamla Arvidsjaurby hade delats upp i skogssamebyarna Östra och Västra Kikkejaure, Mausjaur och Malå. Arjeplogs lappby hade en fjällsamisk och en skogssamisk del, varav den förstnämnda år 1946 blev Svaipa.³⁸⁶ Av den skogssamiska delen överfördes samma år de delar av Arjeplogsbyn som låg öster om Storavan till Västra Kikkejaure och Mausjaur, varvid återstoden blev Maskaure.³⁸⁷ Fram till 1946 fanns också Malmesjaur lappby, som delades upp mellan Östra Kikkejaure och Udtja.³⁸⁸

Pite lappmark utgörs historiskt av Arjeplogs och Arvidsjaur socknar. Numera består den av Arjeplogs, Arvidsjaur och Malå kommuner, eftersom Malå år 1862 bröts ut ur Arvidsjaur. Fjällsamebyarna Luokta-Mávas, Semisjaur-Njarg och Svaipa har sina åretruntmarker i Arjeplogs kommun, liksom skogssamebyarna Stákke och Maskaure. I Arvidsjaur kommun har skogssamebyn Östra Kikkejaure sina åretruntmarker, och även Västra Kikkejaure och Mausjaur till största delen. Malå skogssameby har sina

³⁸⁴ SOU 1936:23 *Betänkande angående åtgärder för avhjälpande av de inom vissa delar av Norrbottens läns lappmark yppade missförhållanden samt rörande de kostnader som därav kunde föräntas m.m.*

³⁸⁵ Manker, 1968, s. 86.

³⁸⁶ Manker, 1947, s. 479.

³⁸⁷ Manker, 1968, s. 88.

³⁸⁸ Manker, 1968, s. 157.

åretruntmarker huvudsakligen i Malå kommun, men till en del också i Lycksele kommun.

Figur 6.9 Samebyar i Pite lappmark

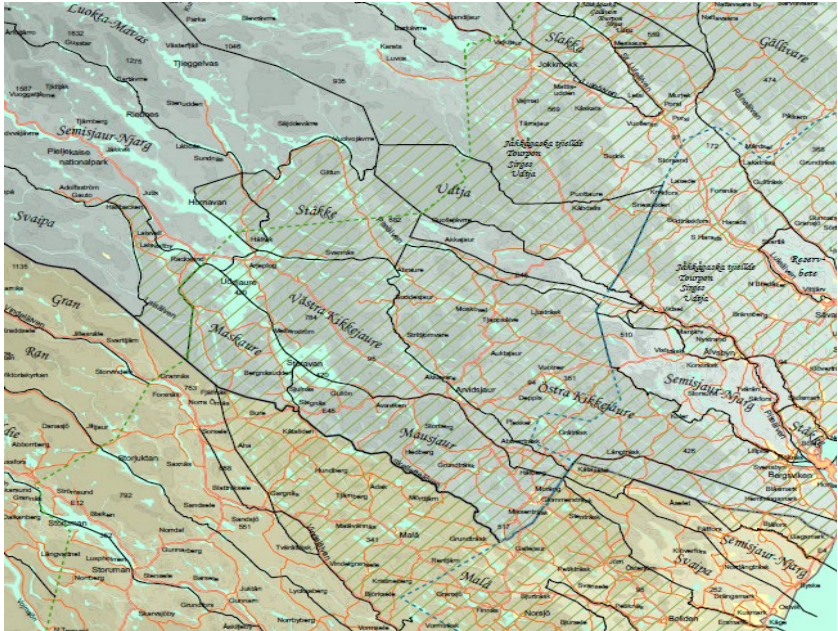

Bild från Sametingets karta över samebyar.

6.4.1 Samisk markanvändning

I den tidigaste skattelängden över Pite lappmark, från år 1553, upptas etthundrafyra skattemän, fördelade på fyra lappbyar. Då fanns i Arvidsjaur femton skattebetalare, samtliga klassificerade som granlappar. I Luokta fanns tjugotvå skattebetalare, varav åtta fjällappar och fjorton granlappar. I Semisjaur var det totala antalet tjuogo, varav nio fjällappar och tretton granlappar. Laisbyn, som vid den tidpunkten sträckte sig söderut längs fjällkedjan ända ned till Jämtland, omfattade fyrtiofem skattebetalare, varav trettiofyra fjällappar och elva granlappar.³⁸⁹ Antalet skattebetalare växte därefter stadigt fram till i början av 1600-talet och uppgick år 1606

³⁸⁹ Bergsland, Knut, 1978, s. 77–100; se särskilt s 79–81.

till tvåhundra trettiosju.³⁹⁰ När sedan de södra delarna av Laisbyn överfördes från Pite till Ume lappmark år 1607 och Pite lappmark fick sin nuvarande utsträckning minskade antalet skattebetalare till etthundranitton.³⁹¹

År 1667 var situationen ungefär densamma, med etthundra femton skattebetalare.³⁹² Av dessa fanns tjugotre i Norrvästerbyn, tretton i Sörvästerbyn (dessa båda byar utgjorde den del av Laisbyn som blivit kvar i Pite lappmark), sexton i Semisjaur, femton i Luokta och fjorton i den nytilkomna Arjeplogsbyn.³⁹³ I denna skattelängd saknas uppgifter från Arvidsjaur, men uppbördsboken tar upp nio skattebetalare i Arvidsjaur samt tjugofem ”hållappar”, det vill säga sådana som skötte prästernas transporter.³⁹⁴

När skattesystemet reformerades år 1695 angavs i jordeboken trettiofem skattande i Arvidsjaur, med trettio olika lapps-katteland. För Arjeplog var siffran tjugotre skattande på sjutton land och för Luokta sexton skattande på elva land. För Norrvästerbyn angavs ortsuppgift endast för en skattande, medan det om övriga trettioen sades uttryckligen att de inte hade några land utan flyttade kring fjällen. För Semisjaur, med trettio skattande, och Sörvästerbyn, med arton skattande, nämns ingenting om land. Inte desto mindre finns uppgifter från senare tiders domböcker om ett stort antal lapps-katteland även i de sistnämnda byarna.³⁹⁵

Antalet skattebetalare i Pite lappmark ökade därefter och uppgick år 1730 till etthundra sjuttioen.³⁹⁶ Ökningen berörde samtliga byar, om än i varierande omfattning.³⁹⁷ Efter år 1750 stagnerade den samiska befolkningen i Pite lappmark och började därefter sjunka

³⁹⁰ Hultblad, 1968, s. 62, Landskapshandlingar Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1606: 8 (1606).

³⁹¹ Landskapshandlingar Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1607: 6 (1607).

³⁹² Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/10 (1667).

³⁹³ Hutchinson, Alan, 2015, *Markebosettingene i pitesamisk område, Sør-Salten – alder og oppkomst i Hedman*, Sven-Donald, Evjen, Bjørg & Myrvoll, Marit, 2015, *Från kust til kyst = Áhpegáttest áhpegáddáj: møter, miljø og migrasjon i pitesamisk område*, Stamsund, Orkana akademisk, s. 51–82; se särskilt s. 72–73.

³⁹⁴ Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/10 (1667).

³⁹⁵ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 20.

³⁹⁶ Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/62 (1730).

³⁹⁷ Hutchinson, 2015 s. 51–82, se särskilt s. 72–73.

något, i takt med att nybyggare flyttade in och bondebefolkningen ökade.³⁹⁸

Lundström har kartlagt de fisken som samer skattat för. Denna kartläggning visar hur långt österut samerna bodde under 1500-talet, och visar kontaktpunkter mellan kustens bönder och inlandets samer. Men sjöarna är svåra att med säkerhet placera – dels på grund av det undersökta områdets storlek, dels på grund av att registren tycks utgå från översättningar till svenska av samiska sjönamn eller förvanskningar av de samiska namnen, skriver Lundström.³⁹⁹

6.4.2 Konkurrerande markanvändning

Hur Pite lappmark koloniserades har beskrivits utförligt av professor Erik Bylund, som forskade i kulturgeografi, i hans klassiska avhandling *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867* från år 1956. För fiskenas del finns dessutom ett gediget utredningsunderlag i form av språkvetaren Ulf Lundströms mycket detaljerade kartläggning av bönders liv i gamla Skellefteå storsocken. I den har han gått igenom ett enormt material bestående av landskapshandlingar, jordeböcker, tiondelängder, domböcker, fiskelängder, mantalslängder med mera. Dessutom har lokalhistorikern Åke Berggren gjort en noggrann genomgång av fjällfisken som bönder från Piteå socken fiskade i. I och med detta finns uppgifter att tillgå om de fisken som användes av kustbönder i Pite lappmark.

Fiskefärder

Lokalhistorikern Åke Berggren har gått igenom alla fjällträsk som kustbönder i Piteå socken skattade för under perioden 1553–1586, och har kunnat identifiera nästan samtliga. Sammantaget fiskade bönder från Lillpite, Sjulnäs, Rognäs, Sikfors, Visträsk, Öjebyn och Svensbyn i ett fyrtiotal sjöar, och av dessa låg det stora flertalet öster

³⁹⁸ Rautio, Anna-Maria, Josefsson, Torbjörn, Axelsson, Anna-Lena, Östlund, Lars, 2016, *People and pines 1555–1910: integrating ecology, history and archaeology to assess long-term resource use in northern Fennoscandia*, *Landscape Ecology* 31, s. 337–349. I denna artikel redovisas ett lägre antal skattebetalare i Pite lappmark före 1607 än i texten ovan, eftersom den del av Laisbyn som senare överfördes till Ume lappmark har utelutits.

³⁹⁹ Lundström, 1997, s. LX f.

om lappmarksgränsen, alltså utanför lappmarkerna. Sex sjöar låg dock strax väster om lappmarksgränsen.⁴⁰⁰ Till stor del var det samma bönder som fiskade i samma sjöar år efter år. Medelfångsten per bonde uppgick till etthundrasjuttio kilo före torkning per år.⁴⁰¹

De skattlagda fjällfiskena för gamla Skellefteå socken har beskrivits av Lundström från 1500-talet fram till år 1850. Under perioden 1553–1610 har Lundström listat varje fjällfiske med beskrivningar ur skattelängderna. Ett antal av dessa fisken ligger ovanför lappmarksgränsen, men inget ovanför odlingsgränsen. För några av dessa fiskevatten är identifieringen osäker. Lundströms kartläggning av fjällträsk som nyttjas av bönder är sagt mycket detaljerad och samtliga utnyttjade träsk redovisas i socknarna Arvidsjaur, Malå, Skellefteå, Bygdeå, Jörn, Norsjö och Burträsk. En del av dessa användes av både samer och nybyggare enligt fiskelängderna.⁴⁰² Under undersökningsperioden minskade antalet använda fjällträsk i gamla Skellefteå socken och har under år 1617 gått tillbaka till endast sexton (bland fjällträsk låg alltså merparten nedanför lappmarksgränsen).

Bylund skriver att kustbönders fiske i så kallade fisketräsk förekom i mindre mån i Pite lappmark än på andra håll och att det inte var fråga om något särskilt långt inträngande i Pite lappmark, som kustbönderna hade företagit.⁴⁰³ Detta stämmer alltså väl överens med vad Lundström och Berggren beskrivit.

Bylund noterar att enligt fiskeregistren från 1500-talets mitt var Kokträsk, Vågräsk, Malåträsk och Skeppträsk de fjällträsk som låg längst i väster i Pite lappmark; samtliga dessa i nuvarande Malå socken på ett avstånd av omkring sex mil från närmaste byn Norsjö. Baktsjaur, Sand- och Järvträsk var belägna ungefär lika långt bort. Sandträsk utnyttjades av en bonde i Tjärn; denne hade följaktligen åtta mil fågelvägen till sitt fiskevatten. Gråträsk nedanför lappmarksgränsen och Pjesker och Östra Kikkejaur strax innanför denna skattades för av bönder i Blåsmark, Rognäs och Lillpite på nio mils avstånd. I fiskeregistret år 1553 upptas även Nile Jerffuitt och Kedge Jerff, vilka troligen är Njallejaur och Tjäggejaur (eller

⁴⁰⁰ Berggren, 1995, s. 65–67.

⁴⁰¹ Berggren, 1995, s. 70.

⁴⁰² Lundström, 1997, s. LIV-LXXX.

⁴⁰³ Bylund, 1956, s. 61 f. med hänvisningar.

Städdjeaur) i Arvidsjaurns socken på en dryg mils respektive tre kilometers avstånd från lappmarksgränsen.⁴⁰⁴

Den senare delen av 1500-talet karaktäriseras enligt Bylund av en allmän flykt från de längst bort belägna fiskevattnen. Flertalet fjällträsk i Pite lappmark ströks ur kustlandets fiskeregister, och i början av 1600-talet tycks endast Östra Kikkejaur och Pjesker i Arvidsjaurns socken med säkerhet ha nyttjats.⁴⁰⁵

Bylund skriver att kustbönderna framåt mitten av 1700-talet helt och hållet hade upphört att fiska i Pite lappmark. Således heter det i en lappmarksbeskrivning från år 1738 att inga ”särskildt skattlagde eller taxerade fiskerier” finns i denna lappmark, där ”bönderna ifrån bebyggda landet intet fiske” idkar.⁴⁰⁶ Uppgiften bekräftas även av Lundströms forskning. När lappmarksgränsen bestämdes år 1751 hade inte Skellefteå socken några fjällträsk i lappmarken, varför gränsläggningen gick utan problem, förklarar Lundström. Detta skilde sig alltså från gamla Umeå socken som fortfarande hade många fjällträsk i lappmarken vilket orsakade besvärligheter vid gränsdragningen.⁴⁰⁷ Lundström har också gått igenom de fjällträskfiskerier som nyttjades av bönder i Skellefteå socken år 1820. Inte heller då fanns några fiskerier ovanför lappmarksgränsen.⁴⁰⁸

Nybyggen och bergverk

Någon egentlig nybyggesverksamhet fanns inte i Pite lappmark förrän på 1700-talet. I samband med driften av Nasafjälls silververk, år 1635–1658, kom emellertid män från kustsocknarna och arbetade med gruvbrytningen (långt väster om odlingsgränsen).⁴⁰⁹ Bruksrörelsen spelade dock en mindre roll för bebyggelsens uppkomst och fortbestånd i Pite, jämfört med bruksrörelsen i andra lappmarker. Den bebyggelse som kom till under bruksdriften i Nasafjäll övergavs sedan arbetet vid gruvan hade upphört.⁴¹⁰

I Pite lappmark skedde inte heller någon finsk inflyttning på samma sätt som norr och söder om denna lappmark. De enstaka

⁴⁰⁴ Bylund, 1956, s. 61 f, med hänvisning i delar till Westin, 1953.

⁴⁰⁵ Bylund, 1956, s. 62, med hänvisning till Westin, 1953.

⁴⁰⁶ Bylund, 1956, s. 61 f., med hänvisningar.

⁴⁰⁷ Lundström, 1997, s. LXVIII f.

⁴⁰⁸ Lundström, 2008, s. 157.

⁴⁰⁹ Gruvan drevs även under perioden 1770–1810.

⁴¹⁰ Bylund, 1956, s. 138 f.

tidiga finska nybyggare som fanns drog sig tillbaka efter att Nasafjällsdriften hade upphört. Bylund kallar bebyggelsen i anslutning till silvergruvan för en momentan 1600-talsbebyggelse som var osjälvständigt beroende av gruvdriften.⁴¹¹

Gruvverksamheten föranledde dock att kyrkan i Arjeplog uppfördes år 1641. Det främsta skälet till val av plats torde ha varit läget mellan de stora sjöarna Hornavan och Uddjaure, där gruvans transportleder gick såväl sommar som vinter.⁴¹²

I den västligaste delen av Pite lappmark byggdes även en kyrka vid smälthyttan i Silbojokk i början av 1640-talet. Kyrkan brändes ned i samband med att bruket förstördes av dansk-norska styrkor år 1659, men kyrkoherden bodde kvar och gudstjänster hölls för samerna i ett av brukshusen tills en ny kyrka byggdes upp år 1691. När kyrkan i Silbojokk återigen brunnit ned år 1747 kom det nya kapellet i stället att byggas vid övre delen av Hornavan där det var god tillgång på timmerskog. Detta blev Lövmokks kapell som uppfördes året därpå och år 1885 flyttades till Jäkkvik.⁴¹³

Under 1600-talet och början av 1700-talet fanns inte något befolkningsöverskott i kustlandet, som hade kunnat rekrytera nybyggare till Pite lappmark. Under perioden kan man i stället konstatera en vikande eller i stort sett konstant befolkningsnumerär i kustlandet. Följden blev att många gårdar lades öde och att nära hälften av åkerjorden på vissa håll låg obrukad.⁴¹⁴

Skälen för befolkningsutvecklingen utgjordes sannolikt av krigsperioden år 1625–1719. Knektutskrivningarna innebar en allvarlig avtappning av befolkningsunderlaget i kustbygden. Särskilt väl styrkt är tillbakagången under 1670-talets krig och Stora nordiska krigets år. År 1827 skriver kyrkohistorikern Holmström: ”De härjande krigen, under Konungarne Carl XII:s och Fredrik I:s regeringar, borttogo så mycket folk å nedra landsbygden samt lemnade de kvarblivna, efter fredernas avslutande, så goda tillfällen att tillträda öde hemman, att föga någon behövde flytta till Lappmarken”.⁴¹⁵

Vid mitten av 1700-talet hade nybyggerverksamheten nått betydligt längre såväl i Umeå som Åsele lappmarker, än i

⁴¹¹ Bylund, 1956, s. 71.

⁴¹² Norstedt, 2016, s. 829.

⁴¹³ Norstedt, 2016, s. 834.

⁴¹⁴ Bylund, 1956, s. 63.

⁴¹⁵ Holmström, 1829, s. 111, återgett av Bylund, 1956, s. 63.

lappmarkerna norr om Piteå. Pite lappmark utgjorde vid denna tid vad Bylund kallar ”ett ganska märkligt bebyggelsevakuum”.⁴¹⁶ Vid denna tidpunkt fanns nämligen bara tre nybyggen i Pite lappmark, som samtliga låg i Arjeplogs socken och var anlagda av lappar.⁴¹⁷ Det äldsta nybygget i Arjeplogs socken, Kasker, daterar sig tillbaka i tiden till 1700-talets första år. Även de andra två tycks ha tillkommit före år 1750.⁴¹⁸

Därutöver var kyrkplatsen i Arjeplog som nämnts tidigt bebodd av präst och klockare. Att dessas närvaro innebar en viss markkonkurrens visar en tvist från 1740-talet rörande slättermarkerna vid Rackträsk, söder om Arjeplog, som tilldömdes prästbordet. Den same som skattade för området hade då själv skördat slättermarkerna, eftersom han hade skaffat kreatur, men kyrkoherden Johan Læstadius hävdade att dessa ängar hade legat under prästbordet så länge kyrkan hade funnits i Arjeplog. Häradsrätten gick på kyrkans linje och kyrkoherden fick formell rätt till slättermarkerna vid Rackträsk.⁴¹⁹

Bylund frågar sig varför Pite lappmark, och särskilt Arvidsjaurs socken, visade sig mindre attraktiv för kolonisation än de andra lappmarkerna. En delförklaring som framhållits av historiker är att Pite lappmark var den minst lockande lappmarken ur kolonisationssynpunkt, eftersom det var den svårtillgängligaste. Pite, Byske och Skellefte älvar var nämligen mycket dåliga kommunikationsleder. Med sina forsar och fall redan i kustlandets övre delar gjorde de båt färder inåt Lappland omöjliga.⁴²⁰

När nybyggarverksamheten i Pite lappmark väl kom i gång skilde sig Arjeplogsområdet från Arvidsjaursområdet. Kolonisationen i Arjeplog skedde ”internt” utan samband med de flyttningsrörelser som riktades mot lappmarken från kustlandet efter 1700-talets mitt.⁴²¹ Åtskilliga av nybyggarsläktena i Arjeplog härstammade från präster och klockare vid kyrkplatsen i Arjeplog, som var kontinuerligt bebodd sedan år 1641.⁴²² Därutöver handlade det

⁴¹⁶ Bylund, 1956, s. 50 och s. 3.

⁴¹⁷ Bylund, 1956, s. 3.

⁴¹⁸ Bylund, 1956, s. 72.

⁴¹⁹ Norstedt, 2016, s. 839 med hänvisning till Arjeplogs socken. Prästbord och prästgårdar, ENA 25:50:5, Foark, s. 371–374.

⁴²⁰ I de la Motrayes reseskildring, 1711–1725, tryckt 1988, s. 257, beskriver kyrkoherden i Gamla Piteå att det är svårt och kanske omöjligt att ta sig upp i lappmarken, eftersom man inte kan ro uppför älven mer än tre eller fyra mil.

⁴²¹ Bylund, 1956, s. 85.

⁴²² Bylund, 1956, s. 89.

främst om samiska nybyggare samt ett fåtal inflyttade bruksarbetare.⁴²³

Arvidsjaur bebyggdes däremot genom inflyttning från kustbygden, i vart fall påbörjades nybyggarverksamheten så. De två första nybyggena i Arvidsjaur socken, Glommersträsk och Pjesker, kom till genom inflyttning av andra än lappar åren 1757 respektive 1759, och grundlades med rätt till de förmåner och enligt den praktiska procedurordning som hade kodifierats i 1749 års lappmarksreglemente, skriver Bylund.⁴²⁴

Arvidsjaur-nybyggarna rekryterades bland sådana yrkesutövare i kustlandet, som inte kunde rubriceras som jordbrukare i egentlig mening, utan i stället bland soldater och andra, som ofta betecknades som ”löst folk”, skriver Bylund. Den första fasen av pionjärflyttning till Pite lappmark fram till år 1810 dominerades av de på en eller annan grund avskedade soldater, som inte kunde skaffa sig en egen jordbit i hembyn.⁴²⁵

Tvister

Av det historiska materialet framgår att det ofta förekom konflikter om markanvändning mellan lappar och andra, men att tvisterna uppkom först efter mitten av 1700-talet. Bylund beskriver hur häradsrätten i Arvidsjaur år 1756 fick ta emot klagomål från lapparna över svårt intrång, som kustbönderna tillfogat dem genom jakt och fiske i lappmarken. Lappallmogen menade att de borde ”fredas från allt intrång på de inom Lappmarksrådet liggande land och fiskerätt”. Häradsrätten höll med lapparna och bestämde dryga böter för dem, som gjorde intrång på lappmark.⁴²⁶ Överraskande nog fick nybygget i Glommersträsk, det första nybygget i Arvidsjaur socken, anläggas redan året efter detta utslag av häradsrätten utan att lapparna allvarligt protesterade. Bylunds förklaring till detta är att lapparna såsom goda realpolitiker hade insett det lönlösa i att streta emot utvecklingen. Det gällde för dem att ta det minst onda av de möjliga olika alternativen. Det vore bättre att få bofasta svenskar på

⁴²³ Bylund, 1956, s. 202.

⁴²⁴ Bylund, 1956, s. 85.

⁴²⁵ Bylund, 1956, s. 202.

⁴²⁶ Dmb Ajaur 27/1, 1756, HLA, återgett av Bylund, 1956, s. 228 – det här var alltså efter att lappmarksgränsen dragits, vilken som ovan nämnt syftade till att reglera markanvändningen i Lappmarken.

bestämda platser, där man visste var man hade dem, än att låta dem ströva omkring var som helst i markerna på jakt- och fiskefärder, resonerar Bylund. Bofasta svenskar skulle man kanske till och med kunna dra nytta av.⁴²⁷

När Bylund studerat insyningsprotokollen för nybyggena noterar han att lapparna sällan motsatte sig själva anläggningen av ett nybygge, men å andra sidan var mycket måna om att få sina renbetes- och fiskerättigheter hävdade och nybyggarnas motsvarande rättigheter samtidigt noggrant begränsade.⁴²⁸ Så länge nybyggarna inte slog sig ner vid fiskrika sjöar utan i stället började bebygga till exempel en lid och där inrikta sig på jordbruk, förblev förhållandet mellan nybyggare och lappar gott. Svensk bosättning vid fiskrika vatten eller i omedelbar närhet till någon lappvall utlöste däremot nästan alltid svåra stridigheter.⁴²⁹ Detta visar fiskets centrala betydelse för försörjningen.

Bylund har noterat cirka hundra exempel på fiskekonflikter mellan lappar och andra i det undersökta domboksmaterialet. Han redogör särskilt för en långdragen tvist mellan nybyggare vid Lappträsket (nuvarande byn Moräng) och deras lappgrannar på skattelandet Lappträsk eller Tjaktjejaur. Lappträsklappen Per Larsson hade själv försökt anlägga ett nybygge på sitt skatteland men misslyckats, och bevittnade några år senare, år 1769, hur en kustbo fick anlägga sitt nybygge nära hans eget huvudviste. Han bestred kustbons rätt att slå sig ner i Lappträsk, men häradsrättens utslag gick honom emot, fränsett den reservationen att nykomlingen ”antydde att i fiskande och djurfång ej tränga lappen Per Larsson... eller sådant vidare än till husbehov nyttja”. Redan ett år senare anlades ytterligare ett nybygge vid Lappträsklapparnas gamla fisketräsk. Samma år, 1770, klagade också lapparna vid tinget över att den förste nybyggaren gjort intrång på deras fiske. Häradsrätten konstaterade att så verkligen måste ha varit fallet, och bestämde att nybyggaren måste låta sig nöja med ett notvarp i Lappträsket nedanför nybygget, under hänvisning till att nybyggaren endast hade rätt till fiske för husbehov.⁴³⁰

⁴²⁷ Bylund, 1956, s. 228.

⁴²⁸ Bylund, 1956, s. 229.

⁴²⁹ Bylund, 1956, s. 229. Stridigheter uppkom till exempel vid de fiskrika sjöarna Pjesker, Hebersträsk, Myrträsk, Sandträsk, Järvträsk m.fl.

⁴³⁰ Dmb Ajaur 1769, fol. 464 ff, vol. 44, RA, återgett av Bylund, 1956, s. 231 f.

Twisten fortsatte i flera år, efter att nybyggarna i Lappträsket byggde en kvarn i Lappträskbäcken som förstörde fisket för Lappträsklapparna. Häradsrätten meddelade i ett utslag att kvarnen skulle rivas, men detta verkställdes inte av nybyggarna, varför Lappträsklapparna fick stämma dem igen. Nybyggarna vädjade då till kungens befallningshavande om att få slippa riva kvarnen. En utredning gjordes av kronofogden och en extra synenämnd besiktade kvarnen och förordade att den skulle stå kvar. Häradsrätten gick emellertid helt på lapparnas linje och förklarade att den extra synenämnden var jävig, eftersom den var sammansatt av nybyggare från Glommerträsk och Myrträsk. Rätten fann nybyggarna skyldiga på alla väsentliga punkter i anklagelseakten och fällde dem följaktligen såsom ansvariga till dryga böter.⁴³¹

Bylund sammanfattar sin undersökning av tvister med att häradsrätterna regelmässigt skyddade lapparnas fiskerätt framför nybyggarnas mer begränsade fiskerätt för husbehov; ”emedan fiskebruk är Lappmäns, men ej Nybyggarens näring”. När isolerade fisketvister anhängiggjordes vid häradsrätten fick lapparna i allmänhet sina rättskrav väl tillgodosedda. Vid sina studier av tingsprotokollen från år 1770–1774 får Bylund intrycket av att häradsrätten med stor omsorg försökte vårda sig om lapparnas rättigheter, en omsorg som ibland förefaller ha sin djupaste upprinnelse i en tanke på att så mycket som möjligt kompensera lapparna för att andra över huvud taget släppts in på deras skatteland.⁴³²

När emellertid i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet bevattning genom uppdämning eller uppgrävning av sjöar trädde i förgrunden, blev detta orsaken till allvarigare konflikter, eftersom fisket i många fall direkt offrades. Trots detta gick myndigheterna emot lapparna i de allra flesta sådana fiskemål. Bylund går igenom flera exempel på sådana tvister i Arvidsjaurns socken, närmare bestämt i Lappträsket, Boksel, Apejaur och Pjesker.⁴³³

⁴³¹ Bylund, 1956, s. 232 f. Under åren därefter fortsatte nybyggarna att vägra ta bort kvarnen och KB:s specialombud i lappmarkerna antecknade att skattelappen gått med på kvarnbygget; något som skattelappen kraftigt bestred vid häradsrätten. Häradsrätten hade inte informerats om KB:s åtgärder och kände sig säkert desavouerad. Rätten sköt upp tvistens avgörande och följden blev så småningom att hela frågan begravdes; nybyggarnas kvarn fick stå kvar och lapparna ställdes inför fait accompli, se s. 234.

⁴³² Bylund, 1956, s. 233.

⁴³³ Bylund, 1956, s. 234–243.

Med andra ord – när det kom att handla om en avvägning mot nybyggarens jordbruksintressen sattes regelmässigt jordbrukets intressen främst, varvid lapska fiskerättigheter fick vika.⁴³⁴ För de lappar som var närmast berörda av denna utveckling, blev situationen ganska prekär. De uppmanades till exempel att utöva sitt fiske på andra håll inom skattelandet, men det var sannerligen inte alltid så lätt för dem att hitta en fiskrik sjö, där de fick vara ifred för nybyggesanläggningar. Dessvärre för dem blev de också i mycket hög grad tvingade att flytta, på grund av att fisket verkligen försämrades kraftigt genom åtgärderna från nybyggarnas sida.⁴³⁵ Men i isolerade fisketvister drog däremot lapparna alltiämt det längsta strået. När en fisketvist verkligen gällde uteslutande fisket och inte något jordbruksintresse fördes fram från nybyggerhåll, då betraktades lapparnas krav mindre ur näringspolitisk synpunkt än ur strängt juridisk av de dömande och decisiva myndigheterna, med den följd, att lapparna hade större framgång.⁴³⁶

I Arjeplogs socken är bilden av fisketvisterna något annorlunda. Bylund har endast kunnat notera tolv fisketvister mellan nybyggare och lappar under samma undersökningsperiod. I de flesta fallen handlade tvisten enbart om fiske, varvid lapparnas rätt alltid tillgodosågs på samma gång som nybyggarens, oftast på så sätt, att nybyggare och lapp fick fiska tillsammans i samma vatten. Detta var typiskt för Arjeplog; även nybyggarna var ju där i stor utsträckning lappska skattelandsinnehavare och striden om fiskevattnen skärptes därför inte av motsatsförhållandet nybyggare-lapp på samma sätt som i Arvidsjaur.⁴³⁷

6.4.3 Sammanfattning Pite lappmark

För Pite lappmark är markanvändningsförhållandena noggrant beskrivna av flera historiker. Noterbart är att den konkurrerande markanvändningen i Pite lappmark har varit betydligt mer begränsad än i övriga lappmarker, både när det gäller nybyggen och kustbönders fiske. Det har inte funnits någon konkurrerande nybyggesverksamhet att tala om före år 1750 – de tre nybyggen som

⁴³⁴ Bylund, 1956, s. 261 f.

⁴³⁵ Bylund, 1956, s. 236.

⁴³⁶ Bylund, 1956, s. 235 och s. 243.

⁴³⁷ Bylund, 1956, s. 245.

fanns innan det var anlagda av lapps kattelandsinnehavare. Därutöver kan nämnas kyrkplatserna i Arjeplog och Arvidsjaur, bebodda av präst och klockare från 1640- respektive 1730-tal. Kustböndernas fiske sträckte sig aldrig långt in i lappmarken och uppvisade en kraftig tillbakagång redan under början av 1600-talet.

Sannolikt berodde en stor del av den låga graden av konkurrens, enligt vad som redovisats ovan, på svårigheterna att ta sig till Pite lappmark. Att där tidigt fanns ett samiskt långvarigt bruk av marken för renskötelse, jakt och fiske är uppenbart. I stora delar av Pite lappmark är den nybyggesverksamhet som ägt rum av samiskt ursprung; det vill säga nybyggena har anlagts av samer på deras egna skatteland.

Eftersom det funnits så få nybyggen före år 1750, har det inte förekommit särskilt många tvister mellan samer och nybyggare förrän under den senare delen av 1700-talet. I Arjeplogs socken där nybyggarna ofta var samiska var tvisterna färre än i Arvidsjaur socken. Av de tvister som har undersökts för Arvidsjaur socken framgår att häradsrätten värnade om de renskötande samernas rätt till jakt och fiske, men att å andra sidan de renskötande samernas fiskerättigheter ibland fick vika för nybyggarnas krav på utdikningar och kvarnbyggen, det vill säga de krav de framställde för sitt jordbruks skull.

Ovanför odlingsgränsen finns inte någon konkurrens före år 1760. På samma sätt som för de tidigare redovisade lappmarkerna äger inte Sveaskog någon mark ovanför odlingsgränsen i Pite lappmark.

Mellan odlings- och lappmarksgränsen äger Sveaskog däremot mycket mark (figur 6.11). Där har det inte heller funnits någon nämnvärd konkurrens före tidigt 1700-tal, bortsett från kyrkan i Arjeplog. I den östliga delen av Pite lappmark finns några skattlagda fisketräsk, men dessa förefaller inte ha varit i bruk särskilt länge.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Pite lappmark. De samebyar som verkar på Sveaskogs marker i området kan på goda grunder hävda att de har upparbetat Girjasrättigheter under perioden fram till omkring år 1750, och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetande av en hävd inte kommer att kunna påvisas. Staten bör därför räkna med att dessa samebyar skulle kunna styrka att de har

Girjasrättigheter om saken kom under domstolsprövning, med reservation för den osäkerhet som har beskrivits i fråga om vinterbetesmark jämfört med åretruntmark (avsnitt 5.2).

De samebyar som påverkas av detta är Luokta-Mávas, Ståkke, Östra Kikkejaure, Västra Kikkejaure, Maskaure, Mausjaure och Malå. Av dessa är samtliga utom Luokta-Mávas skogssamebyar som har sina åretruntmarker i området.

Figur 6.10 Konkurrerande markanvändning nedanför odlingsgränsen i Pite lappmark

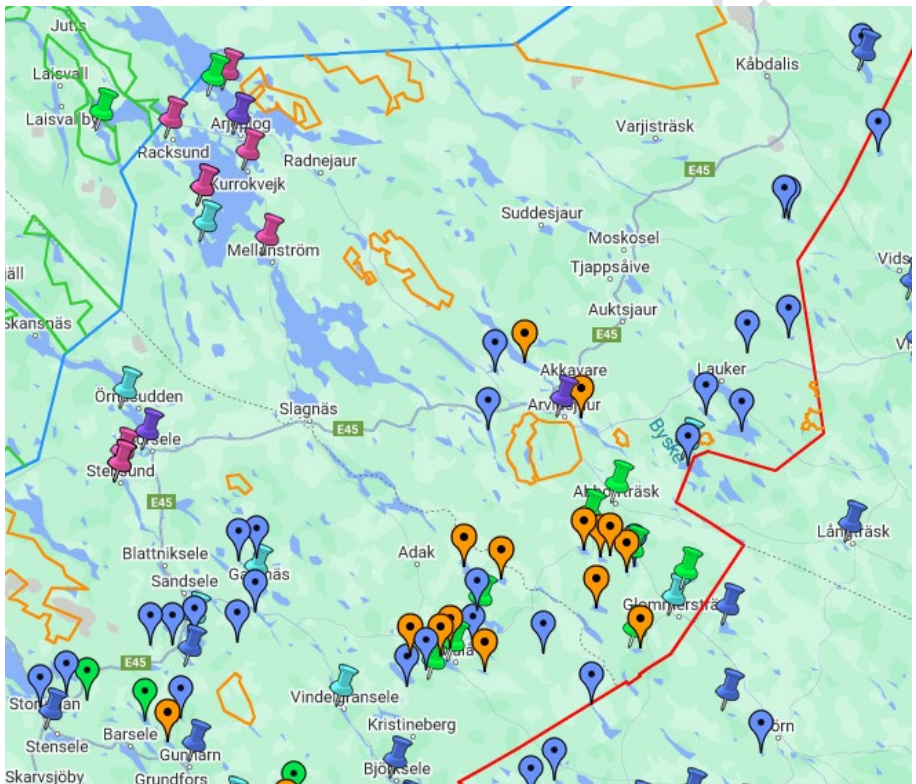

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Pite lappmark. De blå knappnålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser, de röda är bergverk. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750, de orangea är fisken skattlagda före 1750 men där skattläggningen har skattläggningen upphört, de gröna är hävdade men inte skattlagda fiskevatten. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark. Klustren av fisketräsk och nybyggen i söder ligger i Lycksele lappmark som går igenom i nästa avsnitt.

Figur 6.11 Sveaskogs mark i Pite lappmark

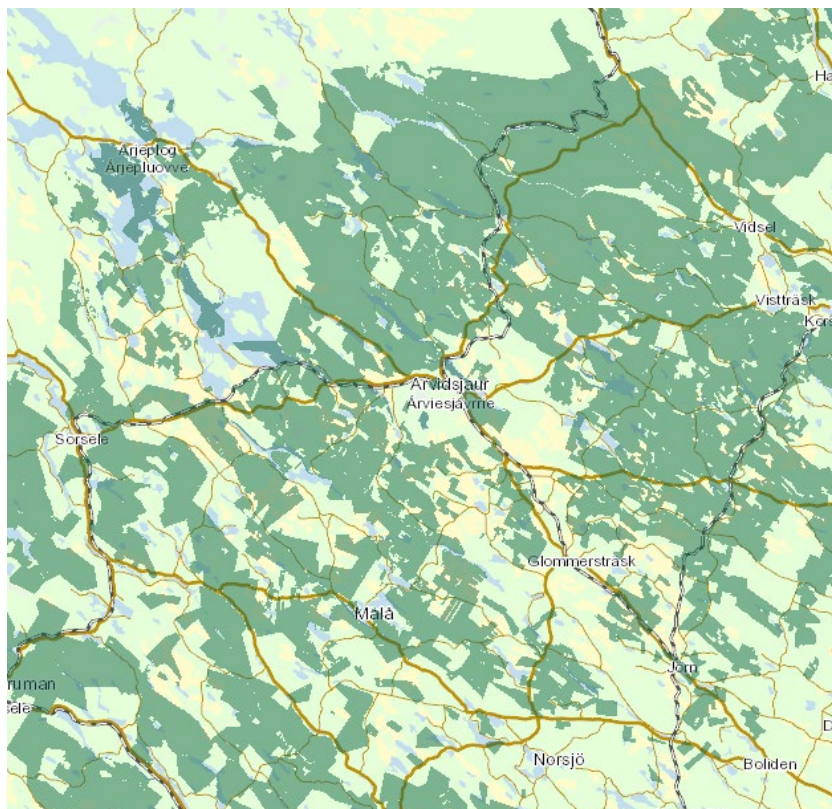

Bild från Sveaskogs publika karta. Sveaskogs marker är de grönmarkerade områdena. Lappmarksgränsen går en bit väster om Vidsel och gör en krök in i Lappland nordost om Glommerstråsk. Glommerstråsk ligger innanför lappmarksgränsen, men Norsjö långt öster om den.

6.5 Lycksele lappmark

På 1500-talet var Ume lappmark betydligt mindre än nuvarande Lycksele lappmark. Ume lappmark är det gamla namnet för detta område, men det ändrades successivt till Lycksele lappmark efter att Lycksele hade anlagts år 1606. Ume lappmark bestod först av en enda lappby, Umbyn, som i stort sett motsvarade dagens Lycksele och Storumans kommuner nedanför Tärna. När kyrkplatsen i Lycksele skulle anläggas år 1606, då som samlingsplats för samerna i både Ume och Ångermanna lappmarker, visade sig befolkningsunderlaget vara för litet. Därför överfördes den södra delen av Laisbyn, som dittills hade hört till Pite lappmark, till Ume

lappmark. Laisbyn delades snart upp i Granbyn, ungefär motsvarande dagens Sorsele kommun från Ammarnäsfjällen och österut, Ranbyn, den västligaste delen av Sorsele kommun och delar av Tärna i Storumans kommun, samt Vapstbyn, från Umeälvens översta delar ner till Jämtland.

År 1663 överfördes den del av Vapstbyn som låg söder om Vapstälven till Åsele lappmark, och Lycksele lappmark fick sin nuvarande utsträckning. I Lycksele lappmark upptogs i 1695 års jordebok således byarna Ranbyn, Granbyn, Umbyn och Vapsten.⁴³⁸

I dag omfattar Lycksele lappmark Lycksele, Sorsele och Storumans kommuner i södra Lappland. Där finns Grans och Rans samebyar, som har sina åretruntmarker i Sorsele kommun, samt Umbeje tjeälddie och Vapsten, som har sina åretruntmarker i Storumans kommun. Malå skogssameby, vars marker huvudsakligen ligger i Malå kommun i Pite lappmark, har också områden i Lycksele kommun.

Figur 6.12 Samebyar i Lycksele lappmark

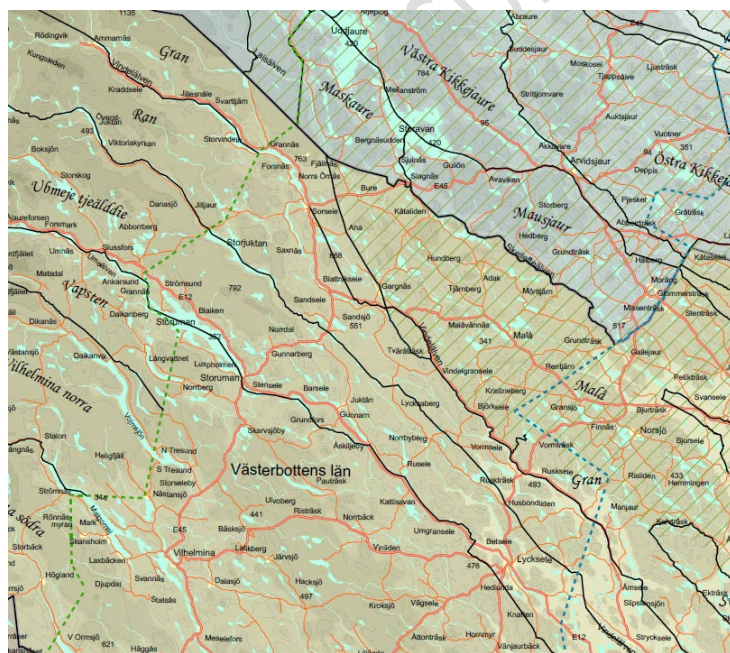

Bild från Sametingets karta över samebyar.

⁴³⁸ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 21.

6.5.1 Samisk markanvändning

Från år 1631 finns en framställning från kyrkoherden i Umeå, som beskriver lapparnas kristendomskunskaper och levnadsförhållanden vid den tiden. Han förklarar att det är omöjligt för dem att komma till gudstjänst oftare än vad de redan gör: Lycksele lappmark började nämligen tretton mil från Umeå kyrka och sträckte sig ända till Västerhavet, innefattande ungefär hundra-trettio hushåll. Där bodde lapparna i tält, utan hus eller ”bastugur” (enklare byggnader), bytte ofta boplats, hade föga annat än salt och något bröd, brännvin och mjöl, för att hålla sig vid liv, om villebråd och fisk tröt. Dock hade de rå och rör mellan sig, drog alla sina trätor till tings, men voro ett ”heemligt folck och samhällige”, deras missgärningar kom därför sällan i ljuset och till straff, skriver kyrkoherden.⁴³⁹

Lantmätaren Jonas Persson Gedda och notarien Anders Olofsson Holm ritade på beställning av landshövding Graan en karta år 1671 över lappmarken i Lycksele där alla lappskatteländ nedanför fjällen framgick.⁴⁴⁰ Bakgrunden till att kartan togs fram har beskrivits i avsnitt 6.1.2. Kartan följs av en beskrivning av markanvändningen i skogslanden. Gedda och Holm menade att det sannolikt inte fanns några möjligheter att anlägga nybyggen högre upp, varför man inte brydde sig om att resa till de högre liggande byarna Vapsten och Ran.

Kartan visar att trakten kring Lycksele var fördelad på lappskatteländ, som var mellan hundrafemtio och tusen kvadratkilometer stora (i genomsnitt fyrahundra-ttio kvadratkilometer).⁴⁴¹ De flesta innehades av ett enskilt samiskt hushåll, men på ett fåtal land fanns två eller fler hushåll. Ett genomsnittligt hushåll bestod av knappt fem personer. Trots att hushållen var små behövdes vidsträckta marker för att de skulle kunna försörja sig. Framför allt var det viktigt att ha tillgång till fiskrika sjöar, för renskötseln verkar ha haft liten betydelse i skogslandet på 1600-talet.⁴⁴² Ännu i början av 1600-talet var

⁴³⁹ Kyrkoherde Niurenus framställning finns som bilaga till kyrkohistorisk årsskrift 1914, s. 411 ff., återgett av Göthe s. 77.

⁴⁴⁰ Topogr., Lappmarken, vol. 1, Anders Olofsson Holms underd. berättelse om Umeå (Lycksele) lappmark på gr. av k. br. 1671 28/2 och lh i Vb. l. mem. 1671 9/5 (kartavd, rullad och kartbok/häfte). Kartan och reseberättelsen finns i sin helhet återgiven i Norstedts bok ”Lappskatteländerna på Geddans karta”, 2011.

⁴⁴¹ Närmare bestämt hela nuvarande Lycksele kommun, Stensele församling i Storumanns kommun, nästan hela Sorsele kommun och delar av Malå kommun.

⁴⁴² Jfr Norstedt, 2011, s. 20 f och 36 f. samt Norstedt, 2018, s. 61 f.

renhjordarna i Lule lappmarker små.⁴⁴³ Därefter skedde en snabb utveckling mot renskötsel och helnomadism; tidigare i fjällappbyarna och något senare i skogslappbyarna.

I 1741 års mantalslängd finns uppgifter om samerna i Lycksele (som då hette Ume) lappmark. Förutom de skattebetalande samerna togs där även upp ”fattige, och till en del tiggarelappar, samt gamla och de så kallade ungsprintare som ingen skatt betalar.” Av mantalslängden framgår att det då fanns sammanlagt åttiotre hushåll i dåvarande Umbyn och Granbyn.⁴⁴⁴

Päiviö har på liknande sätt som för den i avsnitt 6.2.1 beskrivna familjen Labba följt en familj i Granbyn i Lycksele lappmark, släkten Jonsson, från mitten av 1600-talet fram till år 1928. Jämfört med familjen i Torne lappmark noterar Päiviö att det finns åtskilligt fler tvister som involverar familjen i Granbyn, särskilt med nybyggare.⁴⁴⁵ Även i detta material ser han exempel på att lapps kattelandet som rättsobjekt skyddas mot olaga intrång, jakt och fiske från andra än skattelandets innehavare. Han hittar även exempel som bekräftar att lapps kattelanden gick i arv. Av rättsfallen framgår också att en delägare i ett lapps katteland inte fick ta med andra personers boskap på skattelandet mot den andre deläggarens vilja, och inte heller fick hindra den andre deläggaren från att nyttja landet. Någon sådan förskjutning mot lappbyn som kollektiv rättighetsbärare som kunde ses i praxisundersökningen för Tingivara syns inte i Granbyn. Lapps kattelanden hävdades hela tiden individuellt.⁴⁴⁶

6.5.2 Konkurrerande markanvändning

Lycksele lappmarks historiska förhållanden beskrivs detaljerat i historikern Gustaf Göthes nästan 500-sidiga avhandling *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkring 1750*⁴⁴⁷ (som nämnts ovan är Ume lappmark det gamla namnet för detta område, men det ändrades successivt till Lycksele lappmark efter att Lycksele anlagts år 1606). Det finns därmed ett robust utredningsunderlag för hela Lycksele lappmark, där de fisken som

⁴⁴³ Hultblad, 1968, s. 124.

⁴⁴⁴ Norstedt, 2011, s. 21.

⁴⁴⁵ Päiviö, 2011, s. 155 f.

⁴⁴⁶ Päiviö, 2011, s. 174–181.

⁴⁴⁷ 1929, Uppsala, Almqvist & Wiksell.

utnyttjats av kustbönder och samtliga nybyggen gås igenom mycket detaljerat, genom bland annat beskrivningar av innehållet i domböcker och jordeböcker samt underlag från landshövdingeämbetet och Kungl. Maj:t.

Fiskefärder

Göthe redovisar genom beskattningsuppgifter ur jordeboken hur fisket var en viktig näring för både lappar och bönder en bra bit in på 1600-talet, och hur bönderna levde av jakt och fiske i lika hög grad, eller ännu mer, än av jordbruk och boskapsskötsel. Bönderna hade därför boplatser i lappmarkerna långt ifrån sina hemman i kustbygden. Det rörde sig om enkla boplatser där bönderna kunde bo tillfälligt under kortare perioder och förvara anordningar för jakt och fiske.⁴⁴⁸

Bönderna fiskade reguljärt på ett område från byarna i Västerbotten och ungefär upp till Storuman (vilket alltså är ovanför lappmarksgränsen men nedanför odlingsgränsen). Böndernas skattlagda fisken delades med start under mitten av 1500-talet upp i ”hemträsk” och ”fjällträsk”; det vill säga skattlagda sjöar nära hemmanen respektive bortanför byns hemskog. Även om bönderna alltså använde sig av fjällträsk för sin försörjning, beskriver Göthe att det genom beskattningsuppgifterna står klart att hemträskan hade betydligt större betydelse för böndernas ekonomi.⁴⁴⁹

Längre fram i tiden, med start år 1565, syns en tydlig tillbakagång för användningen av fjällträsk. Under slutet av 1500-talet förlorade näringsfånget av fjällträskfiskerna, åtminstone fiskaliskt sett, nästan helt och hållet sin betydelse. Under 1600-talet försvann de större byarna från träskfiskeri på större avstånd från hemmanen vid kusten. Göthes förklaring till att fisketräsk i fjällen övergavs av Västerbottensbönderna är dels att skattesatserna ökat, dels en bristande tillgång på folk.⁴⁵⁰ I träskfiskelängderna antecknas uppgifter om att de ifrågavarande träskingenenting gett ”för folkelöse skull”. Samma utveckling syntes även norrut upp till Luleå socken. Att det var folkbrist beror på pågående krig, och när kriget

⁴⁴⁸ Göthe, 1929, s. 1–5.

⁴⁴⁹ Göthe, 1929, s. 1–5.

⁴⁵⁰ Göthe, 1929, s. 5–8.

tog slut innebar inte det att fjällträskan åter började besökas av skattande fiskare.⁴⁵¹

År 1612 visar jordeboken att de olika socknarnas träsklistor reducerats kraftigt genom en ny skatteordning. I Umeå sockens träsklista finns till exempel endast fjorton återstående träsk jämfört med tidigare åttio eller nittio. Detta förhållande i träskbeskattningen kom att bestå till mitten av 1700-talet. Detta visar enligt Göthe en utomordentligt stark reträtt ur lappmarken från böndernas sida.⁴⁵²

Trots att träskfiskena i lappmarkerna inte längre beskattades i någon större utsträckning upptogs fisket i sjöar i kronans allmänningar och långt inne i lappmarken under mitten av 1600-talet genom fiskefärder med anslutande utnyttjande av marker.⁴⁵³ Göthe beskriver hur Västerbotten plågades av fattigdom under 1630-talet, vilket bland annat syns på en stor utvandring. Eftersom allmogen började röra sig söderut för att tigga hade landshövdingen överseende med att de kvarvarande bönderna levde av fiske utan att skatta för det. Landshövdingen var väl medveten om att bönderna fiskade i fjällen från nyår till frampå våren och visste utan minsta tvivel att de skattade föga för fiskena, men godkände fjällfiskets utövande.⁴⁵⁴

Göthe beskriver hur äganderättsprinciperna såsom vi i dag känner dem inte helt har utvecklats ännu under senare delen av 1600-talet: ”Man hade ett system, ganska rörligt i sin konsistens, och så lagt, att var och en borde kunna på något sätt hjälpas fram. Vildmarkens resurser voro de tillgångar, där man ytterst skulle hämta medlen, vare sig man gjorde det genom jakt, fiske, fåbodkultur eller annat.”⁴⁵⁵ För fisket gällde att bybor lade lott efter egendom i den by där fisket var beläget, antingen de fiskade där själva eller överlät sitt fiske till andra. Ingen fick lova personer utanför byn att fiska på de allmänna eller enskilda fisken som hörde till byn.⁴⁵⁶

Lundius har i sin lappmarksbeskrivning från 1670-talet skrivit följande om de kustbönder som fiskade i Lycksele lappmark.

I Uhmå lappmarck är brukeligt att böndren oppresa ifrån Öfwerste bygdan om våren till att fiskia effter gjäddor. Desse bönder säga sig

⁴⁵¹ Göthe, 1929, s. 8 med hänvisning till Träskfiskelängden i 1568 års räkning N. H. n:o 7.

⁴⁵² Göthe, 1929, s. 10.

⁴⁵³ Göthe, 1929, s. 14.

⁴⁵⁴ Göthe, 1929, s. 66.

⁴⁵⁵ Göthe, 1929, s. 142.

⁴⁵⁶ Göthe, 1929, s. 145.

hafwa ärfft desse insiögar hwar effter andra begynnes först således att lapparna woro skyldig åt kronan mycket för skatt och tiond, då tog fogden och lagman af desse lappar desse insiöar, och böndra kiöpte af lagman och fogden desse insiöar hwilcka nu städse desse bönder bruka.⁴⁵⁷

Göthe beskriver att böndernas intressen för de gamla fiskena uppe i allmanningen fortsatt kommit att minska, och att det är påfallande, att nära nog det enda omnämmandet av bondefisken i Geddas reseberättelse gjordes i samband med redogörelser för lapplanden i närheten av Vindelälvens lopp i östliga delen av lappmarken, högst fem till tio mil från den förmodade lappmarksgränsen. Det sägs i reseberättelsen, att där fiskar bönder ifrån kustlandet under åberopande av hävd. Här kan påminnas om att den faktiska, utmätta lappmarksgränsen förstås inte var dragen än vid denna tid, men att det fanns en gräns mellan lappmarkerna och kustlandskapen var en uppfattning som var betydligt äldre än 1751 års gränsdragning. Göthe resonerar så att om det hade funnits några andra orter där det hade bedrivits livligare fisken av bönder, så hade väl det blivit anmärkt i samband med beskrivningen av dessa. Några tvister om fisken mellan bönder och lappar omtalas inte heller.⁴⁵⁸ Av redogörelsen framgår däremot att lappskatteländen var ganska väl avgränsade mot varandra och mot nedre landet.

Enligt Göthe är det under första halvan av 1700-talet klart att kustbönder fiskar i många sjöar i lappmarkerna utöver de skattlagda. Endast ett obetydligt antal sjöar var skattlagda för byarna nära gränserna till allmänningskogarna. Småfisken var heller inte något bönderna beskattades för, även om de kunde vara en inte oviktig del av förutsättningen för att bönderna kunde betala sin skatt.⁴⁵⁹ Göthe menar att ensamrätt till en sjö inte kunde hävdas av bönderna, och att bönderna inte kunde hävda ensamrätt ens för sjöar som erkänt inte låg i lappskatteland.⁴⁶⁰

Under Carl von Linnés resa genom lappmarkerna antecknade han följande från Lycksele lappmark om det träskfiske som bedrevs av några bönder från Granön.

⁴⁵⁷ Lundius, 1670-tal, s. 33.

⁴⁵⁸ Karta jämte beskrivning. Kommissionen ledd av Jonas Gädda, Lars Olofsson Holm och Erik Olofsson. Topographica Lappmarken 1, kartavd, kartbok: 2031:12.Nr. 46 i resebeskrivningen, Reseberättelsen återgiven av Göthe på s. 183 f. Hela kartan, reseberättelsen och instruktionen till expeditionen finns återgiven i Norstedt, 2011.

⁴⁵⁹ Göthe, 1929, s. 291 f.

⁴⁶⁰ Göthe, 1929, s. 294.

De hade här byggt sig ett hus alldeles likt en badstuga, förutom det ingen ugn var, röken gick ut genom dörren; de ligga på lavar. Fisken hade de hängt upp till att torkas, till sexton pund och det mest gäddor, några rödingar... De hade här legat uti sex veckor och ville ännu hålla sig här fjorton dagar, så länge gäddan leker. De äta mest bara fisk, sc. rom och andra inälvor. Härför give de kronan ingen skatt, ej heller till lappen, som äger vattnet, den de köra därifrån, fast han giver sin skatt. Han vågar icke en gång lägga där ned minsta nät, ty då taga de upp det, kasta dem i träden, ut saepius fecisse retulerunt [ungefär: som de sa att de ganska ofta hade gjort]. Den arme lappen, som av fisk skall själv endast nuförtiden leva och därmed uppehålla sitt hushåll, har nu knappt en eller två fiskar. Jag frågade om han ej klagade, men han sade sig en gång hava förfrågat sig hos överheten [häradshövdingen] vilken sade det vara lappri [alltså en struntsak]. [...] Han vördar sin kung som Gud, tror dock att om kungen visste vad som skedde, skulle han ej tåla det. [...] Nybyggare, som sätta sig ned hos lapparna, dem älska de, visa dem gärna, varest hö kan samlas, det de själva ej behöva, ty renen åter helst på torra platser; då de av honom mena sig få köpa mjöl och mjölk.⁴⁶¹

Nybyggen

Syftet med lantmätaren Geddas undersökning var som ovan nämnts att undersöka var det kunde finnas lämpliga lägenheter för nybyggen. Göthe antar att lappskatteländens innehavare ställt sig villiga till att ta emot nybyggare på sina land i enlighet med vad som föreslogs av expeditionen. Landshövding Graans instruktion till lantmätaren gjorde nämligen en sådan förutsättning nästan oundgänglig. Genom expeditionen och kartläggningen fick man alltså ett nybyggesprogram för femtiosex tilltänkta hushåll, varvid är att märka att enligt Graans jordeboksförslag av år 1670 beräknades hela Lycksele lappmark innehålla sjuttiosju lapphushåll.⁴⁶²

I förhållande till lapparna var nybyggarbönderna både grannar och konkurrenter. Det gällde att nå ett fungerande levnadssätt av hänsyn till behovet av vakt över renarna. Åker och äng stängslades in där odlingen blivit så intensiv att uppförande av stängsel vore ekonomiskt rimligt. Göthe skriver: ”lika litet som en bybondes rätt att fiska, jaga eller taga näver å byns vatten och land medförde rätt för honom att där taga upp åker och äng, bygga och så vidare, lika litet kunde rätt att göra så i lapplandet, om han först fått tillstånd att bo där, medföra rätt att konkurrera med lappen om hans mark i hans

⁴⁶¹ von Linné, 1732, återtryck 1960, s. 50 f.

⁴⁶² Göthe, 1929, s. 185.

näring, till exempel idka fiske var som helst eller röja eller bygga efter blott egen vilja.”⁴⁶³

Göthe beskriver samtliga nybyggen som anlades i Lycksele lappmark. Under 1700-talets början ökade de något i antal. Nybyggarna blev då noga tillsagda, vilket fördes till protokoll, att inte tillfoga nästliggande eller andra rediga lappar något ”prejudits” (det vill säga intrång) i deras näring, vid äventyr av straff.⁴⁶⁴

Det första nybygget i Lycksele lappmark anlades på 1670-talet vid Örträsket av en familj av finsk härkomst.⁴⁶⁵ Örträsk kom inom kort att bli utgångspunkten för den fortsatta nybyggarverksamheten i denna lappmark. Såväl Knaften som Vägsele med flera nybyggen grundades av finnar, som varit i Örträsk, och ättlingar till dessa första finska nybyggare kom att mycket snabbt spridas över hela lappmarken.⁴⁶⁶ Den finska inflyttningssvågen i Lycksele lappmark är någorlunda samtidig med den i de norrbottniska lappmarkerna, som först korsade Tornedalen.⁴⁶⁷ Ytterligare ett nybygge, Rusksele, tillkom före år 1700.

Allmänt om nybyggeskolonisationen beskriver Göthe att 1695 års bestämmelser, alltså det förnyade lappmarksplakatet och skattereformen, i den utsträckning de rörde jordebok, beskattning, nybyggare och garantier för att lapparna inte skulle bli störda i sin näring, synes ha blivit restlöst iakttagna och utnyttjade som grund för vidare samhällsorganisation i Lycksele lappmark. Men rätten till husbehovsfiske måste ha ingått som förutsättning vid varje uppgörelse som kommit att leda till ett nytt boställe på ett lappskatteland. Annars skulle nybyggaren inte ha kunnat bli behållen.⁴⁶⁸

Göthe går igenom tingsrättspraxis under hela den tidsperiod han undersöker. Vid tinget i Lycksele år 1734 avhandlades en Johan Johanssons begäran om att få anlägga ett nybygge på lappmannen Lars Tomassons land Granselet, som ligger två mil nordväst om Lycksele kyrka. Lars Tomasson förklarade att detta ”Johan Johanssons uppsåt, icke är honom emot, endast han enskilt får till sin nytto och gagn behålla de till hans land hörande fiskesjöar och

⁴⁶³ Göthe, 1929, s. 145 f.

⁴⁶⁴ Göthe, 1929, s. 284.

⁴⁶⁵ Göthe, 1929, s. 271.

⁴⁶⁶ Bylund, 1956, s. 66.

⁴⁶⁷ Bylund, 1956, s. 69 – noteras bör dock att kolonisationen började tidigare i Torne lappmark.

⁴⁶⁸ Göthe, 1929, s. 332.

Johan Johansson eljest icke idkar djur- eller fågelskytteri eller med giller far.” Detta antecknades i protokollet. Landshövding Gyllengripp klargjorde sin uppfattning i frågan uttryckligen – han avrådde nybyggaren från fiske.⁴⁶⁹

Göthe redogör därefter för samtliga nybyggen som anlades under perioden 1730–1750. Gemensamt för dem alla var att de anlades efter hörande av berörda lappar, att det antecknades i protokollet att lapparna inte hade någon invändning, och att det i något fall klargjordes specifika villkor för att lapparna skulle godta nybyggena. Nybyggarnas rättigheter beskrevs i protokoll, och några fiskerättigheter angavs inte. Däremot angavs uttryckligen i något fall, efter framställan från den lappman som berördes, att fiskerättigheter inte ingick för nybyggaren. Vid ett av nybyggena, Stora Badstuguträsket (Bastuträsk, nuvarande Gunnarn), var fiskerättigheterna tvistiga mellan lappen och nybyggaren, men ärendet i den delen som handlade om fiske avgjordes utanför domstolen genom en överenskommelse mellan parterna.⁴⁷⁰

Frågan om nybyggarnas rätt att fiska i Lycksele lappmark berördes igen i samband med diskussioner om vilken skatt de skulle betala. Om de skulle krävas på skatt för sitt fiske, skulle det innebära att sådant fiske betraktades som tillåtet av myndigheterna. Frågan togs upp i Kammarkollegium år 1738 på begäran av prästerskapet. Landshövdingen svarade i målet att nybyggarna borde betala skatt som jordbrukare, det vill säga utan fisktionde, eftersom de själva inte hade något fiskevatten utan måste leja det av lappmännen, som ägde landet. En överenskommelse träffades mellan präst och nybyggare om att nybyggarna fick betala som bönderna i nedre landet. Kyrkoherden ville i och för sig ha fisktionde, men avstod från att framställa ett yrkande om det, medan nybyggarna försökte undandra sig sådan tionde ”av orsak, att intet vatten eller fiske blivit dem tillslaget, förr än de varje gång bönfällit och betalt lapparna”.⁴⁷¹

Efter att lappmarksreglementet hade utfärdats år 1749 tillerkändes nybyggarna husbehovsfiske och jakt inom en halvmil från nybygget, vilket också noterades vid nybyggesförhandlingar på tingen i Lycksele lappmark från och med år 1750 – i vissa fall för enskilda sjöar i anslutning till hemmanet, alternativt med förbehåll

⁴⁶⁹ Tingsprotokoll 1734, återgett av Göthe, 1929, s. 386.

⁴⁷⁰ Göthe, 1929, s. 380–399.

⁴⁷¹ Återgett av Göthe, 1929, s. 404, med hänvisning till Härnösands stifts prästerskaps besvär 11 okt. 1738, K-koll. skriv. t. landsh. 25 nov. 1740 och svar 9 okt 1941.

om att lappen som använde vattnet fick fiska utan intrång och nybyggaren till husbehov.⁴⁷²

På 1750-talet när lappmarksgränsen drogs, fästes i Umeå socken stor vikt vid den karta över lappmarken som landshövding Graan upprättat år 1671. I protokollet till syneförrättningen ville länsman Lindström förbehålla de bönder av Umeå socken, som haft och brukat åtskilliga träsk och sjöar belägna väster om den fastslagna gränsen, en okvald och obehindrad nyttjanderätt av samma fiskerier hädanefter som hittills, förutsatt att bönderna var taxerade för de berörda fisketräsken. Lappmarksfullmäktige däremot ansåg, att lappmarksinvånarna borde ha alla land med tillhörande fiskerier som låg inom lappmarksrådet, och yrkade att de lappar som inte hade några land borde få hållas nedanför lappmarksråen på kronoskogarna. Synerätten ansåg sig inte behörig att döma i fråga om träsken utan hänvisade i den delen till kungens befallningshavande, som hade rätt att disponera över kronolägenheternas användande.⁴⁷³

I Lycksele lappmark var synerättens protokoll kring gränsdragningsfrågan omständliga och omfattande – de inblandade parterna hade olika uppfattningar om var gränsen skulle gå. Detta skilde sig mot till exempel Lule och Pite lappmarker där gränsen var tämligen väl definierad av sedvanan och protokollen därför var mer summariska. De viktigaste orsakerna till gränsdragningen var vilken skatt som skulle betalas och vilka som var skyldiga att delta i rotering av soldater. Därefter handlade det om vem som skulle få fiska i vilken sjö.⁴⁷⁴

Tvister

År 1669 inleddes i Lycksele lappmark en lång rad av tvister mellan kustlandsbor och lappmarksbor inför tinget i Lycksele om fisken och andra näringskällor i området. Särskilt träsket Falträsket, strax norr om Lycksele, är föremål för återkommande stridigheter i domböckerna. År 1671 hävdade Könich Pedersson från Granö att träsket låg under hans hemman sedan urminnes tid, men lappen Nils Andersson fiskade ändå däri samtidigt som Könich Pedersson. Nils Andersson menade å sin sida att han hade rätt att fiska i träsket utan

⁴⁷² Göthe, 1929, s. 448 f.

⁴⁷³ Synerätsprotokoll vid Junkavaran den 4 juli 1766, återgett av Göthe, 1929, s. 474 f.

⁴⁷⁴ Lundmark, SOU 2006:14, s. 130.

att betala för det. Resultatet blev en förlikning där parterna kom överens om att Nils Andersson fick fiska i Könich Pederssons frånvaro, men inte annars, och Nils Andersson fick aldrig någonsin ge andra lov att fiska i träsket. Göthe beskriver att det sätt som tingsrätten behandlade detta mål på är typiskt för en mängd andra liknande tvister ungefär hundra år framåt i tiden och möjligen mera: ”Ofta är det två eller flera, som trängas med varandra om ett fiskevatten. För det första klargöres genast, om någon är taxerad för fisket, varefter denne i så fall får bästa rätt men ej i varje fall monopol. För det andra tages alltid hänsyn till hävd, i regel även där taxering av annan förekommer. För det tredje söker rätten åstadkomma förlikning.”⁴⁷⁵

För det omtvistade Falträskets del noterar Göthe att det inte längre var uppfört i jordeboken som beskattat träsk, trots att det tidigare hade varit det, utan nu ansågs det i stället ingå i Könich Pederssons hemman och därför vara skyddat under hemmanets skatt. Härigenom är det enligt Göthe klart belyst, att förändringen i beskattningen av fisketräsk mycket väl kunnat ta sådana former, att de inte alls syntes i jordeboken längre. Tyngdpunkten av hemmanet som ekonomisk enhet och som skatteobjekt hade flyttats närmare själva byn. Lappen Nils Andersson såg väl för sin del Falträsket som en tillgång till sitt lappskatteländ, men har enligt Göthe tydligt inte krävt någon ensamrätt till fisket. Det kunde han troligen inte heller göra till en så stor sjö; en sådan ensamrätt skulle sannolikt vara omöjlig att utnyttja annat än under förutsättning att man bodde just vid Falträsket.⁴⁷⁶

Fiskerätten var omtvistad för åtminstone de sjöar runt Lycksele och upp mot Storuman som redovisas i Göthes karta över skattlagda fisken. Vid tinget år 1702 gjorde bönderna anspråk på att deras ensamrätt till en del av dessa fisken skulle respekteras och krävde att lapparna slutade göra intrång på dem. Det handlade både om sådana fisken som var beskattade och sådana som var obeskattade, men som bönderna ändå menade hörde till dem på grund av hävd. Lapparna svarade att bönderna årligen fiskade inte endast på de omtvistade träskan utan också på åtskilliga andra träsk som tillhörde lapparna, vilket orsakade den ene skattelappen efter den andra fattigdom. Saken prövades på tinget år 1705 efter en utförlig talan från lapparna,

⁴⁷⁵ Göthe, 1929, s. 153.

⁴⁷⁶ Göthe, 1929, s. 154.

som specificerade sextionio träsk som borde betraktas som omtvistade. Där erkände lapparna att bönderna sedan lång tid hade fiskat i träskan, men inte att de gjort det oklandrat, utan tvärtom att lapparna hade större skäl att åberopa hävd för fiskena än bönderna, som bodde långt därifrån och bara kom dit en eller två gånger om året. Dessutom hänförde sig lapparna till att träskan låg inom lappmarksgränsen där lapparna hade större rätt till dem än bönderna – här åberopade lapparna skriftliga förbud från landshövding Johan Graan om att ingen bonde vid äventyr av straff skulle få lov att tillägna sig eller bruka något fiske i lappmarken.⁴⁷⁷ Göthe konstaterar att ensamrätt till en sjö i allmänningen blev svår att hävda för en bonde som säsongfiskade där. Också lappar hade hävd till fiskena. Och i de allra flesta av de omtvistade sjöarna fiskade bönder och lappar tillsammans.⁴⁷⁸

I en resolution år 1707 förklarade landshövding Löwen att bönderna inte skulle få inkräkta i de träsk som tillhörde lappallmogen enskilt och dittills brukats av lapparna, samt att lappar och bönder skulle bruka tillsammans alla omtvistade sjöar som förmenades ligga inom lappmarksrå, till dess att en noggrann undersökning i saken kunde företas.⁴⁷⁹ Tvisterna om träskan användes senare som argument för varför en riktig rågång borde upprättas mellan bönders och lappars ägor.⁴⁸⁰

Av domboksmaterialet framkommer överenskommelser mellan nybyggare och lappar av olika innebörd, bland annat att någon lapp upplät jakt och fiske till en nybyggare mot ersättning i form av att de delade på lappskatten.⁴⁸¹ I domboksmaterialet framkommer också att tingsrätten godkände planerade nybyggen när lappskattelands innehavare inte har något att invända mot ansökan, alternativt efter att lappskattelandsinnehavaren och nybyggaren hade träffat en förlikning.⁴⁸²

Familjen i Örträsk omnämns i domböcker år 1684, när lappen Erik Pedersson i Umbyn förbjöds att störa nybyggaren Johan Philipsson på hans inrymda skog och fiskevatten. Även därefter finns tvister beskrivna mellan lappar och Örträskfinnar.⁴⁸³ Göthe

⁴⁷⁷ Hela tvisten refereras ingående av Göthe, 1929, i ett särskilt kapitel på s. 297–310.

⁴⁷⁸ Göthe, 1929, s. 309 f.

⁴⁷⁹ Tingsprot. den 9 juni 1712, återgett av Göthe, 1929, s. 313.

⁴⁸⁰ Göthe, 1929, s. 315.

⁴⁸¹ Göthe, 1929, s. 275–282.

⁴⁸² Göthe, 1929, s. 284.

⁴⁸³ Göthe, 1929, s. 271.

beskriver att några av Örträsknybyggarna tydligen hade installerat sig där utan att tillfråga lapparna och mot lapparnas vilja, vilket dock inte tycks ha påverkat tingsrättens beslut när nybyggena senare skiftats. Göthe skriver dock att det i vissa fall är sannolikt att lapparna tillfrågats utan att det antecknats i protokoll. Landshövding Douglas varnade personligen Örträsknybyggarna för att utföra åverkan på skattebönders eller lappars skog.⁴⁸⁴

6.5.3 Sammanfattning och slutsatser Lycksele lappmark

Vad som först kan konstateras om Lycksele lappmark är att förhållandena här är grundligt utredda. Samtliga nybyggen och taxerade fisken är kartlagda, och dessutom en stor del av de fisken som kustbönderna åberopade hävd till. Dessutom är lappskatteländen i skogslandet kartlagda. Det är alltså tydligt att samer använt marken i Lycksele lappmark för renskötsel, jakt och fiske, men samtidigt att det en lång bit upp i lappmarken, ända upp till trakten kring Storuman, i betydande utsträckning har förekommit fiske från kustbönder. Några av dessa fiskerättigheter kan dock från början ha grundat sig på tillstånd från samer i området.

De nybyggen som anlagts låg mellan lappmarksgränsen och också upp mot Storuman (Stensele). Dessa nybyggen tycks inte ha gett nybyggaren någon fiskerätt utan att denne särskilt avtalat om det med lappskatteländets innehavare, förrän år 1749 när det i lappmarksreglementet föreskrevs att nybyggarna skulle ha rätt till husbehovsfiske.

Att det förekommit upplåtelser av jakt och fiske från samer till både nybyggare och kustbönder står klart av domböckerna. Villkor om att nybyggare fick jaga eller fiska på ett lappskatteländ mot ersättning fördes regelbundet in i protokoll, och det förekom också att nybyggarna beklagade sig till myndigheterna över att de inte hade någon fiskerätt utan att leja (hyra) den av lapparna.

Kustböndernas fiskefärder i Lycksele lappmark minskade i omfattning under perioden mellan år 1600 och 1750. Några fisken upphörde också att taxeras. Det förekom dock att bönderna fortsatt åberopade hävd till sådana fisken. Tvisterna om de 69 specificerade fiskena visar att bönderna åberopade ensamrätt till dessa på grund av

⁴⁸⁴ Göthe, 1929, s. 273 ff.

hävd, vilket samerna motsatte sig eftersom de också åberopade hävd. Resultatet av tvisterna blev uppdelningar av olika slag mellan samer och kustbönder. Det var alltså inte framgångsrikt att göra gällande ensamrätt till fiskena i trakterna mellan Storuman och lappmarksgränsen.

Noterbart är att det inte finns ett enda nybygge eller skattlagt eller identifierat hävdad fiske ovanför odlingsgränsen. Så långt inåt landet tycks alltså inte kustbönderna ha haft för vana att ta sig. Här äger Sveaskog dock inte någon mark.

Mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen har det däremot förekommit en konkurrerande markanvändning från framför allt kustbönder under perioden 1500–1750. Även om kustböndernas fiske som sagt minskade i omfattning under senare delen av 1600-talet så har det fortfarande förekommit. Böndernas fiskerätt tycks i vissa områden ha grundat sig på upplåtelse från samerna, men i andra fall på egen hävd. Hur vanligt förekommande det ena eller andra har varit är svårt att uttala sig om närmare. Vid tvister om fiskerättigheterna har domstolen ofta kommit fram till delade rättigheter för samer och kustbönder.

I området mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen i Lycksele lappmark, som alltså sträcker sig ungefär mellan Lycksele och Storuman i öst-västlig riktning, och söder om Umeälven till norr om Vindelälven, finns stora områden som ägs av Sveaskog (figur 6.14). Sveaskog äger ett brett bälte av marker på båda sidor om Ume älv mellan lappmarks- och odlingsgränsen. Norrut äger Sveaskog också stora områden mellan Storjuktan och Sorsele och vidare från Sorsele i sydvästlig riktning mot Sandsele, Vindelgransele och Ruskträsk. Dessutom äger Sveaskog ytterligare mark mellan Lycksele och lappmarksgränsen. Markinnehavet i Lycksele lappmark är mer splittrat än i de norra lappmarkerna och det finns mycket privatägd mark mellan Sveaskogs bestånd.

De nybyggen som ligger längs med Ume älv anlades relativt sent och bör inte ha hindrat ett upparbetande av hävd under 1600-talet. Örträsk var det första nybygget och ytterligare några anlades under sent 1700-tal och innehavarna av det nybygget började betala skatt under tidigt 1700-tal. Beträffande nybyggesanläggningarna var det samtidigt noga villkorat att de inte skulle störa lappskattelandsinnehavarnas jakt och fiske – här framgår att det handlar om nybyggen som grundas i ett avtal om jakt och fiske med

lappskattelandsinnehavaren eller villkor om att lappskattelandsinnehavarens jakt och fiske inte fick störas (jämför avsnitt 5.3.1). Det är sannolikt så att inget av dessa nybyggen av en domstol skulle anses innebära någon beaktansvärd konkurrens i förhållande till de marker som Sveaskog äger.

Fiskevattnen i de omtvistade fallen kan däremot klart ses som en beaktansvärd konkurrens om fisket. Där ansågs samer och bönder av myndigheter ha delade rättigheter under undersökningsperioden. Det kan antas att bönderna också jagade i samband med sina fiskefärder i områden i närheten av träsken. Det handlar alltså om fiskevatten längs med Umeälven hela vägen upp till Storuman, fiskevatten i större delen av den östra lappmarken och fiskevatten längs med E45 upp mot Sorsele. Flera av dessa träsk ser ut att ligga på Sveaskogs marker. I träsken och på marker i anslutning till dem har konkurrensen varit klart större än i Girjasområdet. Det finns också områden där Sveaskog äger mark där konkurrensen ser ut att ha varit mindre, exempelvis runt Lycksaberg och Tväråträsk, samt söder om Umeälven.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Lycksele lappmark. De historiska förhållandena i Lycksele lappmark är olika dem som rådde i Girjas, på så sätt att markanvändningen i de flesta områden har varit mer varierad än i Girjas. Det går inte att säga säkert om det vid en rättslig prövning skulle anses att konkurrensen var så omfattande att den har hindrat ett upparbetande av rättigheter grundat i urminnes hävd. På sådana fastigheter som ligger på stort avstånd från de kartlagda fisketräsken kan samebyarna med större sannolikhet styrka att de har Girjasrättigheter. Betydelsen av att det enbart rör sig om vinterbetesmarker är som nämnts svår att bedöma med någon säkerhet, se avsnitt 5.2.

De samebyar som berörs av detta är Vapsten, Ubmeje, Ran och Gran.

Figur 6.13 Konkurrerande markanvändning nedanför odlingsgränsen i Lycksele lappmark

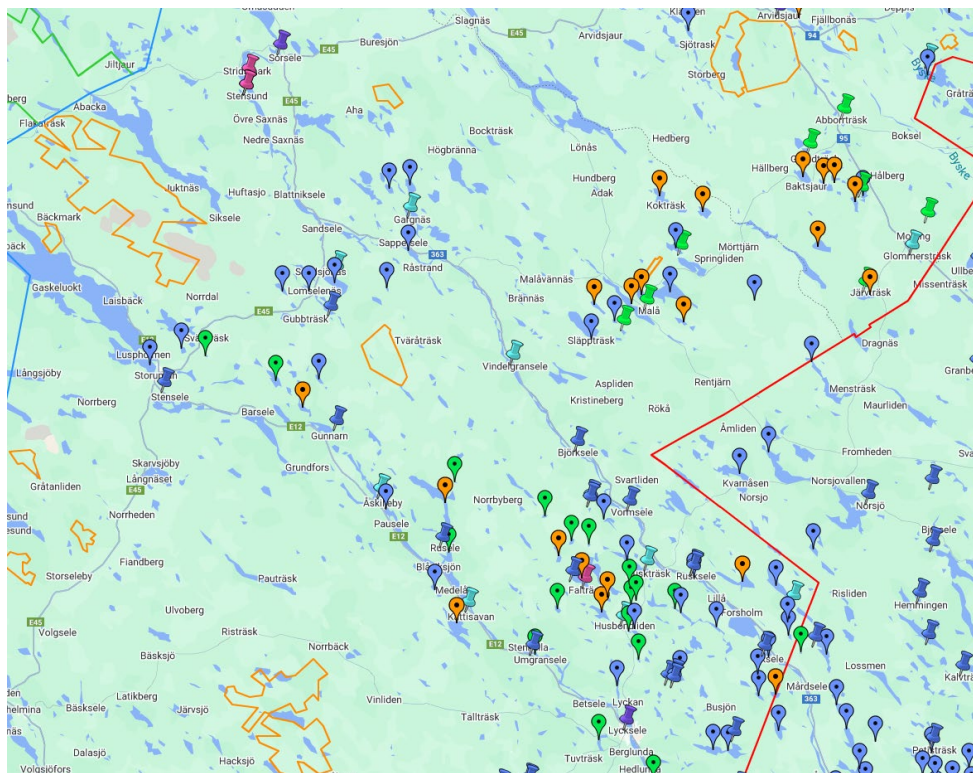

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Lycksele lappmark. De blå knapphålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750, de orangea är fisken skattlagda före 1750 men där skattläggningen har upphört, de gröna är hävdade men inte skattlagda fiskevattnen, de rosa är pärlfisken. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark.

Figur 6.14 Sveaskogs mark i Lycksele lappmark

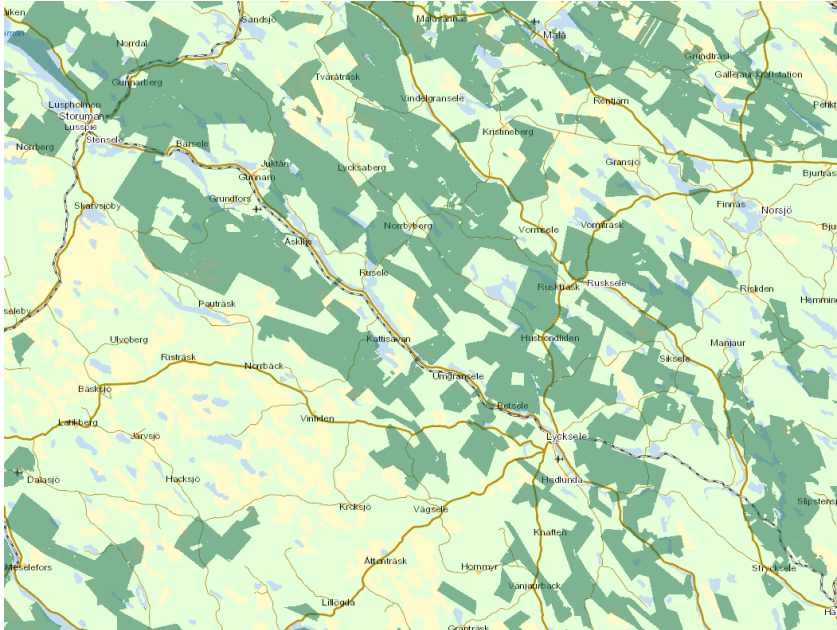

Bild från Sveaskogs publika karta. Sveaskogs marker är de grönmarkerade områdena. Lappmarksgränsen går en bit väster om Vidsel och gör en krök in i Lappland nordost om Glommersträsk. Glommersträsk ligger innanför lappmarksgränsen, men Norsjö långt öster om den.

6.6 Åsele lappmark

Det som på 1500-talet kallades för Ångermanlands eller Ångermannanna lappmark var ett område betydligt mindre än nuvarande Åsele lappmark. Den bestod av en enda lappby, Ångermannabyn, som i stort sett motsvarade dagens Åsele och Dorotea kommuner samt Vilhelmina kommun från Kultsjön och österut. Åsele blev kyrkplats för Ångermannanna lappmark år 1648, och år 1663 överfördes den del av Vapstbyn som låg söder om Vapstälven dit från Lycksele lappmark. Åsele lappmark fick då sin nuvarande utsträckning.

I dag motsvaras Åsele lappmark av kommunerna Vilhelmina, Dorotea och Åsele. Två fjällsamebyar har sina åretruntmarker här: Vilhelmina södra och Vilhelmina norra.

Figur 6.15 Samebyar i Åsele lappmark

Bild från Sametingets karta över samebyar.

6.6.1 Samisk markanvändning

Första gången Åsele lappmark blir omnämnd i årsböckerna är på 1530-talet (och då under namnet Ångermanne lappmark). Det står då, att årliga lapps-katten för Ångermanland, det vill säga för dess lappmark, uppgick till ett timmer eller fyrtio mårds-kinn och ett deker (tio älghudar).⁴⁸⁵ Den äldsta bevarade fogderedovisningen för lapps-katten i Ume och Ångermanne lappmarker synes vara fogden Jacob Anderssons av år 1555, då sammanlagt tre timmer mårds-kinn erlades. Antalet lappar eller lapphushåll var då femtio, varav i Ångermanland femton.⁴⁸⁶

Antalet skattlagda lappar (det vill säga hushåll) var år 1609 inte större än nio. År 1620 steg antalet till elva, och år 1635 fanns där inte mindre än tjugonio lapphushåll.⁴⁸⁷ Det stigande antalet var sannolikt ett resultat av kyrkoherden i Reseles skrivelse år 1631 till

⁴⁸⁵ Undervisningen om rikets ränta 1530–33» (H. H. XI, nr. 1, s. 8–9), återgett av Gustafsson, 1979, *Ångermanlands lappmark*, s. 131.

⁴⁸⁶ Gustafsson, 1979, s. 133 f.

⁴⁸⁷ Gränshandl., Lapland mot Norge 1604–10, 1640, 1691–99, R. A., återgett av Gustafsson, 1979, s. 144.

Kammarkollegiet med en begäran om att lapparna i denna lappmark i stället för till lappfogden i Lycksele skulle, såsom i kung Johans III:s tid, få erlägga sin skatt till någon Kronans ombudsman i Junsele inom Resele gäll. Anledningen var lapparnas klagomål över den långa och besvärliga färden med skattevarorna, under vilken deras dragrenar blev helt förbrukade och måste slaktas. En del lappar kom därigenom i sådan fattigdom, att de måste bege sig på tiggarrått till bondbyarna i Ångermanland.⁴⁸⁸ Det ökande antalet samiska skattebetalare berodde alltså sannolikt inte på att några marker var övergivna under perioden utan på de gynnsammare skattläggningsreglerna.

Från och med 1648, när Åsele blev kyrkplats och därmed även marknadsplats och tingsplats, blev Åsele ett viktigt centrum i lappmarken.⁴⁸⁹ I samband med bildandet av Åsele församling utvidgades lappmarken, genom att det år 1649 överfördes fem mantal dit från Ume lappmark, varigenom Åselelapparnas antal steg till trettionio. Genom den år 1663 beslutade slutliga utvidgningen av lappmarken steg antalet lapphushåll i Åsele lappmark ytterligare.⁴⁹⁰

Norstedt och Norstedt har rekonstruerat lapps kattelanden i Åsele lappmark på en karta med deras ungefärliga gränser, så som området kan ha sett ut år 1680, när nybyggesverksamheten just hade inletts. Gränserna på kartan markerar tillfälliga gränser eftersom alla land inte har funnits samtidigt. Den medeltida bygden sträckte sig upp till Junsele och Hoting, alltså söder om det som sedan blev lappmarksgränsen. Det finns inga kända lapps katteland söder om dem som har markerats på kartan.⁴⁹¹

En pastor Petrus Forsberg, som var den förste prästen i Åsele som kunde lapska, avgav en berättelse år 1740 om Åselelapparnas säsongsmässiga flyttningar och om de i anledning därav uppkomna svårigheterna för en särskild missionär att verka bland dem. Om gran- eller skogslapparna skrev Forsberg, att de utgjordes av trettiofem skattlagda lappar och elva så kallade ungsprintare eller unga lappar med icke skattlagda hushåll, och alla hade sina land i närheten av Åsele kyrka. De flyttade oftast i början av november till närliggande socknar i Ångermanlands norra och södra fögderier, där

⁴⁸⁸ Ankomna brev nr. 50 i K. A., återgett av Gustafsson, 1979, s. 144.

⁴⁸⁹ Gustafsson, 1979, s. 146–148.

⁴⁹⁰ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 148.

⁴⁹¹ Norstedt och Norstedt, *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*, 2007, s. 9.

de uppehöll sig med sina renar fram till mitten av april, då samtliga återvände. Under sommaren besatte skattelapparna åter sina land på två till tre mils avstånd från varandra och hade då mellan en och åtta mil till kyrkan. Fjällapparna, som bestod av sjutton skattlagda hushåll och trettiofem ungsprintare, vistades om sommaren uppe i fjället nära norska gränsen på ett avstånd av minst tio och högst tjugoen mil från kyrkan. En del av dem flyttade för renbetets skull ner mot granlapparnas område, dit de kom tidigast i slutet av november, senast vid nyårstiden. De bodde då var för sig eller högst fem matlag tillsammans och högst fem mil från kyrkan. Deras återfärd skedde från mitten av mars till ett stycke in i april, varvid de för renbetets skull färdades så snabbt, att de kunde tillryggalägga fem mil på en enda dag. Alla följdes inte åt, och när de anlände till sina skatteländ, vistades de upp till en och en halv mil från varandra utom ungsprintare, som var inhysta än hos den ene, än hos den andre eller tog årstjänst i Åsele eller andra församlingar.⁴⁹²

6.6.2 Konkurrerande markanvändning

Åsele lappmark är mer sparsamt beskriven i litteraturen än de övriga lappmarkerna. Ett utförligt underlag finns dock i hembygdsvetenskapsforskaren Gustaf Gustafssons verk *Ångermanlands lappmark* (som Åsele lappmark som tidigare nämnts kallades fram till slutet på 1600-talet). Gustafsson har gått igenom ett stort arkivmaterial bestående av bland annat domböcker och kyrkoarkiv i Härnösands landsarkiv. Även Bylund har skrivit om nybyggena i Åsele lappmark. När det gäller kustböndernas träskfischen finns underlag i Gustafssons bok, och även i hembygdsvetenskapsforskaren Tyko Lundkvists *Hembygdsboken om Nordmalings och Bjurholms socknars historia* där bönder från dessa socknars träskfischen finns listade.

Fiskefärder

Av Ångermanlands fiskeregister för åren 1559–1575 framgår att invånarna i landskapets norra del fiskade i bland annat Stora Lygdesjön och Wistsjön (sannolikt Lögdasjön och Viskasjön) i nuvarande Fredrika socken, alltså sjöar belägna i landskapets

⁴⁹² Gustafsson, 1979, s. 191 f.

lappmark och innanför den senare fastställda lappmarksgränsen.⁴⁹³ En sammanställning av de sjöar som nyttjades under 1500-talets senare hälft av bönder från Nordmalings socken visar att av totalt tjugotre fjällträsk låg minst fem ovanför den nuvarande lappmarksgränsen, varav fyra inom Åsele lappmark (förutom ovannämnda sjöar Tällvattnet och Stavarsjön). Några av sjöarna har dock inte kunnat identifieras.⁴⁹⁴

Gustafsson skriver att det finns en muntlig tradition om Åsele lappmark, enligt vilken Anundsjö socken i norra Ångermanland skulle ha nyttjat fåbodrar så långt upp i nämnda lappmark som vid dess gräns mot Ume lappmark. Området söder om det, i trakten av de nuvarande socknarna Åsele och Fredrika, betraktades av gammalt såsom en allmänning, innan gränsen mellan detta område och Ångermanland blev fastslagen år 1766. Långt tidigare hade bybor både från Ume socken och från socknarna Anundsjö, Junsele, Resele och Fjällsjö sträckt sina jakt- och fiskefärder långt upp i berörda områden. När så den förste nybyggaren år 1674 anlände till Gafsele i Åsele, fann han där en fiskestuga, som tillhörde bönder från Junsele, vilka misshandlade honom illa. När nybyggaren sedan väl hade etablerat sitt ställe med gränsmärken och allt, fick han många gånger anledning att klaga över intrång på sina domäner från dessa bönders sida. Till exempel på tinget år 1681, då han besvärade sig över att han trängdes i sitt fiske och skytte av Junseleborna, vilka därför dömdes av rätten till fyrtio marks böter.⁴⁹⁵

I Åsele lappmark bedrevs pärlfiske, som hade börjat under 1600-talet och fortsatte under 1700-talets första hälft. Pärlfisket förklarades år 1691 såsom tillhörigt kronan oavsett om det bedrevs på skattejord eller kronojord, men under första delen av 1700-talet upphörde det att vara ett kungligt privilegium, förutom i kronans enskilda strömmar.⁴⁹⁶ År 1740 lät pärlfiskeinspektören Edin göra en förteckning över de åar i hans distrikt, där pärlfiske hade brukat bedrivas men där de flesta åar nu var utfiskade eller av föga värde. Själv sade han sig ämna fiska i följande åar i Åsele lappmark: Gigåhn, Marsåhn och Hällåhn.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Gustafsson, 1979, s. 138.

⁴⁹⁴ Lundkvist, 1962, s. 83. Lundkvist beskriver Stora Tällvattnet som liggande ovanför lappmarksgränsen, men det ligger nedanför.

⁴⁹⁵ Gustafsson, 1979, s. 168 f.

⁴⁹⁶ Lundmark, 2006, s. 75 med hänvisning till Kung. Maj:t:s plakat och förordning 29 maj 1691 angående pärlfiskena uti dess riken, tryckt i Stiernman, 1773, del V s. 241.

⁴⁹⁷ Gustafsson, 1979, s. 189 f.

När gränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark skulle fastställas i mitten av 1700-talet så genomfördes en mycket grundlig utredning av en råskillnadsdeputation, som under ett par års tid höll möten i gränstrakterna där lappar, bönder och nybyggare fick tala för sina anspråk. När denna del av lappmarksgränsen fastställdes gick man efter den nordligaste pretentionslinjen, vilket innebär att de jaktmarker och fiskevatten som av hävd brukats av bönder i socknarna hamnade nedanför lappmarksgränsen. Från böndernas sida framfördes knappt några anspråk gällande det område som fastställdes som lappmark. Detta tyder på att det vid den tidpunkten inte råde någon konkurrens om området ovanför lappmarksgränsen.⁴⁹⁸ Vid en undersökning av protokollen från råskillnadsdeputationens sammanträden 1763–1765 har Gudrun Norstedt kunnat konstatera endast ett exempel på en konflikt mellan boende nedanför respektive ovanför nuvarande lappmarksgräns. Det var bonden Erik Kristoffersson från Själevad som berättat att några byamän hade fiskat i ett antal vatten intill dess att de själva övergett fiskelägena för krigstidernas skull och på grund av brist på folk, och att fiskena då övertogs av lappar. Lapparna hade ständigt måst vika från fiskevattnen, när bymännen kommit tillbaka dit. Av dessa vatten ligger ett, Stavarsjön, ovanför den nuvarande lappmarksgränsen.⁴⁹⁹

Nybyggen

På 1670-talet anlände den förste nybyggaren till Åsele lappmark. Därmed inleddes en ny epok i denna lappmarks historia. Till Ume och Åsele lappmarker kom nybyggarna främst från Nordmaling i norra Ångermanland, som i litteraturen om den tiden kallas "finncentralen". Det rörde sig enligt Gustafsson mest om så kallade löskekarlar, det vill säga lösdrivare, eller om sådana lägenhetsinnehavare, som hade det fattigt och trångt och var illa sedda av bönderna för sitt skogsödande svedjebruk. Nu såg dessa personer ett ypperligt tillfälle till större frihet och trygghet tack vare

⁴⁹⁸ Norstedt och Norstedt, 2007, s. 23–35.

⁴⁹⁹ År 1764 den 27 Junii närvarande uti Bredbyn Riksens Höglofl. Ständers Landt Rå skillnads Deputations samtel. Ledamöter. Undersökning utförd av Gudrun Norstedt.

tillgång till vidsträckta områden för jakt, fiske, mulbete och svedjebruk.⁵⁰⁰

Missionären Laestadius beskriver nybyggarnas försörjning i Åsele (och Lycksele) lappmarker. Han skriver att nybyggarna till en början onekligen huvudsakligen stödde sig på fiske och jakt. Dock fortsätter han: ”Så länge nybyggarna voro få, voro också dessa yrken mera lönande, men för den tilltagande folkmängden blefvo de snart otillräckliga. Efter hand uppstego åkerbruket och boskapsskötseln till främsta rummet, och nybyggen, i början anlagda blott vid fiskesjöar, började nu att anläggas utan afseende på sådana”.⁵⁰¹

Liksom i Lycksele lappmark dominerades den första nybyggerperioden i Åsele lappmark alltså av finnar och finnättlingar, som följt älvdalarna. De första nybyggena, vid Gafsele och Hälla, anlades av finnar på 1670- och 1680-talen.⁵⁰²

Under årens lopp var det åtskilliga nybyggesförsök som misslyckades på grund av övermäktiga svårigheter eller bristande förmåga hos nybyggarna att bemästra förhållandena i vildmarken. Men några lyckades. År 1679 slog sig en nybyggare ner i Gafsele. År 1683 började ett nybygge anläggas i Hälla. Under de närmaste tjugofem åren tillkom ytterligare ett nybygge i Gafsele och ett i Noret.⁵⁰³ Av en mantals- och skatteförteckning över invånarna i Åsele lappmarksförsamling år 1695 framgår att av etthundratrettiofem skattlagda personer var tre nybyggare.⁵⁰⁴

Gustafsson har även studerat den fortsatta nybyggerverksamheten i Åsele, bland annat genom hur den beskrivs i domböckerna. I hans undersökningar framgår att det kommer fler nybyggare till Gafsele, Hällan och Noret under tidigt 1700-tal. Dessutom tas nya nybyggen upp i Svanavattnet, Holmträsk, Råsele, Torvsjö och Bellviken. I vissa fall möttes nybyggesverksamheten av protester från lappskattelandsinnehavaren. Det framgår att lappskattelandsinnehavaren protesterade mot några hus som

⁵⁰⁰ Gustafsson, 1979, s. 168.

⁵⁰¹ Laestadius, 1833, *Fortsättning av Journalen öfver missions-resor i Lappmarken*, innefattande 1828–1832, s. 409.

⁵⁰² Bylund, 1956, s 65 f.

⁵⁰³ Gustafsson, 1979, s. 169 f. Fler nybyggen beskrivs på den hänvisade sidan, men dessa hör till Ume lappmark eller till Ångermanland efter lappmarksgränsens dragnings.

⁵⁰⁴ Västerbottens läns verifikationer 1695, s. 609–613 i riksarkivet, återgett av Gustafsson, 1979, s. 175 f.

byggdes vid Ormsjön.⁵⁰⁵ År 1741 fanns i Åsele lappmark sextiotvå hushåll bland skattelapparna och femtioen bland övriga lappar, fjorton hushåll bland de skattlagda nybyggarna och sex hushåll bland de nybyggare som ännu hade frihetsår.⁵⁰⁶

Vid Viskasjön strax norr om gränsen mot Ångermanland fanns ett gammalt lappskatteland, Wiskaträsk, och på det som senare blev prästgårdens mark hade lappen Erik Hansson år 1760 upptagit ett nybygge. Andra nybyggen i Fredrika var Remmaren och Bredträsk år 1754 samt Lögda år 1762, men dessa överflyttades senare till angränsande socknar utanför lappmarksgränsen. Nybyggena i Dorotea var förutom ovan nämnda Svanavattnet och Bellviken även Lavsjön som anlades år 1740 och Avaträsk som anlades år 1744. Där ska ha funnits talrika lapska offerställen. En avgudabild av trä som hittades vid Bergvattenberget förvarades länge i Åsele gamla klockstapel.⁵⁰⁷

År 1760 fanns det såvitt gäller jordbruksbebyggelse sammanlagt tjugofem bebyggelseenheter i Åsele lappmark. Vid denna tidpunkt hade Vilhelmina socken bara två bebyggelseenheter, och Fredrika socken saknade jordbruksbebyggelse.⁵⁰⁸

Enligt en skrivelse från landshövding Gyllengrijp i ett ärende om beskattning av fiske i Lycksele lappmark, betalade nybyggarna i övriga lappmarker – ”särskilt i Åsele” – fullständig tionde, det vill säga även tiondeskatt för fiske, vilket skilde sig från Ume lappmark där nybyggarna inte skattade för något fiske.⁵⁰⁹

Tvister

Något mer omfattande domboksmaterial som beskriver tvister om jakt och fiske eller andra markfrågor har inte påträffats i litteraturen om Åsele lappmark. Liksom i de övriga lappmarkerna bestod häradsrätten av samer och så småningom även av nybyggare. Ett fåtal

⁵⁰⁵ Gustafsson, 1979, s. 176 f. med hänvisningar till Södra Ångermanlands dombok 1728, vol. A Ia:17 i landsarkivet, Åsele tingslags dombok 1767–87, A Ia:2, H.L.A., Renoverade domböcker 1728 nr 46 RA samt litteraturhänvisningar, bl.a. *Specification på alle uti Åsele lappmarck befintlige Nybyggare, så skattelagde som oskattlagde.*

⁵⁰⁶ 4 A.a. s. 177 f. men hänvisningar till 1733 års dombok, vol. A Ia:19, H.L.A. och Åsele tingslags dombok 1736–66, vol. A Ia:1, H.L.A.

⁵⁰⁷ A.a. s. 198 f. med litteraturhänvisningar samt Bylund, 1956 s. 48.

⁵⁰⁸ Bylund, 1956, s. 50. Med bebyggelseenhet menar Bylund ett eller flera nybyggen nära varandra.

⁵⁰⁹ Återgett av Göthe, 1929, s. 404, med hänvisning till Härnösands stifts prästerskaps besvär 11 okt. 1738, Kkoll. skriv. t. landsh. 25 nov. 1740 och svar 9 okt 1941.

tvister beskrivs ovan – exempelvis nybyggaren i Gafseles tvist med kustbönder.

6.6.3 Sammanfattning och slutsatser Åsele lappmark

I Åsele lappmark finns utförligt underlag om samtliga nybyggen. Däremot har redovisningar ur domböckerna om förekommande tvister som sagt inte varit lika förekommande i litteraturen om Åsele som i de andra lappmarkerna. Kustböndernas fiske finns kartlagt under mitten av 1500-talet och sedan igen vid lappmarksgränsens dragning, varför underlaget i den delen bör vara tillräckligt för att slutsatser ska kunna dras i fråga om den konkurrens som fiskeresorna har inneburit. Det finns också utredning om den samiska markanvändningen i Åsele lappmark från mitten av 1500-talet och framåt. När de första nybyggarna kom på 1670-talet var områdena redan bebodda av samer som levde av renskötsel, jakt och fiske.

Från 1670-talet till 1700-talets mitt anlades ett antal nybyggen i de södra delarna av Åsele lappmark, samtliga nedanför odlingsgränsen. Både nybyggarna och samerna i dessa områden besvärades i viss utsträckning av att bönder från närliggande socknar jagade och fiskade på deras områden. Böndernas skattlagda fisken var dock relativt få i Åsele lappmark, och när lappmarksgränsen drogs fanns inga fisken kvar innanför gränsen som nyttjades av bönder. Pärlfiske hade också förekommit i en del år i Åsele lappmark fram till en bit in på 1700-talet, och även i åtminstone något vattendrag ovanför odlingsgränsen. Uppfattningar hos myndighetsrepresentanterna varierade om vem som hade fiskerätten när det gällde åarna; landshövdingen ifrågasatte om dessa år verkligen kunde anses tillhöra kronan, när lapparna överallt omkring ägde jorden och stranden under skatterätt.⁵¹⁰

Ovanför odlingsgränsen, där Sveaskog inte äger någon mark, saknas konkurrerande markanvändning. Mellan odlings- och lappmarksgränsen ser det däremot ut som att markkonkurrensen har varit betydande i vissa områden, särskilt i de södra delarna och runt Åsele och Fredrika. Detta gäller åtminstone delar av undersökningsperioden. I området finns mestadels privatägd mark

⁵¹⁰ Korpjaakko-Labba, SOU 2005:17, s. 116–120.

men även vissa fastigheter som ägs av Sveaskog (figur 6.17). Frågan om hur stor konkurrens som hindrar ett upparbetande av en ensamrätt av urminnes hävd är svår att bedöma, se avsnitt 5.3.

På de fastigheter som ägs av Sveaskog runt Meselfors, Almsele och Vilhelmina ser det inte ut att ha förekommit någon beaktansvärd konkurrens. Det gör det inte heller på markerna söder om Lomsjö. Inte heller öster om Åsele, där Sveaskog har fastigheter runt Långvattnet, Oxvattnet och upp mot Nordanås, ser det ut att ha varit någon beaktansvärd konkurrens. I områdena runt Örträsk där det har varit mer omfattande konkurrens äger inte Sveaskog någon mark. De nybyggen som finns har anlagts så sent att samebyarna kan hävda att ett upparbetande av ensamrättigheter redan hade skett vid den tiden. Det sagda innebär att det inte ser ut att ha funnits någon större konkurrens i Åsele lappmark än i Girjasområdet på den absoluta merparten av den mark som i dag ägs av Sveaskog.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Åsele lappmark. De historiska förhållandena i Åsele lappmark är olika dem som rådde i Girjas, på så sätt att markanvändningen i delar av områdena har varit mer varierad än i Girjas. Samtidigt äger Sveaskog jämförelsevis lite mark i Åsele lappmark och det markinnehav som finns ligger på avstånd från de områden där mer beaktansvärd konkurrens har förekommit. De första nybyggarna kom dessutom på 1670-talet och samebyarna kan hävda att ensamrättigheter till jakt och fiske redan hade hunnit upparbetas vid den tiden, se avsnitt 5.3.2, eftersom det inte tycks som att konkurrensen från bönder utanför lappmarken har varit omfattande. Mot den bakgrunden bör samebyarna på goda grunder kunna hävda att de har upparbetat Girjasrättigheter på Sveaskogs marker i Åsele lappmark under perioden fram till omkring år 1750, och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetande av en hävd inte kommer att kunna påvisas. Staten bör därför räkna med att dessa samebyar skulle kunna styrka att de har Girjasrättigheter om saken kom under domstolsprövning, med reservation för den osäkerhet som har beskrivits i fråga om vinterbetesmark jämfört med åretruntmark (avsnitt 5.2).

De samebyar som berörs av detta är Vilhelmina södra och Vilhelmina norra.

Figur 6.16 Konkurrerande markanvändning nedanför odlingsgränsen i Åsele lappmark

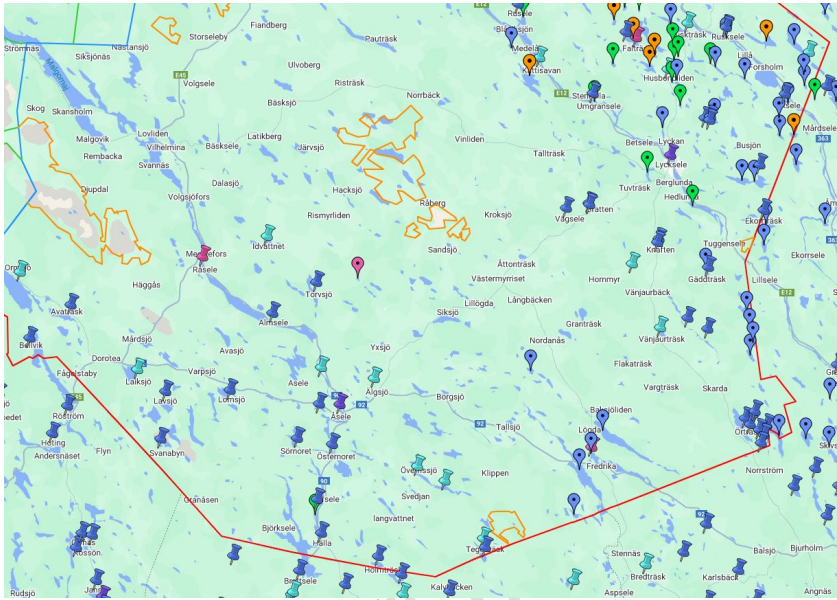

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Åsele lappmark. De blå knappålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750, de orangea är fisken skattlagda före 1750 men där skattläggningen upphört, de gröna är hävdade men inte skattlagda fiskevatten, de rosa är pärlfisken. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark.

Figur 6.17 Sveaskogs mark i Åsele lappmark

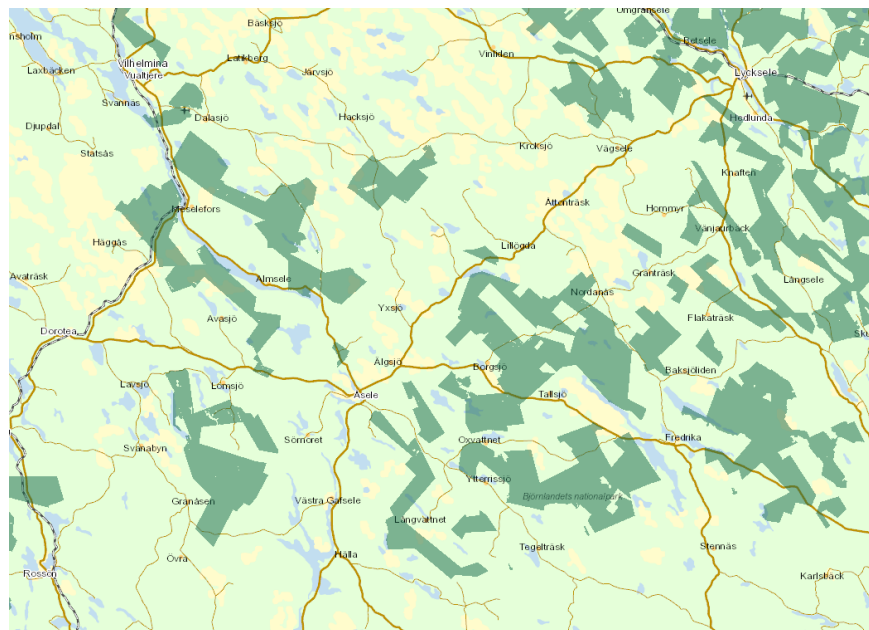

Bild från Sveaskogs publika karta. Sveaskogs marker är de grönmarkerade områdena. Lappmarksgränsen går söder om Sveaskogs marker i syd, och öster om Fredrika och Örträsk i östlig riktning.

SEKRETARIAT

7 Om utsläckande och eftergifter

Högsta domstolen har i Girjasdomen klargjort att om en samisk ensamrätt väl har konstaterats så kan den upphöra på tre sätt: genom att de berörda samerna har eftergett sin rätt, genom att rättigheten har utsläckts genom lag, eller genom att rättigheten har utsläckts genom expropriation. Såväl en eftergift som ett utsläckande måste ha varit tydlig och definitiv.⁵¹¹

När det gällde Girjasområdet konstaterade Högsta domstolen att det från kronans sida på ett generellt plan aldrig uppställdes några begränsningar i fråga om samernas rätt att jaga eller fiska. Det fanns heller inget som talade för att myndigheterna över huvud taget ingrep mot den jakt eller det fiske som samer bedrev, vare sig genom talan vid domstol eller på annat vis. I målet förekom ingenting som tydde på att det förhöll sig på något annat sätt på området.⁵¹²

Några exempel på jakt- eller fiskeutövning från kronans sida hade inte presenterats i Girjasområdet, vare sig vad gällde det aktuella området eller de intilliggande områdena. Materialet i målet innehöll inte heller några exempel på att kronan själv upplät jakt eller fiske till andra. Det förekom däremot i andra delar av lappmarkerna att exempelvis en viss sjö skattlades för en nybyggare; denne ansågs då i häradsrätternas praxis ha rätt att vid sidan av samerna bruka sjön för fiske. Materialet innehöll inga upplysningar om att det fanns motsvarande skattlagda sjöar även på området. Så kan emellertid ändå ha varit fallet.⁵¹³

Rättshistorikern Prawitz skriver följande om att kronan själv inte bedrivit jakt och fiske:

⁵¹¹ NJA 2020 s. 3 p. 215.

⁵¹² NJA 2020 s. 3 p. 185.

⁵¹³ NJA 2020 s. 3 p. 187.

Under äldre tid, fram till slutet på 1800-talet, hade kronan inte med eget folk bedrivit jakt eller fiske i Lappland. Några allmänna kronofisken hade icke upplåtits där, och icke heller några fiskearrenden i andra former ha förekommit där för kronans räkning. Endast i förbindelse med beviljande av rätt att anlägga nybygge har kronan upplåtit jakträtt och fiskerätt i Lappland.⁵¹⁴

Utredningen i Girjasålet gav stöd för slutsatsen att samer vid mitten av 1700-talet hade bedrivit jakt och fiske på området kontinuerligt och under lång tid, i vart fall från 1500-talet. Det fanns inga uppgifter om att kronan hade ifrågasatt samernas rätt att jaga och fiska.⁵¹⁵

I Girjasdomen noterade domstolen vidare att kronans agerande under 1700- och 1800-talen i och för sig innebar att samernas rådighet över området ifrågasattes. Som exempel nämndes att länsstyrelsen, under hänvisning till att jorden utgjorde kronojord, övertog ansvaret för besluten om inrymningar av lappskatteland från häradsrätterna. Det tillkom också nya författningar, i form av jakt- och fiskestadgor, där rätten till jakt och fiske på oavvittrad mark och kronoallmänning reglerades på särskilt sätt. Enligt domstolens bedömning utgjorde dock ingen av dessa åtgärder ett sådant tydligt och definitivt ianspråktagande av samernas jakträtt eller fiskerätt som hade krävts för att de redan etablerade rättigheterna skulle upphöra.⁵¹⁶

I denna historieutredning har inga exempel påträffats som antyder att några samebyars ensamrätter till jakt och fiske skulle ha upphört vare sig genom lag eller eftergifter. Renskötselrätten kan ha inskränkts på vissa platser med stöd av bestämmelser i rennäringslagen eller andra lagar om inskränkningar i särskild rätt till fastighet. Detta har dock av naturliga skäl inte varit aktuellt på skogsfastigheter som ägs av Sveaskog.

En fråga som lyfts är om kronans anspråk på regalrätt till jakt och fiske genom jakt- och fiskestadgornas regler har kunnat utgöra ett utsläckande av rättigheter av urminnes hävd – exempelvis för vissa sorters vilt som endast adeln haft lov att jaga. I det hänseendet kan, utöver det som nyss refererats ur Girjasdomen, följande sägas.

Den rätt till jakt och fiske som enskilda samer i Lappland upparbetat av urminnes hävd vid mitten av 1700-talet var en rätt som

⁵¹⁴ Prawitz, 1970, s. 85.

⁵¹⁵ NJA 2020 s. 3, p. 189.

⁵¹⁶ NJA 2020 s. 3, p. 217.

i allt väsentligt var identisk med skattebondens. I 1647 och 1664 års jaktstadgor begränsades rätten att jaga högvilt för bönder i vissa delar av Sverige, men i Norrland behöll de hela tiden denna rätt.⁵¹⁷ Från och med år 1789 uttrycktes tydligt i jaktlagstiftningen att jakträtten följde med bondens markägande och adelns jaktprivilegier avvecklades successivt.⁵¹⁸ I 1864 års jaktstadga uttrycktes att jakten var fri för varje svensk man i oavvittrad skog. Undantag gjordes dock i sådana situationer där jakträtt grundades på urminnes hävd; i sådana fall fortsatte den rätten att gälla.⁵¹⁹

Nu gällande bestämmelser om fritt och enskilt fiskevatten går i huvudsak tillbaka till 1766 års fiskeristadga. Äldre lagar – landskaps- och landslagarna samt 1734 års fiskeristadga – innehöll inga allmänna grundsatser i fråga om rätten till fiske. Sedan gammalt har dock den åskådningen varit rådande, att med äganderätt till strand följer fiskerätt i vattnet därutån.⁵²⁰ I 1766 års fiskeristadga föreskrevs inte någon regalrätt för kronan. Där fanns bestämmelser om kronans fiskerätt på enskilda och allmänna kronofisken. Några enskilda kronofisken fanns inte i Lappland, och några allmänna kronofisken hade inte heller upplåtits där.⁵²¹ I 1852 års fiskeristadga angavs att fisket var fritt i större insjöar där inte strandäganderätt eller annan enskild fiskerätt gällde, samt att fisket var fritt för alla härads- och sockenbor på allmänna kronofisken. Undantag från dessa regler gjordes dock för rättigheter som grundades på urminnes hävd.⁵²²

Det har alltså inte förekommit några utsläckanden av ensamrätter grundade på urminnes hävd i jakt- och fiskelagstiftningen; varken totala utsläckanden eller partiella i fråga om någon viss art. Att en rätt grundad på urminnes hävd, liksom en skattebondes rätt, ibland kan ha varit begränsad i något avseende innebär inte ett utsläckande. I sammanhanget kan påpekas att renskötselrätten, liksom fastighetsrätten, är elastisk. Om renskötselrätten eller vissa i renskötselrätten ingående befogenheter har varit begränsad på något område men begränsningen upphävs får rätten eller befogenheterna

⁵¹⁷ 1 § *Ordningh och Stadga huru alle Rijkzens Inbyggare sigh förhålla Skole medh Jachter, Diurefång och Fugleskiutande åbr 1647*, och 1 § *Ordningh och Stadga om Jachter, Diurefång och Fogelskiutande Åbr 1664*.

⁵¹⁸ Avvecklingen fortsatte i 1808 års jaktstadga där jordägarens jakträtt också bekräftades.

⁵¹⁹ 5 §, Kung. Maj:ts Förnyade Nådiga Jagt-Stadga no 68 1864.

⁵²⁰ SOU 1947:47, *Fiskerättskommitténs förslag till fiskelag jämte därmed sammanhängande författningar*, s. 49 ff.

⁵²¹ Prawitz, 1970, s. 82.

⁵²² 1, 6 och 9 §§, *Fiskeri-Stadga af Kongl. Maj:t. i nåder fastställd den 29 juni 1852*.

återupptas där.⁵²³ Det är alltså naturligt att ett utsläckande för att beaktas skulle behöva vara tydligt och definitivt.

Det syns vidare inte heller i undersökningsmaterialet några indikationer på att samer skulle ha eftergett sina rättigheter. Rättigheternas existens har snarare bekräftats genom att de ibland blev föremål för en överlåtelse eller upplåtelse. Av domboksmaterial och av brev till myndigheterna framgår att samerna har protesterat mot intrång och bevakat sina rättigheter. De kan ha delat med sig av jakt och fiske till nybyggare och andra, men det har i sådana fall varit fråga om upplåtelser eller överlåtelser, och inte några eftergifter av egna rättigheter. Även om det skulle kunna finnas någon uppgift om att en enskild same har eftergett sin rätt (något sådant har som sagt inte påträffats) så skulle inte en enskild sames eftergift kunna binda en hel samfällighet. Att alla samer i en lappby skulle ha eftergett sina ensamrättigheter bedöms som otänkbart. Om en lappskattelandsinnehavare har avtalat med en nybyggare om hur exempelvis ett fiskevatten skulle användas kan det ha betydelse för om det nybygget bör anses ha medfört en konkurrerande markanvändning eller inte, på det sätt som beskrivs i avsnitt 5.3.1.

⁵²³ 26 § första stycket RNL, jfr Bengtsson, Samerätt, s. 87 f.

8 Slutsatser och möjliga vägar framåt

Den historiska redovisningen ger stöd för antagandet att förhållandena under undersökningsperioden i de flesta områden mellan odlings- och lappmarksgränsen på Sveaskogs marker liknar dem som rådde i Girjas sameby. Samebyarna får därför antas ha goda förutsättningar att hävda att de har upparbetat Girjasrättigheter på dessa marker. Det finns inget stöd för att dessa rättigheter någon gång skulle ha eftergetts.

Som nämnts i kapitel 5 omgärdas bedömningen av vissa osäkerhetsmoment. Inget av dessa osäkerhetsmoment medför emellertid någon osäkerhet i frågan om att samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt på Sveaskogs mark är stark – om det i något område inte är en ensamrätt så är det åtminstone fråga om en med Sveaskog samfälld jakt- och fiskerätt.

Samebymedlemmarna får i dagsläget inte vara med och påverka Sveaskogs jakt- och fiskeupplåtelser i Lappland och får inte heller del av upplåtelseintäkterna. Sveaskog har beskrivit att bolaget hanterar samebymedlemmarnas jakträtt på så sätt skogssamebymedlemmarna har vissa egna områden där de jagar ensamma och utan att Sveaskog upplåter jakt åt någon annan på de områdena, men att Sveaskog på större delen av samebyarnas marker upplåter jakt utan föregående samråd med samebyarna. Sveaskog rekommenderar samebymedlemmarna att samråda med Sveaskogs jaktlag om de avser att jaga. Detta förfarande tillgodoser, enligt sekretariatets uppfattning, inte samebymedlemmarnas rättigheter som åtminstone delägare i jakt- och fiskerätten på Sveaskogs marker. Givetvis är ett

sådant förfarande inte heller förenligt med förekommande Girjasrättigheter hos samebyarna.

Att det har kunnat förekomma Girjasrättigheter var rättsligt oklart före Girjasdomen. Att samebymedlemmarna har starkare rättigheter än enbart rätt att utöva jakt och fiske har dock varit känt för staten länge. Även innan Girjasdomen meddelades, det vill säga innan frågan om en ensamrätt för samebyn blev tydliggjord, har de utredningar som gjorts om rennäringslagen kommit till slutsatsen att samebyarna har en starkare rätt till jakt och fiske än vad tillämpningen av 1971 års lag ger uttryck för.

Renmarkskommittén har ännu inte bestämt vilka regler som kommer att föreslås beträffande samebyars jakt och fiske ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen. Mot bakgrund av de historiska förhållandena på Sveaskogs marker i Lappland bör kommittén enligt sekretariatet sträva efter att de regler som föreslås att gälla för samebyarna ovanför odlingsgränsen också ska gälla på Sveaskogs mark mellan odlings- och lappmarksgränsen.

Om kommittén känner tvekan beträffande de rättsliga förhållandena på vinterbetesmarker, se avsnitt 5.2, bör kommittén oavsett detta sträva efter att skogssamebyarnas åretruntmarker ska behandlas på samma sätt som markerna ovanför odlingsgränsen. Som framgår i kapitel 6 är förhållandena på skogssamebyarnas åretruntmarker mycket lika dem som har konstaterats i Girjasålet. Beträffande dessa marker har det under lång tid framförts att reglerna om nyttjanderättsupplåtelser i 1971 års lag är orättvist utformade i förhållande till vad som gäller ovanför odlingsgränsen. Skogssamebyarna får inte del av intäkter för statens upplåtelser på sin åretruntmark och inga särskilda prövningar sker innan staten upplåter nyttjanderättigheter på deras mark. Systemet har beskrivits som diskriminerande och som grundat i missförstånd.⁵²⁴

Hur kommittén än väljer att gå vidare så bör de lagförslag som lämnas enligt sekretariatet syfta till att i högre utsträckning uttrycka det faktiska innehållet i samebyarnas rättigheter. Det måste vid det här laget vara uppenbart att 1971 års rennäringslag inte ger ett uttömmande eller riktigt uttryck för detta. Det finns också starka skäl för att i en framtida lag i större utsträckning likställa vad som gäller på skogssamebyarnas åretruntmarker med vad som gäller på

⁵²⁴ Bengtsson, SOU 2005:17, s. 43, Sametinget, 1997, *Skogssamerättsutredningen*, s. 72–84 och SOU 2001:101 s. 279–281.

fjällsamebyarnas åretruntmarker ovanför odlingsgränsen. Man kan se flera möjliga handlingsalternativ framför sig för att åstadkomma det. Sådana tänkbara vägar framåt beskrivs i avsnitt 8.3. Först ska dock påminnas om de förslag från tidigare utredningar som har lagts fram som har särskild relevans för Sveaskogs mark. Därefter ska något sägas om vad det innebär att ha en samfällad jakt- och fiskerätt.

8.1 Förslag i tidigare utredningar

Rennäringspolitiska kommittén (se om den i avsnitt 5.2.1) föreslog att det i rennäringslagen skulle föras in en ny regel som skulle ge skogssamebyarna samma rätt till ersättning för nyttjanderättsupplåtelser på åretruntmark som fjällsamebyarna har enligt 34 § rennäringslagen. Förslaget innebar att staten skulle betala ersättning till skogssamebyarna för upplåtelser av nyttjanderätter som markägare – även privata markägare – gjorde på skogssamebyarnas åretruntmark.⁵²⁵ Förslaget formulerades som att på sådana åretruntmarker nedanför odlingsgränsen som antingen tillhör eller vid utgången av år 1992 tillhörde staten ska staten för nyttjanderättsupplåtelser som inte avser skogsavverkning betala ersättning till den sameby som berörs av upplåtelsen.⁵²⁶ Förslaget motiverades av att samebyarnas åretruntmark så långt som möjligt borde ha samma ställning i lagstiftningen oavsett om den ligger ovanför eller nedanför odlingsgränsen respektive på renbetesfjällen. Rennäringspolitiska kommittén uttalade att åretruntmarkerna brukas mest intensivt och har störst betydelse för samisk kultur och historia, och att bruksrätten sedan lång tid tillbaka har ansetts vara starkast på sådan mark. Det var enligt Rennäringspolitiska kommittén viktigt att detta markerades i lagstiftningen. Både juridiskt och praktiskt fanns det anledning att anse att skogssamebyarna hade förtur till bruket av all åretruntmark.

Som framgått i avsnitt 5.2.1 kom man i Jakt- och fiskerättsutredningen fram till att samebymedlemmar och markägare har en samfällad jakt- och fiskerätt i Lappland. Den juridiska analysen sammanfattades på följande sätt.

⁵²⁵ SOU 2001:101, s. 279–281.

⁵²⁶ SOU 2001:101, s. 78.

1. Det finns visserligen skäl som talar för att samebymedlemmarna skulle kunna ha en ensamrätt till jakt och fiske på den statliga marken ovanför odlingsgränsen i lappmarkerna och på renbetesfjällen. Att så skulle vara fallet är dock inte fullt ut bevisat. Rätten kan också variera mellan olika områden.
2. För den övriga marken i lappmarkerna är utgångspunkten att rätten till jakt och fiske är svagare genom att den med säkerhet är delad mellan samebymedlemmarna och markägarna.
3. Såväl ovanför som nedanför odlingsgränsen är det befogat att tala om en stark rätt till jakt och fiske för samebyarnas medlemmar.⁵²⁷

När det gällde andelar i jakt- och fiskerätten – som en procentsats eller liknande – förklarades att någon exakt fördelning inte gick att fastslå. Den juridiska analysen gav i och för sig stöd för en i stort sett jämn fördelning av jakt- och fiskerätten mellan markägarna och samebymedlemmarna både ovanför och nedanför odlingsgränsen, men med konstaterandet att samebymedlemmarnas rätt ändå är något större ovanför gränsen. Mot bakgrund av markägarnas bredande förvaltningsansvar ansågs en skälig slutsats vara att jakt- och fiskerätten var jämnt fördelad mellan markägare och samebymedlemmar ovanför odlingsgränsen och mindre nedanför. Utredaren uttalade också att förbudet för renskötande samer att upplåta sina rättigheter var direkt olämpligt att behålla.⁵²⁸ Förslaget i utredningen blev att samebymedlemmar och markägare gemensamt ska upplåta jakt- och fiskerätt på samebyarnas åretruntmarker genom samverkansföreningar som skulle bildas med stöd av en ny lag. Ovanför odlingsgränsen och på renbetesfjällen skulle samebymedlemmarna ha hälften av rösterna i samverkansföreningarna. För åretruntmarkerna nedanför odlingsgränsen skulle samebymedlemmarna ha en fjärdedel av rösterna.⁵²⁹

Varken Rennäringspolitiska kommittén eller Jakt- och fiskerättsutredningen bedömde att samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt på marker nedanför odlingsgränsen skulle vara så svag att det enbart skulle ha varit fråga om en rätt att utöva jakt och fiske,

⁵²⁷ SOU 2005:116 s. 194.

⁵²⁸ SOU 2001:116 s. 201–203.

⁵²⁹ SOU 2001:116 s. 226, 235 f. och 249.

utan båda utredningarna såg det alltså som en samfälld rätt med markägaren.

8.2 Vad det innebär att ha en samfälld jakt- och fiskerätt

Att ha en samfälld nyttjanderätt innebär ett gemensamt "äggande" av nyttjanderätten. Samma principer gör sig gällande i sådana situationer som när två eller flera samäger fastigheter eller lösa saker. Inget hindrar att en av delägarna i nyttjanderätten är ensam ägare av fastigheten där nyttjanderätten finns.

För fast egendom och lösa saker framgår grundprinciperna i 2 § lagen (1904:48) om samäganderätt, där det anges att för förfogande över det samfälliga godset i dess helhet eller för vidtagande av åtgärd i godsets förvaltning krävs samtliga delägars samtycke. Med förfogande avses här varje rättslig disposition, till exempel försäljning, pantsättning eller uthyrning.

När det särskilt gäller samfälliga nyttjanderätter kan samäganderättslagen i vissa fall vara analogt tillämplig.⁵³⁰ I fråga om samfälld jakt- och fiskerätt har det dock länge funnits särskilda rättsregleringar. De tydliggör att en rättighetshavare inte får upplåta rätt om inte samtliga rättighetshavare samtycker till en sådan upplåtelse. Dock är egen jakt och eget fiske för husbehov tillåtet utan något föregående krav på samtycke. Principerna har gällt för den typen av samfälliga nyttjanderätter sedan mycket lång tid.

Med avseende på samfälligheter, där alltså flera har en individuell rätt, finns sedan 1734 års lag i 10 kap. 1 § byggningsbalken en reglering som klargör att delägare i samfälligheter får tillgodogöra sig det som finns på marken endast för husbehov. Någon rätt att tillgodogöra sig resurserna för avsalu eller att upplåta rätten till någon annan finns inte. Den principen har under lång tid ansetts gälla generellt för samfälligheter också utanför det som regleras i byggningsbalken. Regleringen i jaktlagarna för samfälligheter om att upplåtelseätten kräver enighet bland delägare har därför beskrivits som uttryck för en generell grundsats.⁵³¹

⁵³⁰ NJA 2006 s. 678.

⁵³¹ von Seth, Pehr, 1940, *Svensk jakträtt*, Norstedt, s. 30.

Denna princip för samfälligheter framgick också i 1912 års lag om rätt till jakt, där det i 3 § angavs följande: ”Å sockenallmänning, byaskog eller annan dylik samfällighet må delägarna, där de ej annorledes åsämjas, allenast för egna behof utöfva jakträtt”. Av regleringen följer att upplåtelser fick ske endast om delägarna var eniga om detta. Regleringen i jaktlagen motiverades bland annat med att det torde vara uppenbart att om ett flertal personer var för sig är berättigade att jaga på ett visst område så kan detta knappast undgå att leda till vanvård eller misshushållning med jakten. Att utan vidare tillerkänna någon eller några delägare rätt att mot de andras bestridande bestämma om jakträttens utarrendering och villkoren för denna kunde lätt leda till en kränkning av vissa delägares rätt. Bedömningen gjordes därför att en utarrendering av jakten inte borde kunna ske om inte alla delägare var eniga om detta.⁵³² En motsvarande reglering infördes sedan i 4 § i 1938 års jaktlag och i 13 § i nuvarande jaktlag från 1987.⁵³³

Beträffande fiske gällde på i princip motsvarande sätt enligt 10 § i 1852 års fiskeristadga att i fiskevatten som för ”flere gemensamt och odeladt är” (oskiftat fiskevatten) fick en delägare inte upplåta fiskerätten till någon som inte redan var delägare om inte de flesta övriga samtyckte. En liknande reglering gavs sedan i 10 § andra stycket i 1896 års lag om rätt till fiske och i 24 § i 1950 års lag om rätt till fiske. I den nuvarande fiskelagen finns bestämmelser med liknande innebörd i 14 och 15 §§. Den sistnämnda bestämmelsen hänvisar till lagen (1973:1150) om förvaltning av samfälligheter, enligt vilken delägarna i en samfällighet antingen förvaltar den direkt och fattar gemensamma beslut, eller genom en särskilt bildad samfällighetsförening.⁵³⁴

Sammanfattningsvis innebär principerna om samfälliga jakt- och fiskerättigheter att delägarna måste komma överens om eventuella upplåtelser. Är de inte överens så får endast jakt och fiske utövas för husbehov av delägarna själva. Det kan vara så att detta redan gäller rent juridiskt på Sveaskogs marker och att det skulle klargöras om saken skulle prövas rättsligt, men det är inte så Sveaskog hanterar upplåtelseerna i praktiken. Ingenting tyder på att samebymedlemmarnas jakt- och fiskerätt är underordnad Sveaskogs,

⁵³² *Kungl. Maj:ts nädiga proposition till Riksdagen med förslag till lag om rätt till jakt*; nr 98 2012, s. 13.

⁵³³ Prop. 1986/87:58, s. 51.

⁵³⁴ 4 och 6 §§ lagen om förvaltning av samfälligheter.

i synnerhet inte på åretruntmarkerna, varför rådande praxis skulle kunna betraktas som i strid med de principer som gäller för samfällad jakt om den inte kan visas ha godkänts av andra delägare i nyttjanderätten.

8.3 Möjliga vägar framåt

Enligt direktiven krävs inte att Renmarkskommittén lämnar förslag till författning såvitt avser Sveaskogs mark, men möjligheten finns. Uppdraget är formulerat som att utreda om samebyarna har några Girjasrättigheter, och om så är fallet, utreda förutsättningarna för hur de lämpligen ska kunna återföras till samebyarna. Möjligen finns skäl att göra olika bedömningar för åretruntmark respektive vinterbetesmark.

Sekretariatet har i ett antal promemorior beskrivit tänkbara handlingsalternativ i förhållande till statens mark ovanför odlingsgränsen och de konsekvenser som sådana alternativ kan antas medföra för grupper som berörs.⁵³⁵ I delbetänkandet valde kommittén att undersöka några av dessa handlingsalternativ vidare genom bilaga 3. Vissa ledamöter reserverade sig och förordade i stället status quo.

Sekretariatet ser följande handlingsalternativ framför sig.

8.3.1 Status quo

Kommittén skulle kunna anse att den lämpligaste ordningen är att låta nuvarande förhållanden bestå (status quo). Samebyarna måste i så fall stämna staten om de vill göra gällande bättre rätt till jakt och fiske.

8.3.2 En ovillkorad rådighet hos samebyarna

En rakt motsatt handlingslinje vore att ovillkorat överföra rådigheten över jakt och fiske på Sveaskogs mark till samebyarna. I så fall skulle staten kunna göra förbehåll om de pågående upplåtelse som Sveaskog har med nuvarande jakt- och fiskearrenden, så att

⁵³⁵ PM 23 till PM 30.

samebyarna tar över dessa avtal inklusive avtalens löptider.⁵³⁶ En sådan handlingslinje kan kombineras med att ge olika former av stöd till samebyarna som syftar till att ge samebyarna incitament att upplåta jakt och fiske till allmänheten.

8.3.3 En rådighet för samebyarna med en kontraheringsplikt

Kommittén skulle kunna komma fram till att en sådan kontraheringsplikt för samebyarna som beskrivs i bilaga 3 även ska införas på Sveaskogs mark, det vill säga en handlingslinje som ger samebyarna rådigheten över jakt och fiske men ställer krav på att de också ska upplåta jakt och fiske till utomstående under vissa förutsättningar.

8.3.4 En expropriation av samebyarnas rättigheter

Ytterligare ett alternativ är att expropriera samebyarnas rättigheter på Sveaskogs mark. Det alternativet har för annan mark beskrivits i bilaga 3, och har då bedömts innebära sådana svårigheter att man inte bör gå vidare med det.

8.3.5 Ett erkännande av en samfällid jakt- och fiskerätt

En sista möjlighet är att i en framtida lag utgå från att jakt- och fiskerätten åtminstone är samfällid. Detta skulle innebära ett erkännande av att samebyarna har en starkare rätt till jakt och fiske än vad 1971 års lag ger uttryck för utan att lagstiftaren för den skull tar ställning till om det är fråga om en ensamrätt för samebyarna. Det skulle stå de samebyar som vill hävda en ensamrätt fritt att väcka en talan vid domstol om detta.

Ett erkännande av en samfällid rätt skulle kunna ses som en korrigerig av ett fel och ett historiskt rättsövergrepp med en samtidig möjlighet att berörda samebyar ser fördelar med att dela ansvaret för jakt- och fiskeförvaltningen med en annan stark aktör. Detta kan innebära att lagstiftningen inte ger samma incitament som

⁵³⁶ Jfr 7 kap. 3 första stycket, 5 § första och sista styckena och 11 § jordabalken. Se även 16 § jaktlagen.

status quo-alternativet till att tvista om jakt- och fiskerätten. På så sätt kan alternativet ses som ett kompromissförsök. Det skulle alltså handla om en sådan samfälld rättighetsutövning som innebär att vardera parten har lika stor möjlighet att påverka upplåtelseerna av jakt och fiske, inklusive att tillgodogöra sig intäkterna från dessa.

En sådan samfälld rätt förutsätter en samverkan som går utöver den som kan finnas inom ramen för en samrådsskyldighet för den som råkar betraktas som ensam rättighetshavare och ha den yttersta beslutanderätten och få hela det ekonomiska nettovärdet av nyttjanderätten. Om en sameby och Sveaskog inte kan komma överens om hur jakt- och fiskerätten ska förvaltas kan lagen om samäganderätt göras tillämplig i vissa delar. Exempelvis kan det bestämmas att om parterna inte kan enas får de begära att en av parterna oberoende och neutral god man ska utses av domstol för att ta över förvaltningen av nyttjanderätten till parternas gemensamma bästa. Denna möjlighet kan samtidigt antas ge incitament till en konstruktiv samverkan mellan parterna så att de kan fortsätta ha egen kontroll och undvika de kostnader som kan vara förenade med att engagera en god man och arvoda denne.

8.3.6 Medskick oavsett handlingsalternativ

Hur kommittén än väljer att göra framstår det som sagt som nödvändigt att behandla skogssamebyarnas åretruntmarker på Sveaskogs marker likadant som det man kommer fram till för marken ovanför odlingsgränsen. Av konkurrensprövningen framgår att förutsättningarna där är lika dem som har konstaterats i Girjasmålet. Det finns heller ingen annan omständighet som talar för att skogssamebyarnas jakt- och fiskerätt skulle ha upphört. Hur man rent juridisktekniskt reglerar vad som gäller på Sveaskogs mark får beskrivas när kommittén väljer hur den vill gå vidare.

Sveaskogs markinnehav är föränderligt. Det händer att Sveaskog säljer och köper mark. Om man tar Sveaskogs markinnehav från dagens datum som utgångspunkt för vad som bör gälla behöver man också bestämma vad som ska hända om det markinnehavet ändras. Skulle Sveaskogs marker säljas bör det i så fall skrivas in i fastighetsregistret vad som gäller för samebyarnas jakt- och fiskerätt

på markerna så att det är tydligt för framtida ägare.⁵³⁷ Alternativt bör Sveaskog avtala särskilt med den berörda samebyn om vad som ska gälla i fråga om jakt och fiske på den mark som säljs.

⁵³⁷ 7 kap. 10 § jordabalken.

9 Referenser

9.1 Litteratur

- Allard, Christina, 2010, *Urminnes hävd som förklarings modell för uppkomst av samiska rättigheter och dess tillämpning*, publicerad i Forskningsutmaningar för fastighetsrätten, Uppsala, Iustus förlag
- Agell, Anders, Malmström, Åke, 2007, *Civilrätt*, 20 U, Liber
- Andersson, Bengt Hjalmar, 1992, *Ett bidrag till historien om byn Satter/Järämä i Lule lappmark*, Scriptum nr 32, Umeå universitet
- Antti, Petter, 2018, *Träskan och gäddan - Torneåböndernas insjöfiske under 1500-talet*, Materangi forskarförening, medlemsblad nr 20, tillgänglig digitalt på https://matarengi.org/onewebmedia/Medlemsblad_Matarengi_Posten_nr_20_2018_05_09.pdf
- Arell, Nils, 1977, *Rennomadismen i Torne Lappmark - markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*, särtryck ur Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 17, Umeå
- Arell, Nils, 1979, *Kolonisationen i lappmarken – några näringsgeografiska aspekter*, Stockholm, Esselte Studium
- Awebro, Kenneth, 1989, *Tre gruvfält i norr: Gustafsfält, Kalix kopparbruk och Sjangeli*, Stockholm, Institutet för lappmarksforskning
- Bengtsson, Bertil, 2004, *Samerätt – en översikt*, Norstedts juridik, Stockholm
- Berggren, Åke, 1995, *Fisket i Piteå – Från medeltid till tidigt 1900-tal*, Piteå museum

- Bergman, Ingela, Edlund, Lars-Erik, 2016, *Birkarlar and Sámi - inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies*, Acta Borealia, 33(1): 52–80
- Bergman, Ingela & Ramqvist, Per H, 2017, *Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600*, Acta Borealia, 34:2, 134-158, DOI:10.1080/08003831.2017.1390662
- Bergman, Ingela, 2018, *Kulturarv, landskap och identitetsprocesser i norra fennoskandien 500–1500 e.Kr*, Makadam förlag
- Bergsland, Knut, 1978, "Lais Lappebyen". *Kultur på karrig jord: festschrift til Asbjørn Nesheim*
- Bylund, Erik, 1956, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Ehrenmalm, Arvid, 1741, *Resa Igenom Wäster-Norrland til Åsele Lappmark, anstaldt Uti Julii Månad 1741*, tillgänglig digitalt på <https://runeberg.org/resawenoas/index.html>
- Drugge, Anna-Lill, 2016, *Forskningsetik och urfolksforskning*, publicerad i *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*, Skellefteå, Artos och Norma bokförlag
- Gustafsson, Gustaf, 1979, *Ångermanlands lappmark, Ångermanland (14)*, tillgänglig digitalt på [7425_ca_object_representations_media_39342_original.pdf](https://www.murberget.se/7425_ca_object_representations_media_39342_original.pdf) ([murberget.se](https://www.murberget.se))
- Granqvist, Karin, 2004, *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation*, Umeå universitet
- Göthe, Gustaf, 1929, *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation. Från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*, Uppsala, Almqvist & Wiksell
- Hackzell, Anders, *Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker 1738*, tryckt av Isak Fellman i *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparnas leverne*, 1918, Helsingfors

- Hultblad, Filip, 1940, *De första nybyggarna i Jokkmokks och Gällivare socknar*, volym 24 av Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution, serie A
- Hultblad, Filip, 1968, *Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, Stockholm, Almqvist & Wiksell
- Hultblad, Filip, 1936, *Flyttlapparna i Gällivare socken*, Uppsala, Geographica, nr 1
- Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1922, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland: femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken*, Stockholm, Norstedts
- Hutchinson, Alan, 2015, *Markebosettingene i pitesamisk område, Sør-Salten – alder og oppkomst i Hedman, Sven-Donald, Evjen, Bjørg & Myrvoll, Marit, 2015, Från kust til kyst = Áhpegáttest áhpegáddáj: møter, miljø og migrasjon i pitesamisk område*, Stamsund, Orkana akademisk
- Hyvärinen, Heikki J, 1978, *Den samiska fastigheten inom vårt rättsväsen*, Vasa.
- Högström, Pehr, 1746, *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande Lapmarker innehollande kort underrättelse så wäl om landets belägenhet och beskaffenhet i gemen, som des inwånares tilstånd och husholdning, deras seder, maner och lefnadsart, samt laster och widskepelse, med mera*, Stockholm, Salvius, tillgänglig digitalt på https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:17a_000314
- Korpijaakko Labba, Kajsa, 1994, (på finska 1989) *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*, Helsingfors, Juristförbundets förlag
- Kuoksu Johansson, Erik, 2011, *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark fram till år 1800*, 1 U, Göteborg
- Kvist, Roger, 1989, *Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760–1860*, Umeå universitet
- Laestadius, Petrus, 1833, *Fortsättning av Journalen öfver missionsresor i Lappmarken, innefattande 1828–1832*, utgiven 1977 i Kungliga skytteanska samfundets handlingar, nr 15:2
- Larsson, Jesper, Päiviö Sjaunja, Eva-Lotta, 2022, *E.-L. Self-Governance and Sami Communities Transitions in Early Modern*

- Natural Resource Management*, Springer Nature, tillgänglig digital på <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/51940>
- Lindgren, Åsa, Monié Nordin, Jonas och Ojala, Carl-Gösta, 2017, *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017*, Uppsala universitet
- von Linné, Carl, 1732, *Carl von Linnés lappländska resa*, omtryck 1960, Natur och kultur, Stockholm
- von Linne, Carl, 1732, - *Iter Lapponicum = Lappländska resan: Kommentardel*, utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries; redaktör: Roger Jacobsson; under medverkan av Ingvar Berg, Kungl. Skytteanska Samfundet 2003–2005
- Lundius, Nicolaus. *Descriptio Lapponiae*, 1670-tal, publicerad 1905 i Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkklif: tidskrift utgifven på uppdrag af Landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors ock Lund, Stockholm, tillgänglig digitalt på <http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:158690/ATTACHMENT-0045.pdf>
- Lundkvist, Tyko, 1962, *Hembygdsboken: Nordmalings och Bjurholms socknars historia*, Umeå, Botnia
- Lundmark, Lennart, 1982, *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*, Arkiv förlag
- Lundmark, Lennart, 2006, *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*, Jure bokhandel
- Lundmark, Lennart, Rumar, Lars, 2008, *Mark och rätt i Sameland*, Institutet för rätthistorisk forskning, Serien III, Rätthistoriska Skrifter, tionde bandet, Stockholm
- Lundström, Ulf, 2008, *Människor och miljöer i Skelleftebygden under 1800-talet – ett bidrag till Skellefteås historia, D. 1*. Skellefteå, Kulturgräns norr
- Lundström, Ulf, 1997, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*, Umeå, Kulturgräns norr
- De la Motraye, Aubry, *Seigneur A. de La Motrayes resor, 1711–1725*, tryckt 1988, Stockholm, Bokförlaget Rediva

- Malmgren, Judit, Avango, Dag, Elenius, Lars, Persson, Curt, 2024, *Historievetenskaplig rapport om området som idag utgörs av Talma samebys bosättnings- och markanvändningshistoria*, Luleå tekniska universitet
- Manker, Ernst, 1968, *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*, Stockholm, Almqvist & Wiksell
- Manker, Ernst, 1947, *De svenska fjälllapparna*, Stockholm, Svenska turistföreningens förlag
- Nordlander, Johan, *Om birkarlene*, Historisk tidsskrift vol. 26, 1906, och vol. 27, 1907
- Norstedt, Gudrun, 2020, *Sjön låter en inte dö: skogssamiskt fiske före 1800* i antologin *Skogssamisk vilja*, tillgänglig digitalt på <http://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1472044&dswid=-145>
- Norstedt, Gudrun, 2018, *A land of one's own – Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*, Umeå universitet
- Norstedt, Gudrun, 2016, *Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet*, publicerad i *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, en vetenskaplig antologi, Band 2, Skellefteå
- Norstedt, Gudrun, 2011, *Lapps kattelanden på Geddas karta – Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Thalassa förlag
- Norstedt, Gudrun, Norstedt, Staffan, 2007, *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*, Thalasso förlag
- Prawitz, Gunnar, 1966, *Samernas rätt, Samernas skattefjäll I*, Stockholm
- Prawitz, Gunnar, 1970, *Studier i renbeteslagstiftningen*, Stockholm, Norstedt
- Päiviö, Nils Johan, 2011, *Från skattemannarätt till nyttjanderätt – en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*, Uppsala universitet
- Päiviö, Nils Johan, 2001, *Lapps kattelandens rättsliga utveckling i Sverige: en utredning om lapps kattelandens och de samiska*

- rättigheternas utveckling från mitten av 1600-talet till 1886-års renbeteslag, Nordisk samisk institutt
- Rautio, Anna-Maria, Josefsson, Torbjörn, Axelsson, Anna-Lena, Östlund, Lars, 2016, *People and pines 1555–1910: integrating ecology, history and archaeology to assess long-term resource use in northern Fennoscandia*, Landscape Ecology 31
- Rudberg, Sten, 1957, *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige*, Uppsala, Geographica nr 22
- Ruong, Israel, 1937, *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, Uppsala Geographica nr 3
- Sandelin, 1740, *Kort beskrifning, om beskaffenheten af Torne och Kiemj Lapmarkers Jurisdiktion, Ödmiukast i hast upsatt, til Swar på någre uppgifne fråge Puncter der wid*, tryckt av Isak Fellman i *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparnas leverne*, 1918, Helsingfors
- Schefferus, Johannes, *Lappland*, 1673, tryckt 1956 i Granlund, John, Manker, Ernst, Sundin, Henrik, *Acta Lapponica*, Uppsala, Almqvist & Wiksell
- von Seth, Pehr, 1940, *Svensk jakträtt*, Norstedt
- Snell, Per-Olof, 2014, *Brottstycken från Torne och Kemi lappmarker*, 2014, finns digitalt på <https://docplayer.se/13942887-Brottstycken-fran-torne-och-kemi-lappmarker.html>
- Sköld, Peter, 1992, *Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750*, Center för arktisk kulturforskning, rapport nr 22, Umeå universitet
- Steckzén, Birger, 1964, *En studie i birkarleväsandets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*, Almqvist & Wiksell
- Stenman, Lennart, 2001, *Rätten till land och vatten i lappmarkerna i historisk belysning*, Karlstads universitet
- Tegengren, Helmer, 1952, *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*, Åbo akademi
- Tornæi, Johannis J, 1681, *Prostens och kyrko-herdens i Tornå mag. Johannis J. Tornæi Beskrifning, öfwer Tornå och Kemi lappmarker*, tryckt i Stockholm, uplagd uti kongl. finska boktryckeriet, hos Joh. Arv. Carlbohm, 1772
- Wallman, Lars, 1738, *Beskrifning af Lubleå lappmarch i Wästerbottns lähns tredie fögderie*, avskriven av Filip Hultblad i *En*

- lappmarksbeskrivning från år 1738*, 1942, Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution, serie A, 99-0276152-6
- Wallerström, Thomas, 1995, *Norrbotten, Sverige och medeltiden – problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International
- Westin, Gunnar, Olofsson, Sven Ingemar, 1962, *Övre Norrlands historia D. 1 Tiden till 1600*, Umeå, Norrbottens och Västerbottens läns landsting
- Wiklund, K.B., 1910, *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torne träsk*, Akad. bokhandeln
- af Zetterstedt, Joh. Wilh., 1833, *Resa genom Umeå lappmarker i Vesterbottens län*, förrättad år 1832, Örebro, Lindh
- Zachrisson, Inger, 1987, *Arkeologi och etnicitet: samisk kultur i mellersta Sverige ca 1–1500 e Kr*, Bebyggelsehistorisk tidskrift. – Uppsala, Swedish Science Press, 1981

9.2 Offentligt tryck

- SOU 2023:46 *Jakt och fiske i renbetesland*
- Skogsstyrelsen, 2023, *Staten som föregångare i hållbart skogsbruk inom renkötselområdet*, rapport 2023/20
- Länsstyrelsen i Norrbottens län, 2002, *Inventering av förorenade områden i Norrbottens län*
- Prop. 2009/10:169, *Förändrat uppdrag för Sveaskog*
- SOU 2006: 14 *Samernas sedvanemarker*
- SOU 2005:17 *Vem får jaga och fiska? – Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen*
- SOU 2005:79 *Vem får jaga och fiska? – Historia, folkerätt och miljö*
- SOU 2002:40, *Statlig skog och skyddad mark*
- SOU 2001:101 *En ny rennäringspolitik*
- Sametinget, 1997, *Skogssamerättsutredningen*
- Prop. 1991/92:134 *Riktlinjer för överföring av verksamheten vid domänverket till aktiebolagsform*
- Prop. 1990/91:87 *Om näringspolitik för tillväxt*

- SOU 1957:30 *Ströängar*
- SOU 1952:13 *Betänkande angående vissa fiskerättsliga förhållanden inom lappmarkerna samt tillgodogörandet av fisket i kronovattnen därstädes och i Jämtlands län m.m.*
- SOU 1947:47 *Fiskerättskommitténs förslag till fiskelag*
- SOU 1936:23 *Betänkande angående åtgärder för avhjälpande av de inom vissa delar av Norrbottens läns lappmark yppade missförhållanden samt rörande de kostnader som därav kunde föranledas m. m*
- Prop. 1927:120 *med förslag till lag angående ändring i vissa delar av lagen den 8 november 1912 om rätt till jakt m.m.*
- SOU 1922:10 *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*
- Kungl. Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen med förslag till lag om rätt till jakt; nr 98 2012*
- Riksdagens särskilda utskotts utlåtande i anledning af Kongl. Maj:ts till Utskottet remitterade nådiga proposition med förslag till lag angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige, 2 april 1886, n:o 1*
- Förslag till förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige, afgifna af den dertill utaf Kongl. Maj:t förordnade komité*
- Förslag till Förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige, 1883*
- Sveriges geologiska undersökning, 1877, Underdånig berättelse om en på nådig befallning år 1875 företagen undersökning af malmfyndigheter inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar af Norrbottens län, P. A. Norstedt & söner*
- Prop. 1873:4 *angående åtgärder för betryggande af skogens framtida bestånd och bevarande af Lapparnes renbetesrätt inom Westerbottens och Norrbottens läns lappmarker*

9.3 Rättsfall

Girjasdomen, NJA 2020 s. 3

RH 2014:37

Nordmalingdomen, NJA 2011 s. 109

NJA 2006 s. 678

Skattefällsdomen, NJA 1981 s. 1

NJA 1986 s. 165

NJA 1964 s. 346

9.4 Övrigt

Karta över skattemarker och lappbyar i Lycksele lappmark 1672,
SRA, Topographica 575–576, Lappmarken 1–2

Handlingar rörande Skandinaviens historia volym 29, 1848, Elméns
och Granbergs Tryckeri

Handlingar och förordningar – Finlands fiskerier, fjärde häftet, 1870,
Helsingfors

Dokument angående flyttlapparna m.m.; Qvigstad, Just Knud, 1853–
1957, Almquist & Wiksell, tryckt 1912, finns digitalt här:
<https://digital.ub.umu.se/relation/461395?destination=node/436966/preview/11>

Sametingets karta över samebyar – A0 skala 1:700 000

Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län,
SE/RA/55203/55203.29/10 (1667)

Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län,
SE/RA/55203/55203.29/62 (1730)

Norstedt, *Utredning om ströängar*, Renmarkskommitténs diarium
komm2022/0005/N 2021:02 nr 36

Masugnsbyn, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Gudrun
Norstedt, Masugnsbyn – Wikipedia

Svappavaara, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Gudrun
Norstedt, Svappavaara – Wikipedia

Luleå silververk, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av
Gudrun Norstedt, Luleå silververk – Wikipedia

Malmberget, Wikipediaartikel delvis författad huvudsakligen av
Gudrun Norstedt, Malmberget – Wikipedia

Sveaskogs publika kartdata,

<https://sveaskog.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=7b4e41ab44ff41eaab3daa4379115a5e>

Renmarkskommitténs PM 4, 18, 23–30, 41, 44, 46 – samtliga PM finns tillgängliga här: <https://www.sou.gov.se/pagaende-utredningar/landsbygds--och-infrastrukturdepartementet/2021/05/n-202102-renmarkskommitten/utredningens-arbetsplan-och-promemorior/>

Riksarkivets samlingar med äldre geometriska kartor över Västerbotten, Z1 om Skellefteå storsocken, Å1 om Luleå socken, Å2 om Torneå och Kalix socknar, 1642–1648

Lantmäteriets historiska kartor, karta över Skellefteå storsocken år 1664, Z24-1:3 och Luleå storsocken från 1671, Å23-1:3

SEKRETARIATSUNDERLAG